

म. ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे

विषय आ. आ.

क्र. ९२७०

IRBK-0106279

IRBK-0106279

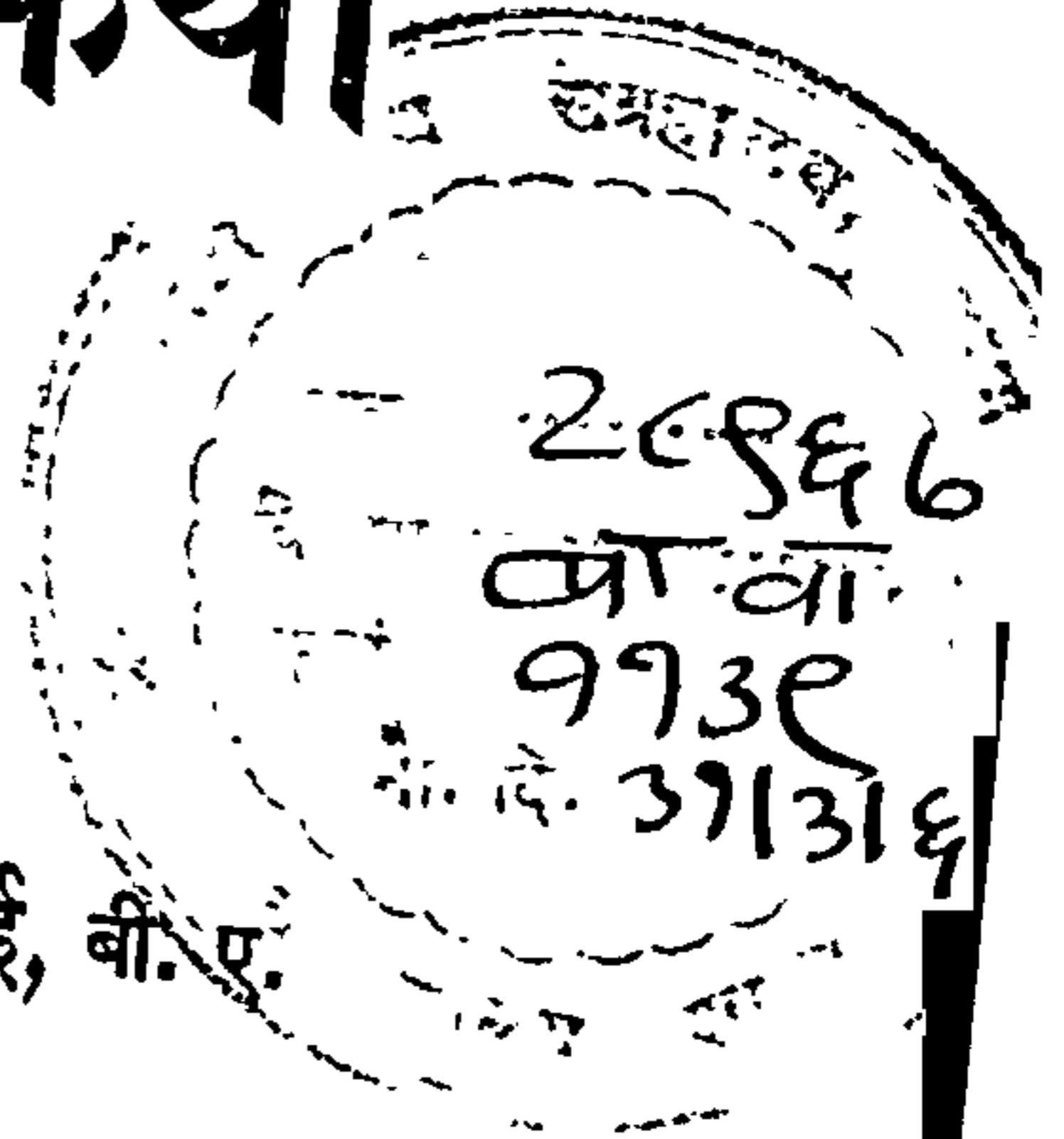
म रा ठ्यां च्या

राज्य-कथा

लेखक

गोविंद सखाराम सरदेसाई, बी. ए.

रियासतकार

म. प्र. सं. ठाणे, वाचनालय शाखा.
वा. क्र. ... ६२५५ र नों. दि .....
वि. .... प्र. ए. प्र. क्र. ....

IRBK-0106279

*****
किंमत २ रुपये

सर्वाधिकार लेखकाधीन

प्रथमावृत्ति : १९४१
पुनर्मुद्रण : १९४५, १९५७

मुद्रक :
श्री. वा. ढवळे,
कर्नाटक मुद्रणालय,
चिराबाजार, मुंबई २

प्रकाशक :
के. मि. ढवळे,
कर्नाटक हाउस,
चिराबाजार, मुंबई २

निवेदन

इतिहास चित्ताकर्षक व स्फूर्तिदायक करावा अशी पुष्कळांची सूचना असून माझ्याही मनांत हा विचार आज कैक वर्षे घोळत आहे. सवडीनुसार मराठ्यांच्या इतिहासांतील कित्येक प्रसंग निवडून मी त्यांची कथानके लिहून काढिलीं आणि प्रकाशक श्री. ढवळे यांनी वारंवार कळकळ व्यक्त केली म्हणूनच एकवीस गोष्टींचा हा संच तयार होऊन वाचकांपुढे ठेवण्याची मला संधि मिळाली.

लघुकथा, कादंबरी इत्यादींचे अलीकडे एक तंत्र बनले आहे ते मला अवगत नाही. मी आपल्या मनाने संवाद, भाषणे, स्वगत विचार, जेथे जसे योग्य वाटले तसे दाखल करून एकवीस गोष्टींत दोनशे वर्षांचा संकलित इतिहास सांगितला आहे. त्यांतही लौकिकांत सामान्यतः जे प्रसंग सुविज्ञात आहेत ते वगळून मराठी राज्याचे हृदय व राजकारणाच्या भानगडी दर्शविणारे कित्येक अपरिचित प्रसंग मी मुद्दाम या कथांत गोवले आहेत. प्रमुख व्यक्तींचीं चरित्रे व स्वभावभेद तसेच त्यांचे पराक्रम अनुषंगाने मनांत सहज ठसावे असा हा माझा प्रयत्न आहे. कित्येक तत्कालीन पत्रांचे व लेखांचे उतारेही परिचयासाठी दाखल केले आहेत. ही माझी अल्प सेवा वाचकांनी गोड मानून घ्यावी अशी प्रार्थना आहे.

गो. स. सरदेसाई

कामशेत,

ता. १५ नोव्हेंबर, १९४१

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ
१ मातेचा उमाळा	१
२ स्फूर्तीचा उगम	११
३ स्वराज्याची झोळी	२२
४ नाम-माहात्म्य	३२
५ प्रायश्चित्ताने नवा जन्म	४१
६ भीषण भवितव्यता	४६
७ भग्न मनोरथ	५५
८ विपरीत शेवट	६१
९ अतुल पराक्रमी सेवक	७१
१० योग्य निवड	८४
११ पहिले सीमोल्लंघन	९०
१२ अंत्यशय्येवरून	९६
१३ हूडपणाचे बक्षीस	१०५
१४ नववा पुण्यश्लोक	१०८
१५ ग्रहणांतले राजकारण	११५
१६ उत्साहकारी अपजय	११९
१७ मोडल्या झुंजाची तारीफ	१३०
१८ सोळा वर्षांचा मुलगा काय करू शकतो ?	१३८
१९ न्यायदेवतेचे सामर्थ्य	१४६
२० लेखणी व तलवार	१५६
२१ शनिवारवाड्यावर इंग्रजांचा झेंडा	१६१

मातेचा उमाळा

यतः शिवगिरेर्मूर्ध्नि जातः स पुरुषोत्तमः
ततः प्रसिद्धा लोकेऽस्य शिवइत्यभिधाऽभवत् *

जुन्नरजवळच्या शिवनेरी किल्ल्यावर शिवाई देवीचें एक लहानसें जीर्ण मंदिर होतें. सोमवारचा दिवस आणि त्यांतून शिवरात्र. पहाटेच स्नान आटपून पूजासाहित्य हातीं घेऊन जिजाबाई देवीच्या दर्शनास गेली. भक्तिभावानें पूजा आटपून प्रेमानें तिनें प्रार्थना केली. कितीतरी वेळ ती देहभान विसरून देवीच्या चरणीं लीन झाली. अशा ध्यानस्थ स्थितींत तिच्या मनांत खालील विचार उत्पन्न झाले.

“आई भगवति, अजून कशी ग तुला माझी करुणा येत नाही ! इतके दिवस यातना सोसल्या त्या पुरे नाहीत का तुला वाटत ! काय ही माझी हीन स्थिति ! चौदा चौकड्यांचें राज्य करणाऱ्या त्या थोर यादवांच्या कुळांतली मी आणि आज माझी ही अन्नान्नदशा ! प्रसूतिकाळ समीप आला असतां साधी जागेची सोयसुद्धा मला मिळूं नये, मग नोकरचाकर किंवा पथ्यपाणी तर वाजूलाच राहिलें. माझा ग्रहयोग तरी कसा खडतर, कीं लग्नदेखील प्रेमानें घडून येऊं नये. वडिलांनीं रंगपंचमीस दरबार भरविला. इतरांबरोबर आम्ही दोघें गुलाल खेळलों. दोघेंही नेणतीं पांच चार वर्षींचीं. सहजगत्या वडिलांच्या तांडून शब्द गेले, ‘काय हा जोडा चांगला शोभतो !’ मामंजींचा स्वभाव पडला करारी. त्यांनीं ते थडेंतले शब्द खरे करून दाखविले. आमचें हें लग्न म्हणजे केवळ जुलमाचा रामराम. त्या वेळेपासून यवनांशीं राजांचा सारखा संग्राम चालू आहे. रानावनांत भटकण्याची पाळी. सासरे-जांवयांचें एक दिवस कधीं सूत जमलें नाही. शेवटीं उभयतांचें उघड युद्धच जुंपलें. इकडे आड तर तिकडे विहीर अशी माझी तिरपीट सुरू झाली. पण आम्हां हिंदी

* शिवगिरीच्या माथ्यावर त्या थोर पुरुषाचा जन्म झाला, म्हणून त्याचें शिव हें नांव प्रसिद्ध झालें.

*****

पतिव्रतांना पतीशिवाय दुसरी गति कोणती असणार ! त्यांच्या पाठीस यवनांच्या फौजा लागल्या. वडील तर अगोदरच त्या यवनास मिळालेले. जीव बचावण्यासाठी पतिराज आश्रयार्थ पळत चालले. सात महिने मला गेलेले. मी कशी त्यांजबरोबर घोड्यावर बसून टिकणार ! ते तरी काय करतात, गेले सटकून पुढे मला तशीच मार्ग टाकून. बाळ संभाजी मात्र चालला खुशाल त्यांजबरोबर. मी रस्त्यांतच मटकन खाली बसले असतां मागून वडील आले, मला म्हणाले, 'जिजाऊ, चल तू आमचे वाड्यांत सिंदखेडास.' पण मला ते मान्य करवेना. मी साफ सांगितले, 'पतींना सोडून वडिलांचा आश्रय मला नको. हा पहा जवळ शिवनेरी डोंगर आमच्या सत्तेचा आहे. तेथे मला पोंचवा म्हणजे झाले.' आई देवी, तूच आतां इथे माझी कशी ती वाट लाव."

भोसल्यांचे कुलोपाध्ये ब्रह्मे चाकणास शिवाय असत. मुरारभट मोठा विद्वान् बहुश्रुत पंडित होता. शिवनेरीवर येते वेळीं जिजाबाईने त्यास निरोप पाठविला, मी येथे जंगलांत एकटी निराधार पडले असून तुम्ही थोडी सवड काढून भेट द्याल आणि चार उपदेशपर शब्द बोलून माझ्या मनास विसावा आणाल, तर या संकटसमयीं आपले मोठे उपकार मानीन. विपन्न स्थितींत असलेल्या यजमानांवाऱ्हेचे असे बोलवणें पोचल्यावर मुरारिबावा चाकणहून निघाले. जुन्नरास रात्री वस्तीस राहून सकाळींच शिवरात्रीची स्नानसंध्या आटपून गडावर येतात तो दरवाज्यापाशींच कळले की, बाई देवीच्या पूजेस आल्या आहेत. म्हणून ते तसेच मंदिरांत गेले. तेथे वंदन व कुशल प्रश्न चालत असतां उभयतांचा संवाद झाला तो असा—

जिजाबाई—आज अशा ठिकाणीं मला आपला दर्शनलाभ घडला येणेंकरून मनाला केवढा आल्हाद होतो आहे म्हणून सांगू !

मुरारिबावा—बाईसाहेब, आम्ही भोसल्यांचे पिढीजाद आश्रित. आपले अभीष्टचिंतन करावें हा आमचा उपाध्यायांचा धर्म. आपला निरोप पोंचतांच दर्शनास निघालों. भेट झाली याचा आनंद वाटतो. आपल्या या वनवासांत वर्तमानें ऐकून अंतःकरण विदीर्ण होतें तें काय सांगावें ! या यातनांतून हें शिवाईदेवीच आपणांस सद्गतीचा मार्ग दाखवील. विपत्ति हीच भार्वा उदयाची ज्ञाननी होय यांत तिळमात्र संशय नाही.

*****

जिजाबाई—बाबा, काय सांगूं, मागच्या आठवणी मनांत उभ्या राहून केवढा कळोळ उठतो तो. एवढें देवगिरीचें राज्य, एवढें विजयनगरचें राज्य आणि तीं प्रचंड मंदिरे, या दुष्ट यवनांनीं क्षणमात्रांत धुळीस मिळविलेलीं पाहून अंतःकरणांत कशी कालवाकालव उठते. आम्ही जाधव-भोसले सर्व त्या थोर पूर्वजांचेच वंशज ना ! मग तो पूर्वीचा त्यांचा पराक्रम एकाएकी कसा हो सर्व लोपून गेला ? या आमच्या देशाचें नांव महाराष्ट्र, पण तें राष्ट्र आज किती हीन बनलें आहे पहा. सिंघण, कृष्णदेव, महादेव, रामदेव हे युद्ध-राजे कसे नामांकित झाले आणि त्यांच्याच कुलांत मी ही अभागी जन्मास आलें. त्यांनीं महाराष्ट्रभाषेला केवढें वैभव आणिलें. त्याची साक्ष ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ देत आहेत. भास्कराचार्य या महाराष्ट्राचा केवढा बहुमोल अलंकार ! जाधवांचे ते थोर विद्वान् कारभारी हेमाद्रि पंडित. त्याचे नांवाचा महिमा अद्याप सर्वत्र दुमदुमतीं आहे. याच महाराष्ट्रांत पूर्वी शालिवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकूट, शिलाहार, कदंब अशा क्षत्रिय वंशांनीं आपलीं नांवे अजरामर करून ठेविलीं. महाराजाधिराज, सम्राट्, श्रीपृथ्वीवल्लभ, प्रतापचक्रवर्ती, समस्तभुवनाश्रय अशीं भव्य व सार्थ विरुद्धें ज्यांनीं धारण केलीं, त्यांची आज अशी दैना कां व्हावी ? ठिकठिकाणीं डोंगरांतील प्रचंड डकक्यांत खोदलेलीं त्यांचीं तीं भव्य लेणीं पाहिलीं म्हणजे केवढी अजब कामगिरी मनांत येते. यादवांचा सुवर्ण गरुडध्वज ज्या देवगिरीच्या उच्च शिखरावर शेंकडों वर्षे फडकला, त्या देवगिरीची आतां यवनांनीं आपली दौलताबाद बनविली आहे.

देवी माते, तुला आतां आमची करुणा कधीं येणार ? कां तूं आमच्यावर अशी रुष्ट झालीस ? यांतून नाहीं का तूं आम्हांस कांहीं तरी सुटकेचा मार्ग दाखविणार ? फुकट आम्ही आपणांस क्षत्रिय म्हणवून घेतों !

मुरारि०—बाईसाहेब, आपण असा उद्वेग करूं नका. मला खात्री आहे, या देवीच्या प्रसादानें आपल्या महाराष्ट्राच्या उदयाचा मार्ग अगदीं समीप येत चालला आहे ; आणि तो आपल्याच या कष्टमय जीवनांतून निघणार आहे. आज्ञा असेल तर कालच्याच रात्रीं मला एक साक्षात्कार झाला तो आपणांस सांगतो.

जिजाबाई—आज्ञा कसची मागतां ! आपल्यासारख्या तपस्वी जनांच्या भावना पुढील उदयाचीं चिन्हेंच होत. सांगा काय साक्षात्कार झाला तो.

*****

मुरारि०—रोजच्याप्रमाणें पठण व चिंतन करून रात्रीं जुन्नर येथें एका स्नेह्याचे घरीं झोपीं गेलों. आपल्या भेटीची उत्कंठा व मनांत विचार सारखे आपल्या या गर्भारपणांतील यातनांचे. भक्तांची करुण वाणी ऐकून परमेश्वर कसा धावून येतो आणि पूर्वीं जनता गांजून गेली असतां भगवंतांनीं अनेक अवतार धारण करून दुष्टांचा संहार कसा केला, त्या कथा मनांत घोळत होत्या. पहाटेच्या प्रहरीं एक दिव्य स्वप्न पाहिलें. ब्रह्मादि देव विष्णूला सांगतात, “ देवा, हे कुरशत्रु यवन पीडा देऊं लागल्यामुळें ही भरतभूमि अत्यंत दुःखी झाली आहे, तर आपण या म्लेंच्छांचा संहार करून लोकांचें कल्याण करा. ” अशी प्रार्थना करून ब्रह्मदेवांनीं भगवंतांना सूचना केली कीं, “ दिलीप राजाला जशी सुदक्षिणा तशी ही जिजाऊ साध्वी शहाजीराजांची वीरपत्नी आहे, तिच्या उदरीं तुम्ही मनुष्यजन्म घेऊन म्लेंच्छांचा नाश व वर्णधर्माची स्थापना करावी, ” भगवंतांनीं ही विनंती मान्य केल्याचें उत्तर ऐकून मी आनंदांत जागा झालों. केव्हां एकदां आपणांस भेटून हें स्वप्न निवेदन करीन असें मला होऊन गेलें.

जिजाबाई—भगवंतांची आपल्यावर कृपा असेल तर काय नाहीं घडणार ? आपलें हें स्वप्न म्हणजे मी आपला शुभाशीर्वादच समजतें. पतींनीं आतां दुसरा विवाह करून मला सोडलेंच आहे. अशा स्थितींत हे भगवति शिवाई, मला एक सुपुत्र देऊन माझे मनोरथ सिद्धीस पोचव.

असें बोलून जिजाबाईनें देवीला सद्गदित अंतःकरणानें वंदन केलें, तोंच देवीवरचीं फुलें तिच्या मस्तकावर पडून तिला समाधान वाटलें.

शिवरात्रीचा सबंध दिवस जिजाबाई व मुरारिबाबा यांनीं निराहार उपोषण करून ईशचिंतनांत घालविला. पारणें सोडून बाबा आपल्या गांवीं गेले. यथाकाल जिजाबाईला पुत्र झाला. देवीचेंच नांव मुलास देण्यांत आलें.

*देव देवरिपवो वसुंधरां पीडयन्ति यवना भृशतुरं ।

तत्कुरुष्व जगतीसमीहतं म्लेंच्छवर्गमधुना शृणीहि तं ।

साध्वी जिजूनाम सुलक्षणास्ते पत्नी दिलीपस्य सुदक्षिणेव ।

त्वं शाहपृथ्वीपतिवीरपत्न्यामस्यां समासाद्य मनुष्यजन्म ।

म्लेंच्छापहस्या सुखमारचरय भूमेः पुनःस्थापय वर्णधर्मान् ॥

राज्यव्यवहारकोशाच्या उपोद्घातांत हे श्लोक आहेत, त्यांचाच आशय वरील वर्णनांत आहे. शिवचरित्रप्रदीप, पृ. १४०.

स्फूर्तीचा उगम

“तुर्कांनीं हिंदुधर्माचा उच्छेद करून म्लेंछमय करावें या दुर्वृत्तीस शहाजीराजे प्रवर्तक झाले, तें देवास न साहे!”*

इतक्या जमीनमहाराजांनीं स्वराज्यस्थापनेचें प्रचंड कार्य अंगावर घेतलें, त्याची शहाजीराजेची योजना मनांत येण्यास काय कारणें घडलीं, त्यांची संगति खालील फौजेच्या दाखविली आहे. हा संवाद जिजाबाई, दादाजी कोंडदेव इत्यादिकांशीं वादशाहीत काल्पनिक असला, तरी त्यांतील मतलब तत्कालीन आधारांकाळें सांगितला आहे हें वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. पुणें येथें शिवाजी-असताना लालमहाल नांवाचा वाडा होता, त्या ठिकाणीं सन १६४० त भेटली त्या तिसरे प्रहरीं त्यांचें बोलणें झालें तें असें—

शिवाजी—मासाहेब, खरें सांगा, आज तुम्ही अशा दुःखी कां? सकाळ-जिने पाहतों तीं तुमचे डोळे सारखे भरलेले व चेहरा अगदीं कष्टी दिसतो. सध्या तुम्ही प्रसन्नवदन असतां, पण आज एकाएकीं असें काय कारण झालें आपली मुद्रा अशी खिन्न व्हावी? कांहीं भलतीसलती बातमी तर नाही कांहीं किनांव आली? कालच बाळकृष्णपंत बंगलोरहून येऊन तुम्हांस भेटून त्यांच्या तोंडून वडिलांची खुशाली ऐकून मलाही आनंद वाटला. मग रात्रीं तुमचें त्यांचें पुष्कळ वेळ बोलणें चाललें. मी लगेच निजून गेलों. सकाळीं उठून पाहतों, तों तुमची चर्या साफ पालटलेली. तुम्ही एकट्या दुःख करीत बसलेल्या. मला धीर देखील होईना जवळ येऊन विचारपूस करायला. बोलां कां असें काय संकट उपस्थित झालें आहे? मी अद्यापि लहान बाळ आहे असें तुम्हांस वाटतें, पण मी कांहीं असा संकटास भिणारा नाही. आपली आज्ञा होईल तर मी प्रत्यक्ष वाघाच्या दरींतसुद्धा शिरेन. तुम्हीच लहानपणापासून मला धीर देत आलां ना? मग सांगा काय झालें आहे तें.

* नाना फडणिसांनीं सवाई माधवरावाकरितां बनविलेल्या बखरीतील हें वाक्य आहे.

*****

जिजाबाई—बाळ, काय सांगूं तुम्हांला! तुमचे हे गोड धीराचे शब्द ऐकूनच माझे मन हलकें होतें, पण मला जें दुःख होत आहे तें कोणाच्याही हातून दूर होण्याजोगें नाहीं. त्यांतून तुम्ही लहान आहां. माझ्या दुःखाचें कारण देखील तुम्हांस या वयांत कळण्यासारखें नाहीं. बाकी बाळकृष्णपंतांनीं तिकडचा समाचार कळविल्यापासून मला अत्यंत वेचैन वाटूं लागलें आहे हें मात्र खरें. एका अर्थानें तुमचा तर्क कांहीं अगदीं खोटा नाहीं.

शिवाजी—म्हणजे बाबांनीं आणखी कांहीं एखादा तुमचा अपमान केला कीं काय? वडील म्हणून मी त्यांच्या सदैव पायां पडेन, पण मातुःश्रींना त्यांनीं उगाच दुखविलें तर तें नाहीं मला खपणार!

जिजाबाई—शिवबा, पतींनीं बायकोचा अपमान केला, तर त्यांत कांहीं मोठेंसें नाहीं. आमचा धर्मच आहे कीं, अपमान सोसूनही पतींना संतुष्ट ठेवावें. माझ्या अपमानाची मला मुळींच क्षिति वाटत नाहीं. दहा वर्षे झालीं, मी त्यांच्या समागमास मुकल्येंच आहे ना? त्यांनीं माझा त्याग केला, दुसरी सवत घरांत आणून नवीन संसार थाटला, त्यांतही मला खंत वाटत नाहीं. त्यांनीं आपल्या सुराचा मार्ग पाहिला, मला त्याचा हेवा नाहीं. देवानें मला तुमच्यासारखा सुपुत्र दिला यांतच माझा संतोष आहे. वीरपत्नी तर मी आहेच आहे, शिवाय तुमच्याकडून वीरसू म्हणवून घेण्याची आकांक्षा मी ठेवीत आहे. देवाच्या दयेनें तीही पूर्ण होईल. पण माझा दुःखावेग कांहीं निराळ्याच कारणानें उत्पन्न झालेला आहे.

शिवाजी—असें कोणतें दुसरें कारण? पंतांना मीं विचारलें, पण तेही मला धड कांहीं सांगेनात. त्यांनीं वडिलांची खुशाली कळविली, मला समाधान वाटलें. बंगलोरची जागीर शहांनीं त्यांस देऊन त्यांचा गौरव केला, हेंही त्यांच्या पराक्रमाचें चीज झालें. संभाजीदादा त्यांचा उजवा हात बनले आहेत, त्यांजवर भार टाकून वडील आतां बंगलोरच्या राजधानींत ऐश्वर्य थाटून इतके दिवस केलेल्या कष्टांचें योग्य फळ पावले यांत तुम्हांलाही नाहीं का समाधान वाटत? मला जरा मोठा होऊं द्या, म्हणजे पहा मीही तुम्हांला राजमातेचें पद मिळवून देतो कीं नाहीं तें! वडिलांनीं तिकडे कर्नाटकांत पराक्रम केला तर इकडे महाराष्ट्रांत आम्हांस क्षेत्र काय कमी आहे? अंगीं पराक्रम असेल तर उद्योगास केव्हांही तोटा नाहीं. आपल्या पायांच्या

*****
 आशीर्वादानें पहा मी एखादें राज्य कसें उठवून देतो तें. बाळकृष्णपंतांस देखील मुद्दामच मी अशा ईर्ष्येनें वोललों कीं, परत जाऊन त्यांनीं या आमच्या इकडच्या उमेदी स्पष्टपणें वडिलांस कळवाव्या. मीं असेंही ऐकलें कीं, आमचा सावत्र बंधु एकोजी वडिलांचा फार लाडका आहे. त्यांचा सगळा जीवप्राण एकोजीवर, यामुळें तर नाहीं ना तुम्हांला उद्वेग वाटला ?

जिजाबाई—हें भलतेंच शिववा तूं मनांत आणतोस ! सवतीमत्सर वाटण्याइतकी का मी तुला वाटतें हलक्या मनाची असेन म्हणून ! उलट पतींचा हा नवीन सुखसोहळा ऐकून मला धन्यताच वाटते. माझ्या दुःखाचें कारण अगदीं वेगळें आहे, तें तुमच्या लक्षांत येण्याजोगें नाहीं. ती कथा मोठी उद्वेगकर आहे. तुमची ऐकायची ज्ञायारी असेल तर सांगायला कांहीं माझी ना नाहीं. मात्र प्रकरण जरा भानगडीच्या राजकारणाचें आहे. कदाचित् माझीही कांहीं गैरसमजूत होत असेल. तेव्हां आतां असें करा. बाळकृष्णपंतांसच येथें बोलावून आणा आणि दादाजींनाही वोलवा, म्हणजे सर्वासमक्ष माझ्या बऱ्यावाईट विचारांची शहानिशा होईल.

[लगेच बोलावणे जाऊन दादाजी कोंडदेव व बाळकृष्णपंत हणमंते मुजूमदार आले, तेव्हां जिजाबाईनें आपलें अंतःकरण बोलून दाखविलें तें असें—]

जिजाबाई—दादाजीपंत, साहेबांनीं विजापुरास गेल्यावर सेनापति रणदुल्लाखानाचे हाताखालीं वागून कर्नाटकांत दोन तीन स्वान्या लागोपठ केल्या, त्यांत त्यांनीं केवढे दिग्विजय मिळविले त्यांची कहाणी ऐकली का तुम्हीं बाळकृष्णपंतांचे तोंडून ? काल रात्रीं एक प्रहर त्यांचें माझें बोलणें झालें, तेव्हांपासून माझें चित्त विलकूल ठिकाणावर नाहीं. हे काय पराक्रम म्हणावयाचे, कीं कुन्हाडीचा दांडा गोतास काळ झाला म्हणून रडायचें, मला कांहींच सुचत नाहीं.

दादाजी—मींही थोडेंबहुत वर्तमान बाळकृष्णपंतांकडून ऐकलें, पण त्या संबंधानें विशेष विचार करण्यास मला अवकाशच मिळाला नाहीं. शिवाय आम्ही सेवक लोक, लहान तोंडीं मोठा घास घ्या कां असेंही मनांत आलें.

जिजाबाई—दादाजी, तुम्हांस असें बोलणें शोभत नाहीं. आम्हांस बरेंवाईट सांगण्याचा अधिकार साहेबांनीं तुमच्याकडे सोंपविला आहे, तो केवळ

*****
 सेवक म्हणून नव्हे. आपलें वय, आपली कर्तबगारी व अनुभव आणि ज
 जास्त, आपला प्रज्वलित राष्ट्राभिमान या गुणांनीं नुसत्या आमच्या
 नव्हे, तर या एकंदर महाराष्ट्राचें संगोपन करणें तुमचें कर्तव्य होय. हें
 तुम्ही आज कैक वर्षे आस्थेनें करीत आहां, याबद्दल तर आम्हांस धन्यत.
 शिवना तर सारखा तुमच्या भजनीं राहून केवढ्या पराक्रमाच्या गोष्टी
 लागला आहे. तुम्हीच त्याला रानावनांत हिंडवून देशस्थितीची ओळख करू
 देतां, त्याजला हाताशीं घेऊन न्यायनिवाडे करतां, शुक्रनीति, विदुः
 इत्यादींचें सार त्यास फावल्या वेळीं शिकवितां, तुम्हीच लोहग
 जाऊन तुकारामबोवांची रसाळ वाणी ऐकण्याची संन्य आदलो, असे
 ना दोन किती प्रकार सांगावे ! असें असतां तिक कर्नाटकांत साहे
 जर उघड उघड धर्मद्रोह व राष्ट्रद्रोह चालविला, आपल्या पराक्रमाच
 शहाणपणाचा उपयोग जर हिंदु राष्ट्र मारण्यांत केला, तर आपणही त्या
 ऐकून त्यांचें कौतुकच करीत बसायचें कीं काय ? बाळकृष्णपंतांचें भार
 ऐकल्यापासून मला अगदीं वेड लागण्याची पाळी आली आहे. डोक्यात
 काहूर उठलें आहे.

दादाजी—पंतांनीं आपणांस असें काय विशेष सांगितलें, मला ठा
 नाही. मला आपलें वाटतें, येथें आपणांस आपलें काम काय थोडें आहे. कीं
 बाहेरच्या उठाठेवी मुद्दाम अंगावर ओढून आणाव्या.

जिजाबाई—दादाजी, तुम्ही असें कसें म्हणतां ! पांच बो
 उचलतील तरच ना घास पोटांत पडेल ? आम्ही इकडे व साहेब
 जें काय करूं त्याचा उद्देश एवढा नको का असायला ? ते तरी
 नव्हत ना ? मग त्यांच्या उद्योगास बाहेरच्या उठाठेवी कसें ?
 उद्यां आमचाही ते : : द करूं लागतील तर तेंसुद्धा मु...
 करायचें कीं काय ? बाळकृष्णपंत तरी कोठें स्पष्ट बोलत होते ? पण
 त्यांस प्रत्येक गोष्ट खो खोदून विचारली, तेव्हां जे प्रकार मीं त्यांजकडून ऐकले
 मला दुःसह वाटतात. पंत, पुनः सांगा बघूं साहेबांनीं गाजविल्ले ते स
 पराक्रम. ते वेथून गेल्यास तीन वर्षे होऊन गेलीं. या तीन वर्षांत आम्हीं इक
 काय केलें, त्यांनीं तिकडे काय केलें आणि पुढें एकंदर उद्योगाचा मेळ व
 बसवायचा याचा विचार आपण आज मोकळेपणीं करूं.

विपरीत प्रसंग

*****

आ. बाळकृष्णपंत-साहेब ही जन्मभूमि सोडून विजापुरचे नोकरित गेले. दे. बादशहाशी त्यांनी दहापांच वर्षे जो झगडा केला, तो जगजाहीर इ. हिंदूंचा व त्यांच्या धर्माचा पाडाव करणे हे चविजापुरच्या सुलतानाने साव. कर्तव्य ठरविले. शहाजहानने निजामशाही जिंकल्याबरोबर विजापुरच्या उत्तरेकडून शह बसला, त्याचा वचपा म्हणून आदिलशहाने कर्नाटकाचा देश जेकून तिकडे इस्लामाची वृद्धि करण्याचा उद्योग आरंभिला. त्या कामी रणदुल्लाखानाची योजना करून शहाजीराजांना त्यांचे हाताखाली दिले. युद्धसाहित्य बरोबर घेऊन रणदुल्लाखान व शहाजी बंकापुर, श्वर, पश्चिम कर्नाटकवर चालून गेले. इक्केरी, केलडी, बसवापट्टण, शिरें, बंगलूर, हैदूर, श्रीरंगपट्टण, चित्रदुर्ग, कनकगिरी, पेनुकोंडा अशीं एकामोठीं अनेक विस्कळित हिंदु राज्ये विजयनगरच्या मांडलिकांचीं त्या बाजूस होती. तुंगभद्रा व कावेरी या नद्यांच्या योगाने हा प्रदेश केवळ सुखसारखा समृद्ध व हिंदुधर्माचे अधिष्ठान बनलेला होता. त्यांत ठिकाणीं भव्य पुरातन मंदिरे असून त्या मंदिरांतून कैक शतकांची अगणित संपत्ति भरली होती. शिवाय शेटसावकार, श्रेष्ठी, धनिक आपापले व्यापारउदीम चालवून संपन्न बनले होते.

शिवाजी-पंत, मग हा सर्व प्रदेश मुसलमानांनी जिंकला की काय ? त्याचे रक्षण वडिलांनी कां नाही केले ?

बाळकृष्णपंत-तेच तर मी सांगणार आहे. प्रसंग कसा विपरीत बनला पहा. वर्षापूर्वी तालिकोटच्या समरभूमीवर हिंदु-मुसलमानांचा तुंबळ झुन विजयनगरचा संहार झाला. मुसलमानांनी अपरंपार संपत्ति लुटून घेतली व सांगितलेले लहान राजे व जमीनदार निराधार बनले असतां रणदुल्लाखान चालून गेला. हिंदूंनी एकदुसऱ्यां त्यास तोंड दिले नाही. तर खासगी वर उगविण्याकरितां मुसलमानां विजापुरास जाऊन त्यांच्या केल्या आणि मुसलमानांची मदत बोलविली. एकच उदाहरण घ्या, म्हणजे त्यावरून इतर ठिकाणांची कल्पना येईल.

शिवाजी-तुम्ही इक्केरी म्हणतां, तें काय आहे हो, कोठें आहे तें गांव ?

बाळकृष्णपंत-इक्केरी हे स्थल सह्याद्रीच्या माथ्यावर हरिहरचे बाजूस एतदूरच्या उत्तरेस दहा कोस होते. डोंगराळ प्रदेशांत लहान पण समृद्ध

*****
 राजधानीचें हें शहर सातशें वर्षांपासून नांदत होतें. तेथें वीरभद्र नायक नांवाचा लहानसा सत्ताधीश न्यायानें वागून प्रजापालन करीत होता. शक १५५९ च्या दसऱ्यास रणदुल्लाखान व शहाजी या इक्केरीवर चांगले गेले. तोफा चालवून अल्पावकाशांत त्यांनीं तट हस्तगत केलें, तेव्हां वीरभद्र नायक पळून बेदनुरास गेला. मार्गें लोकांची दैना काय विचारावी! मुसलमानांनीं मंदिरें पाडिलीं, मूर्ती फोडल्या, संपत्ति सर्व लुटून घेतली. धनिकांचीं घरें जाळून हजारों हिंदूंना बाटवून मुसलमान केलें. अब्रू बचावण्यासाठीं, हिंदु स्त्रियांनीं मुलाबाळांसकट विहिरींत उड्या टाकून प्राण दिले. कित्येकांना मुसलमानांनीं भ्रष्ट केलें. हा प्रकार नुसता एकाच शहरांत झाला असें नाही. चालून आलेल्या फौजा गांवोगांव तसाच प्रळय उडवीत सर्वत्र संचार करीत गेल्या. लोक निर्धास्त व गाफील होते. नाही कोणी पुढारी कीं जवळ तोफा-बंदुका. क्षणमात्रांत त्यांची चांदी उडाली. ज्यांनीं मुसलमान होण्याचें नाकारलें, ते तलवारीखालीं कटून मेले आणि पुष्कळसे प्राण वांचविण्यासाठीं इस्लामी बनले. चार महिन्यांचे अल्पावधींत कर्नाटकचा पश्चिम भाग बेचिराख करून रणदुल्लाखान व शहाजीराजे हजारों हत्ती, घोडे, उंट अशा जनावरांवर ती अपार संपत्ति* लादून विजयानंदानें विजापुरास दाखल झाले. आदिलशहानें स्वतः कृष्णेपावेतो सामोरें जाऊन त्यांचें स्वागत केलें आणि या संपत्तीनें लगेच विजापुरांत नवीन प्रचंड इमारती बांधण्याचें काम चालू केलें.

जिजाबाई—हरहर ! काय हा प्रकार ! कानांनीं ऐकवतदेखील नाही. पंत, तुम्ही या गोष्टी नुसत्या ऐकीव सांगतां कीं प्रत्यक्ष पाहिल्या हो ?

बाळकृष्णपंत—मातुःश्रीसाहेब, मी आपल्या अन्नावर वाढलों. भोसल्यांच्या मुजूमदारींत आमचें हें हणमंते घराणें पूर्वापार सेवा करीत आहे. शहाजीराजा-वरोवर मी स्वतः अहोरात्र हिशेबाचें व इतर लेखन करीत आहे. इक्केरीवर जी संपत्ति पैदा झाली तिच्या याद्या याच हातांनीं बनवितांना काय कष्ट पडले ते माझ्या जिवाला माहीत.

*चार कोटी होत म्हणजे सोळा कोटी रुपये संपत्ति आणली असा अंदाज आहे. Sarkar's House of Shivaji P. 27; इक्केरीचा पाडाव ता. ३० डिसेंबर, स. १६३७, —Dr. Saletor's paper Ind. Hist. Rec. Comn. 1930, गोविंद वैद्यकृत कंठीरवनरस-विजयं, Half-yearly Journal, Mysore University, 1930.

जिजाबाई : ' हरहर ! काय हा प्रकार ! कानांनी ऐकवत देखील नाहीं.'

*****

जिजाबाई—काय हो पंत, तुम्ही साहेबांच्या सन्निध राहून एवढ्या प्रतिष्ठा मिळविल्यात, तर आपणच आपली मंदिरे पाडणें, मूर्ति फोडणें, संपत्ति लुटून मुसलमानांचे घरांत घालणें, स्त्रियांवर बलात्कार करणें, अशीं कृत्यें करतांना तुमच्या जिवास खंत नाही वाटली ?

बाळ०—तें कांहीं आपण विचारूं नये व आम्हीं सांगूं नये. साहेबांच्या व आमच्या सर्वांच्या बोलण्यांत हाच विषय सारखा घोळतो. पण सेवाधर्म पडला ना ! यत्किंचित् कुचराई दिसली तर हे खान आमच्या गर्दना मारतील कीं ! डोळे मिटून हीं कामें करणें आमच्या नशिबीं आलें. दुसरें काय !

जिजाबाई—उगाच नशिवाला बोल कां लावतां ? कोणीं तुमच्या डोक्यावर धोंड दिली होती मुसमानांची सेवा करायला ? श्रम, पराक्रम सर्व तुम्हीं करायचें आणि श्रेय द्यायचें स्वराष्ट्राच्या शत्रूस. त्यांची सेवा न केली तर पोट भरायला जागाच नाही कीं काय ?

बाळ०—सगळें खरें. समजतें पण उमजत नाही तें हें. आज कैक पिढ्या मुसलमानांची सेवा अंगीं खिळलेली. ते पाश एकदम कसे तुटतात ?

जिजाबाई—पण ते तोडण्याचें जर तुम्ही मनांत आणणार नाही तर ते आपोआप तुटतील काय ? प्रत्येक इसमानें स्वराष्ट्राची व स्वधर्माची सेवा जर यथाशक्ति बजावली नाही, तर आपलें परदास्य कसे संपेल ? वरें, पण साहेबांना तरी आपल्या या धर्मद्रोहाचें मनांतून मोठें भूषण वाटतें काय ?

बाळ०—या विषयाची चर्चा उभ्या छावणींत अहोरात्र चालते. दुसरा विषयच बोलण्यांत नाही. खरें पाहतां आमच्या पन्नास हजार लष्करांत शेंकडा नव्वद इसम हिंदूच आहेत. बरेचसे कांहीं सत्ताधारी अंमलदार तेवढे मुसलमान. ते आम्हां हिंदूस मनमुराद राववितात आणि श्रेय सर्व आपण पटकावितात. वीरभद्र नायकानें आपले वकील शहाजीराजांकडे पाठवून विनवणी केली कीं, आपण मुसलमानांचें साहाय्य करून आम्हां हिंदूंचा संहार करूं नका ; आपणही हिंदूच, आमचे धर्मवांधव आहां. पण शहाजीराजांचा इलाज चालला नाही. त्यांच्या प्रत्येक हालचालीवर रणदुल्लाखानाची टेहळणी सारखी चालू होती. म्हणून कोणाचे वकील परभारें आले तर त्यांस ते एवढेंच सांगत कीं, तुम्हांस काय कळविणें असेल ते खानसाहेबांस कळवा, आम्ही केवळ त्यांचे ताबेदार !

*****

जिजाबाई—दादाजी, ऐका नीट, कसे व्यवहार चालतात ते. बरें पंत, पुढें राजांचा काय विचार बनला आहे ?

बाळ०—आपण करतो हें बरें नाही असें राज वाटतें, पण विजापुरची नोकरी सोडली तर दुसरा कोठें आधार पाहिजे ना ?

शिवाजी—मासाहेब, वडिलांना या मुसलमानांचा संताप कसा येत नाही ? तुम्ही त्यांच्या पराक्रमाचें एवढें स्तोम माजवितां, मग हे असे मूग गिळून स्वस्थ कां बसतात ?

जिजाबाई—हाच तर मुद्दबाचा प्रश्न. मला वाईट वाटतें तें हेंच. यांनीं जर समस्त हिंदूंचा पुढाकार घेण्याचें मनांत आणलें तर हे अंगच्या पराक्रमावर हिंदूंचें स्वतंत्र राज्य तिकडे देखील स्थापूं शकतील. पंत, असा कांहीं प्रकार कर्नाटकाच्या प्रदेशांत शक्य आहेसें तुम्हांस वाटतें काय ?

बाळ०—नाहीं, मासाहेब, ही गोष्ट संभवनीय नाही. शिरें, बसवापट्टण, श्रीरंगपट्टण, अशा सर्व ठिकाणचे सत्ताधीश आपसांत एकमेकांचे अत्यंत वैरी आहेत. हिंदूंचें संघटण होणें दुरापास्त होय. त्यांतून शहाजीराजांसारख्या महाराष्ट्रीयाना तर ते बिलकूल वश होणार नाहीत. म्हणूनच तर मुसलमानांचा जोर चालतो. हल्लीं सर्व हिंदु अत्यंत हैराण झाले आहेत. त्यांना त्राता म्हणून कोणी उरलेला नाही. उघडपणें बोलण्याची देखील चोरी आहे. सहज मातुःश्रींचें दर्शन घेण्यासाठीं मी आलों म्हणून एवढें बोलतां आलों. मीं आपणास भेटून तिकडच्या हकीकती कळविल्या ही गोष्ट आपण बाहेर प्रगट देखील करूं नये. नाही तर माझा व राजांचा काय परिणाम होईल तें सांगतां येत नाही.

जिजाबाई—म्हणजे ? एकूण खरें बोलण्याची देखील चोरी ना ? मग तुम्हांस साहेबांनीं इकडे पाठविलें तरी कसें ?

बाळ०—नाहीं, त्यांनीं नाहीच मला पाठविलें. रणदुल्लाखानाचे स्वारीबरोबर द्रव्याचा हिशेब सर्व पुरा करण्यासाठीं मी विजापुरास आलों. चिंचवडास आमचें हणमंत्यांचें कुलदैवत. जातगोत सर्व तेथें. जवळ आलों म्हणून जन्मभूमीचे दर्शनासाठीं एक महिन्याची रजा घेऊन मी चिंचवडास आलों. तेथें आल्यावर मनांत आलें, मातुःश्रींचे पाय पाहावे. साहेबही विचारतील, इतक्या जवळ गेलांत, मग पुण्यास जाऊन त्यांचा समाचार कां नाही घेऊन

*****
 आलांत ? आपण बालराजांसह सर्व खुशाल आहांत हें पाहून संतोष वाटला. महिना भरत आला, आतां परत जाऊन साहेबांस इकडची खबर कळवितो. मात्र आजचीं हीं बो. जां या कानाचीं त्या कानास कळवूं नयेत, एवढी विनंती आहे.

इतका हा संवाद झाल्यावर पुढें काय प्रकार घडला तें आतां सांगूं.

पुण्याकडील मावळच्या रसरशीत वातावरणांत जिजाबाई व दादाजी यांच्या प्रोत्साहनानें बालशिवाजीच्या अंतःकरणांत ज्या स्वातंत्र्याच्या ऊर्मि सळसळत होत्या, त्या बंगलोरच्या नरम ऐषआरामांत शहाजीला मानवल्या नाहींत. तिकडे तो लहानसा मांडलिक राजा बनला. अठरा कारखान्यांचें दरबारी ऐश्वर्य त्यानें थाटलें. पदरीं गवई, कवि, पुराणिक वगैरे बाळगून त्यानें आपला जम आराम-प्रियतेवर बसविला. बाळकृष्णपंतानें परत गेल्यावर त्यास पुण्याकडील खबर कळविली, तेव्हां जिजाबाईच्या प्रखर व मानी तेजाची शहाजीला अटकळ होऊन, सेवाधर्माला विरुद्ध असें वळण बालशिवाजीच्या भावनेला मिळत असेल तर तें वेळींच दाबून टाकावें असें मनांत आणून, त्यानें त्या सर्वोस बंगलोर येथें मुद्दाम आपल्या भेटीस आणविलें. शिवाजीचें लग्नही याच संधीस निंबाळकरांच्या मुलीशीं झालें होतें, तेव्हां नवीन सूनबाईसह मंडळी पुण्याहून शहाजीकडे बंगलोरास गेली. तिकडे त्यांचा मुक्काम चांगला दोन वर्षे झाला.

पण दोघांचेही विचारप्रवाह विरुद्ध दिशांनीं वाहात असल्यामुळें त्यांचा मेळ कसा तो मुळींच बसला नाहीं. उलट घालूनपाहून बोलणीं, रुसवे व प्रच्छन्न भांडाभांडी यांतच तो सर्व काळ गेला. अघळपघळ भाषण पुष्कळ, पण मुद्दा कायम, त्यामुळें जवळच्या मंडळींची त्रेधा मात्र उडे. जिजाबाई मानी व कडक स्वभावाची, तिला नवऱ्याचा सहवास रुचला नाहीं. पहिल्या आठचार दिवसांत एकंदर रंग ओळखून तिनें यात्रेच्या निमित्तानें बंगलोरांतून पाय काढला. मंदिरें, देवस्थानें दक्षिणेंत विपुल आहेत तीं तिनें स्वतः फिरून पाहिलीं. कार्तिकस्वामी, बालाजी, मदुरामीनाक्षी, श्रीरंगम्, रामेश्वरम्, कांची अशा देवस्थानांच्या दर्शनांत तिनें मनमुराद कालक्षेप केला. इकडे दादाजीनें दरबारी कामें व पुण्याच्या जागिरीचे हिशेब यजमानास समजावून दिले. शिवाजीनें बंगलोरचा बंदोबस्त, कारभार, लष्करी रचना इत्यादि प्रकार पाहून घेतले आणि निरनिराळ्या

*****
 कामगारांशीं चर्चा करून अंतःस्थितीचें निरीक्षण केलें. तथापि पितापुत्रांच्या प्रेमाची वृद्धि मात्र झाली नाही.

शहाजीशिवाजींची वरील हकीकत विजापुरास शहाचे कानांवर थोडीबहुत गेली होती. त्यांजबद्दल शहाचें मन कधींच निर्धास्त नव्हतें. हे मराठे लोक बोलतील एक, करतील एक, अशी चिंता उत्पन्न होऊन शहानें हुकूम पाठवून त्यांस विजापुरास भेटीस बोलाविलें. शहाजीला हें इष्टच होतें. बालशिवाजीला शहाचे पायांवर घालून पुण्याची जागीर त्याचे नांवानें कायम करून घेण्याचा विचार शहाजीनें योजिला. हा उद्देश मनांत बाळगून शहाजी आपल्या दोन पत्न्या, पुत्र व परिवार घेऊन विजापुरास निघाला.

शिवाजी ही जन्मापासून आईच्या तालमींत वागलेली स्वतंत्र विचाराची लोकोत्तर व्यक्ति. वयोमानानें आतां व्यवहारही चांगले समजू लागले. मनांत निदिध्यास एकच कीं, आपल्या धर्माचा व राष्ट्राचा परसत्तेखालीं अधःपात होत आहे तो बंद कसा करायचा? वडिलांस अभिमान वाटतो मुसलमानसेवेचा, ते केवळ त्या राज्याचे आधारस्तंभ, हा प्रकार प्रसंगानुसार तो वडिलांशीं स्पष्टपणें बोले. विजापुरची वाट चालत असतां उभयतांचा वेवनाव जास्तच निकरास पांचला. त्याचा एक मासला असा—

शहाजी — आम्हांस जर शहाची नोकरी करणें प्राप्त आहे, तर ते सांगतील ती कामगिरी उठविलीच पाहिजे. आम्हांला तरी स्वधर्माचा अभिमान नाही असें थोडेंच आहे ?

शिवाजी—पण नोकरी झाली म्हणून भलतींच कामें करायचीं कीं काय ?

शहाजी—आम्ही होऊन स्वधर्माचा उच्छेद करित नाहीं. त्यांतून सेवा-धर्मासुद्धें कित्येक गोष्टी नाइलाजानें कराव्या लागतात. धन्यास दुखवून आपला निभाव कसा लागेल ? मोगलांशीं दहा वर्षे झगडण्यांत आमच्या रक्ताचें पाणी कसें झालें तें तुमच्या मातुःश्री चांगलें जाणतात. आतां कोठें शांतपणें सुखाचा घास मिळूं लागला आहे तो गमावल्यास जायचें कुठें ?

शिवाजी—ज्या सेवेत आपल्याच लोकांच्या मानेवर सुरी ठेवावी लागते, ती सेवा अजिबात सोडूनच दिली तर ?

शहाजी—तर काय, शहा आपणास पकडून गर्दन मारील कीं ! शहाची सत्ता केवढी आहे ती तुम्हांस एखाद्या जंगलांत वसून कशी कळणार ?

*****

शिवाजी—त्या शहाचा उघड प्रतिकार करण्यास आपल्या अंगी पराक्रम नाही की काय ? मुसलमान मात्र पराक्रमी आणि आम्ही कोणीच नव्हे असे आपल्यास कसे वाटते ? मनांत आणू तर आपण नाही का राज्ये निर्माण करू शकणार ? गज्जवी महंमूद, अलाउद्दीन खिलजी इत्यादींनी हिंदूंचा धुव्वा उडवला, ते तरी कोणी अमानुष कोटींतले होते की काय ? आम्हीच निःसत्त्व बनलो म्हणून त्यांच्या दहापांच हजारांपुढे आम्ही हार खात गेलो.

येणेप्रमाणे वारंवार बोलणी होऊन परसत्तेची ताबेदारी व निर्भेळ स्वातंत्र्य ह्यांचा हा झगडा दिवसेंदिवस जास्तच स्पष्ट होत गेला. त्यांत प्रसंगोपात्त जिजाबाईने पुत्राची कड घेतली. शहाजीराजे उगाच अडचणीचा बाऊ करून दाखवितात, आपण मराठे निकराने वागू तर मुसलमानांचा प्रतिकार करून स्वधर्माचे रक्षण करण्यास समर्थ होऊं, अशी भावना शिवाजीची बनली. मातेने त्याचे कौतुक केले. शहाजीलाही ते गैर वाटले असे नाही. पुढे मंडळी विजापुरास दाखल झाली, तेथे मुसलमानांपुढे मान वांकविण्याचे नाकारून शिवाजीने ताठरपणा दाखविला, तो वाचकांस विदित आहे.

ह्यावरून पितापुत्रांचा उघड विरोध आला. त्यानंतर शिवाजीने विजापुरच्या बाजारांत मुसलमान खाटकांना रोखठोक कंठस्त्रान घातले, त्या बनावाने तर तेथे मोठा आकान्त उडाला. आदिलशहाने शहाजीस भयंकर धाक घातला, त्या संकटसमयांत शहाजी, शिवाजी व जिजाबाई ह्यांचा एकान्तांत खालील संवाद झाला—

शहाजी—बोला आतां पुढील विचार काय तो. उद्यां शहा तुम्हां-आम्हांस भलतीच सजा करतील, किंबहुना प्राणही घेतील. सबब आपण सर्व जाऊन क्षमेची याचना करू तरच कदाचित् निभावणूक होईल.

शिवाजी—मला हे बिलकूल मान्य नाही. मी मातुःश्रीला घेऊन आजच येथून रातोरात निघून जातो. आपण खुशाल शहाकडे जाऊन क्षमा मागावी ; पुत्र आमचे आर्जेत नाही, त्यास आपण वाटेल ती सजा करावी असे त्यास सांगून आपण आपला बचाव करा. आम्हांस सुचेल तो मार्ग आम्ही पाहू. आमचा संकल्प प्रामाणिक असेल तर तो श्री पार पाडील ; आणि तो न सिद्धीस गेला आणि त्या प्रयत्नांत प्राण खर्ची पडले, तरी तेही कांहीं वावगे नाही. कोणी तरी हे सहस्र अंगावर घेतलेच पाहिजे.

*****

असें सांगून शिवाजी मातुःश्रीसह तात्काळ विजापूर सोडून निघाला आणि परत येतांच मावळांतलें विजापुरकरांचें मुख्य ठिकाण सिंहगड किल्ला तो दादाजीच्या साहाय्यानें त्यानें अल्पावधींत काबीज केला. स्वतः शहाजीनें पुत्राच्या वीर्यतेजाचें कौतुक करून बंगलोरस गेल्यावर त्या उपक्रमाची योग्य तरतूदही त्यानें करून पाठविली. शिवभारतकार सांगतो—

ततः कतिपयैरेव गजवाजिपदातिभिः ।
मौलैराप्तैरमात्यैश्च ख्यातैरध्यापकैरपि ।
विरुदैश्च ध्वजैरुच्चैः कोषेणापि च भूयसा ।
समवेतममुंशाहभूपतिः शोभने दिने ।
प्राहिणोत्पुण्यदेशाय पुण्यकारिणमात्मजम् ॥

[शि. भा. १०. २५-२७]

(नंतर शहाजीराजांनीं हत्ती, घोडे, पायदळ, मोठे अमात्य, आप्त, विख्यात अध्यापक, विरुदे, ध्वज व भरपूर द्रव्य ह्यांसह आपल्या पराक्रमी पुत्राला पुण्यास पाठवून दिलें.)

ह्यावरून शिवाजीमहाराजांनीं आपल्या भावी उद्योगाचा मूळ पाया कसा रचिला ह्याची कल्पना होईल.

३

स्वराज्याची झोळी

“नीताविवोत्साहगुणेन संपत्” कुमारसंभव

अर्थ—संपत्तीचा पिता पराक्रम व जननी नीति.

“मालमत्ता सुरतेची आकार करितां सर्व विशात
पांच करोड होनांची आणली.”—सभासद

शिवाजीमहाराजांनीं पहिल्या दहा वर्षांत मावळांतील स्वराज्य पुरें केलें. त्या पुढील दहा वर्षांत मोरे, अफझलखान इत्यादिकांची खबर घेऊन

*****
 आदिलशाहीचा पुष्कळसा प्रदेश आपल्या स्वराज्यांत सामील केला. इकडे ह्याच वेळीं दिल्लीस औरंगजेब बादशहा होऊन त्यानें प्रथम दक्षिण देश जिंकण्यासाठीं आपला मामा शायिस्ताखान ह्यास जंगी फौज देऊन रवाना केलें. अफझलखानास मारल्यावर शिवाजी पन्हाळगडावर विजापूरच्या फौजेचीं लढत असतां, त्यास बातमी आली कीं, शायिस्ताखान पुण्यास येऊन खुद्द आमच्या वाड्यांत ठाणें देऊन बसला आहे. तेव्हांपासून तीन वर्षेपावेतो खानानें चहूंकडे आपल्या फौजा पेरून शिवाजीवर असा कांहीं कहर उडवून दिला कीं, आपलें हें नवीन जमत चाललेलें चिमुकलें राज्य आतां टिकणें कठिण अशी भयंकर धास्ती शिवाजीला पडली. ह्या तीन वर्षांत एक दिवससुद्धा स्वस्थ बसण्यास त्यास निर्भय जागा राहिली नाहीं. जिवाच्या भीतीनें त्यास सारखें तीन वर्षे रानावनांत भटकत राहून भयंकर हाल सोसावे लागले.

पण अडचण आली, कीं तिची तोड काढण्यांत शिवाजीची बुद्धि कांहीं तरी अजब करामत करून दाखवी. सन १६६३ च्या फाल्गुनांत शिवाजीनें पांचपन्नास जिवाचे सोबती बरोबर घेऊन एके रात्री शायिस्ताखानावर पुण्याच्या आपल्या वाड्यांत अकस्मात् छापा घालून त्याचीं बोटें तोडलीं, मुलास ठार मारलें आणि नोकरचाकर जखमी केले, तेणेंकरून खानाची अगदीं दुर्दशा झाली आणि लवकरच औरंगजेबानें त्यास कारभारावरून परत बोलावून घेतलें. आतां पुढें आपला जम कसा बसवावा ह्याचा विचार करण्याकरितां शिवाजीनें जिवाभावाची चार मंडळी एकत्र जमविली, त्या प्रसंगीं विचार ठरला तो असा—

शिवाजी—नेताजीराव, येसबा, आतां पुढें काय उद्योग करावा म्हणतां ? खान निघून तूर्त परत गेला खरा, पण त्याचा परिणाम सापाच्या शेपटीवर पाय दिल्याप्रमाणें होणार ह्यांत संशय नाहीं. हा बादशहा आतां आमचा साफ उच्छेद केल्याशिवाय राहात नाहीं. तर ह्यास तोड तुम्ही काय सुचवितां ?

नेताजी—बादशहाची फौज पुनः चालून येण्यापूर्वीच आपण मोगलांच्या राज्यांत चहूंकडे दंगा उडवून दिला पाहिजे. आपणच पुढें उत्तरेच्या बाजूस चढाई करून मोगलांस अटकाव करावा.

शिवाजी—तोंडानें ह्या गोष्टी बोलणें सोपें आहे, पण त्यासाठीं फौज किती लागेल, खर्च कसा भागवायचा, तोफा वगैरे साहित्य हाताशीं

*****

असल्याशिवाय मोगलांपुढें आपला निभाव कसा होईल, ह्याचा कांहीं विचार तुम्हीं आणला का मनांत ?

नेताजी—तोही विचार मी थोडासा मनांत योजला आहे, आपली आज्ञा असेल तर बोलतो.

शिवाजी—अहो, ह्यांत आज्ञेची वाट कशास पाहतां ! आपण सर्वांनीं मोकळेपणानें बोलून कांहीं अजब योजना करावी म्हणून तर मीं मुद्दाम तुम्हांस आज बोलावले. अशांतूनच कांहीं युक्ति निघेल.

नेताजी—माझा तो खंडूजी धुमाळ नाही का. एकदां मी त्याची गोष्ट आपणाशीं बोललों होतो. सर्व ठिकाणीं हिंडून नाना प्रकारची वित्तंबातमी आणण्यांत मोठा पटाईत बघा. कधीं रडत म्हणून परत यायचा नाही कीं सबब सांगायचा नाही. चोरी बेमालूम करावी अशी त्यानेंच. पाऊस, थंडी, उपास कशाही अडचणी येवोत, कांहीं एक न जुमानतां वाघासारखा उड्या टाकीत जातो. आज दोन वर्षे होत आलीं, मींच त्यास मोगलांच्या राज्यांत चहूंकडे हिंडून ठिकठिकाणची बातमी आणण्यास पाठविलें होतें. खानाचीं बोटें तुटलीं ना, त्याच्या दुसऱ्याच दिवशीं तो परत येऊन मला भेटला.

शिवाजी—तो धुमाळ वीरवाल्याचा राहणारा असा पातळ काठीचा आहे तोच ना तुम्ही म्हणतां ? मी त्याला चांगला ओळखतो. आतां कोठें आहे वरें तो ? जवळ असेल तर त्यालाच बोलवा इथें. पण खात्री आहेना तुमची कीं तो शत्रूकडे भेदणार नाही अशी. चोरीच्या व पैशाच्या नादास लागले म्हणजे ह्या माणसांचा कांहीं नेम नसतो. एखादे वेळेस आमचाच गळा कापतील.

नेताजी—खंडूजी त्यांतला नाही महाराज. दादाजीपंतांनीं सिंहगड प्रथम घेतला, त्या वेळीं किल्ल्यावरचा पहिला भेद त्यानें आणला. हा पाहा मीच त्याला आंत आणतो. [खंडूजी धुमाळ येतो]. खंडूजी, सांग सगळें महाराजांना तूं इतक्या दिवस काय पाहिलेंस तें.

खंडूजी—खान जेव्हां लालमहालांत येऊन राहिला, तेव्हां सरनोबत साहेबांनीं मला हुकूम केला कीं, मोगलांच्या मुलखांत चहूंकडे फिरून ठिकठिकाणचा भेद आण.

*****

शिवाजी—भेद आणायचा म्हणजे काय करायचें रे ?

खंडूजी—मी व माझा धाकटा भाऊ दोघे घरांतून बाहेर पडलों. खाकेंत एक लहानशी पिशवी, खांद्यावर एक घोंगडें, डोक्यास मुंडासें, हातांत बांबूची लांब काठी लोखंडी वळीं मारलेली, एक लगावली कीं डोकें फोडील अशी. वाटेंत कसा प्रसंग येतो कोणास ठाऊक. त्यासाठीं वाटेल तें सोंग घेण्याची तयारी ह्या एका लहानशा पिशवींत. गोसावी, बैरागी, भिल्ल, कोमटी अशी बतावणी केल्याशिवाय कुठें निभाव लागतो ! गांवांत आलों कीं भिकान्याचें सोंग घेऊन दोघे दोन वाटांनीं अंधारांतून भिक्षा मागत हिंडायचे. चौक्या पहारे कुठें कसे आहेत, मोगलांचे अंमलदार कोण गाफील किंवा व्यसनी आहेत, फौज किती आहे, खजिन्याचा बंदोबस्त कसा आहे, सावकार लोक कोण कोठें राहतात, व्यापारउदीम कसा चालतो, अशी झाडून सारी बातमी मिळवून मग चाललों दुसऱ्या गांवास.

शिवाजी—कोणत्या वाटेनें, कोणीकडे कसे फिरून आलांत रे तुम्ही ?

खंडूजी—पुण्याहून आधीं कल्याणास गेलों. तेथून पुढें जव्हार, इंद्रगड करीत वासदा नवसरीवरून सुरतेस गेलों. सुरतेंत चांगले तीन महिने राहिलों. तिथून पुढें खानदेशांत चढून धरणगांव पाहिलें. धरणगांवावरून बऱ्हाणपुरास आलों. मग फिरून औरंगाबाद, पैठण, नगर, जुन्नर करीत मी आलों पुण्याला ; आणि भाऊ गेला बीड, परिंडा, बेदरकडे आणि तोही आतां तुळजापुरावरून बार्शी, पंढरपूर करीत इतक्यांत हजर होईल बघा.

शिवाजी—मग इतक्या प्रांतांत कोणता भाग तुम्हांस पैसा मिळवायला व बादशहाचें नाक कापायला सोईचा वाटतो रे ?

खंडूजी—जितकें लांब जावें तितका बंदोबस्त कमी. बेदर, विजापूर, औरंगाबाद, बऱ्हाणपूर, खानदेश इकडच्या भागांत मोगलांच्या फौजा सारख्या फिरतात. गोवा कारवारकडे पोर्तुगीझ लोक बलवान् आहेत. बंदोबस्त नाहीं व पैसा मुबलक असें शहर एक सुरत आम्हांस आढळलें. तिथें एक लहानसा तट आहे, पण सावकार लोक सगळे बाहेर राहतात. सुरतेसारखी उतारपेठ व धनिक व्यापारी ह्या दक्षिण देशांत कोठेंच नाहींत बघा. एक एक व्यापारी दहावीस कोटींचा मालक. शिवाय सुरतेस बादशहाचीं मोठमोठीं जहाजें आहेत. बादशहाला मक्केचा शोक फार. हिंदुस्थानचे मुसलमान तेथून सारखे

*****
 त्या यात्रेसाठीं समुद्रमार्गानें जात येत असतात, त्यांच्याजवळही रगड पैसा राहतो. इनायतखान म्हणून सुरतेस सुभेदार आहे, नुसता अफू खाऊन पडलेला असतो. जवळ कांहीं हजार-पांचशें देखील शिपाई नाहींत. मला वाटतें महाराजांनीं मनांत आणलें तर सुरतेंतून मोठी कमाई मिळेल. रस्ते व आडवाटा आम्हीं सर्व नीट पाहून ठेविल्या आहेत. मग जशी महाराजांची मर्जी. [खंडूजी बाहेर जातो].

शिवाजी—नेताजीराव, माहिती तर खूप आणलीत. पण एवढें प्रचंड काम आपणांस झेपेलसें तुम्हांस वाटतें? किंवा नसतें संकट ओढून आणल्यासारखें होईल? शिवाय आपलेच लोक काय म्हणतील ह्याचा कांहीं विचार नको का मनांत आणायला?

नेताजी—लोक काय म्हणणार, मी समजतां हिंदु प्रजा सर्व आपणांस दुवा देईल. आज तीन वर्षे बादशहानें आमचा कसा उच्छेद चालविला आहे तो सगळे लोक जाणतात. आमच्या घरांत आम्ही चोर होऊन गेलों. मग आम्हीं जायचें कुठें आणि राहायचें कोठें? बादशहाचा आपला आतां उघड सामनाच चालू झाला आहे. एक असा फटकारा त्यास लगावून द्यावा, कीं सर्व जग वाहवा करील. सुरतेंत दोन दिवस राहिलों म्हणजे पुरे. चार दोन कोटींची मत्ता सहज हातास लागेल. सुरतेवर चाबूक लगावला, कीं बादशहाची आपल्या ह्या पुण्यावरील पकड लगेच ढिली पडेल. पैसा हातास आला म्हणजे फौज व तोफा बनवून आपण बादशहाशीं उघड युद्ध पुकारूं. ये म्हणावें पुन्हा कसा आमच्या ह्या घरावर इस्तु फिरवायला.

शिवाजी—अहो, पण असा दरवडा गरीब प्रजेवर राजरोस घालणें न्यायनीतीस शोभणारें नाहीं. उगाच नसती हाकाटी,—

नेताजी—ह्यांत न्यायनीति कसली! आपलें कैकः पिढ्यांचें पुणें, आपण आपल्या खर्चानें बांधलेला हा लालमहाल, आपले हे गडकोट सर्व कांहीं बादशहानें व्यापलें, तेव्हां त्याची नीति कुठें राहिली? दुष्टाशीं वागायचें म्हणजे जशास तसें हाच न्याय.

शिवाजी—बरें पण सुरतेवर जायला तयारी कांहीं थोडीथोडकी नाहीं पुरणार! आपण तर बोलून चालून दरिद्री. ह्या मावळ्यांचे दुंगणाला लंगोटी देखील भरपूर मिळत नाहीं.

*****

नेताजी—महाराज मावळ्यांना नेसायला बाहेरची लंगोटी नसेल, मोठमोठे पायजमे व दुशाला अंगावर नसतील, पण त्यांची छाती जर पारखून पाहिली तर एक मावळा दहा मुसलमानांस भारी आहे. मी आज वीस वर्षे या मावळ्यांच्याच जिवावर मोगलास सारखे पाणी पाजतो आहे. सुरतेचा पैसा आणून मग आपल्या ह्या मावळ्यांचीं शरीरे सुंदर कपड्यांनीं झांकून काढूं. आणखी दुसरी एक कल्पना मला सुचते. महाराज, गेल्या वर्षी आपले वडील शहाजीराजे देशीं आले. आपण पुत्रधर्म आचरून त्यांच्या डोळ्यांचें पारणें फेडिलें. सर्व प्रदेश हिंडून पाहिला, तेव्हां मी आपल्याबरोबर होतो. राजे आपणांस काय बोलले, आठवत असेल.

शिवाजी—काय बोलले सांगा, तुमचा रोख नाही मला कळत.

नेताजी—ते म्हणाले, शिवबा, तुम्हांला राहायला ही पुण्याची मैदानी जागा नाही कामाची. विजापूर नगरकडून केव्हां शत्रूची धाड पुण्यावर येईल नेम नाही. मोन्यांचा तो रायरी डोंगर तुमच्या राजधानीला आमच्या मते फार उपयोगाचा होईल. पन्नास वर्षे जरी शत्रु खालीं येऊन बसला तरी त्याचा वर इलाज चालायचा नाही

शिवाजी—हो मला आठवते ही वडिलांची सूचना. पण रायरीचा रायगड बनवायला खर्च काय लागेल ह्याची आहे का कांहीं कल्पना ? राजधानी म्हटली, कीं सर्व कारखाने अष्टाधिकार आले, नुसती एक वाटच करायची म्हटली तर पन्नास लाख पुरणार नाहीत. मग तट बांधणें, इमारती तयार करणें ह्यांसाठीं पाण्यासारखा पैसा लागेल.

नेताजी—तेंच तर मी सांगतो. सुरतेत पैसा आहे. आपणाला तो हवा आहे. एकदां युद्ध सुरू झालें, कीं शत्रूजवळ आहे नाही तें सर्व आपलें. ह्यालाच युद्धनीति म्हणतात. बादशहा नाही का खंडणी घेत ? आपण तरी ही स्वराज्याची झोळीच समजू. सोईनें लोकांस सांगूं, हें स्वधर्माचें व स्वराष्ट्राचें काम आहे, त्यास सर्वांनीं हातभार लावावा. बऱ्या बोलनें लोकांनीं दिलें तर ठीक, नाही तर जबरदस्ती आहेच. अंगांत पराक्रम असेल तर सर्व कांहीं प्राप्त होतें. आम्हां मराठ्यांजवळ पैसा नाही, पण पैशाहून जास्त मौल्यवान जो पराक्रम तो आपल्या अंगांत भरपूर आहे, बुद्धीदेखील पराक्रमाला साजेशी मुबलक आहे.

*****

शिवाजी—नेताजी, तुम्हीं फार खोल विचार केलेला दिसतोय ! पण सुरतेवर जायला किती लोक वरोवर घेतले पाहिजेत ? घेतलें काम अंगावर कीं उगाच फजिती पदरांत घेऊन परत नाहीं यायचें !

नेताजी—महाराज, मी तरी लहानपणापासून आपल्याबरोबरच सर्व शिकलों ना. मुख्य गुरु ते पुण्यश्लोक दादाजी व आशीर्वाद आपल्या मातुःश्री-देवींचा. तोच आशीर्वाद आपल्या अंगांतलें चिलखत. मला वाटतें चार दोन हजार निवडक स्वार सुरतेच्या उद्योगास बस आहेंत. माणसें चांगलीं पारखून घेतलीं म्हणजे झालें. आपण ऐकत नाहीं का, तो महंमूद गज्जनी; तो मलीक काफूर, तो बाबर असे जेव्हां बाहेरून आपल्या देशावर धाड मारीत आले, तेव्हां त्यांच्या फौजा देखील दहा पांच हजारांच्या आंतच होत्या, पण त्या लाखों हिंदूस भारी झाल्या. तोच कित्ता आपण पुढें ठेवला कीं भागलें. निकरानें धावून येणारे पांच दरवडेखोर हजार पांचशेंना भारी होतात हें आपण राजरोस डोळ्यांनीं पाहात आहों.

शिवाजी—बस तर. झाला आमचा निश्चय. आतां चंपाषष्ठी नजीक येत आहे. * मी मातुःश्रींना सर्व सांगून त्यांचा आशीर्वाद घेतों, भवानीदेवीचा प्रसाद मिळवितों. सर्वांनीं नाशिकच्या पुढें छावणींत जमायचें, तेथून शुभमुहूर्तावर पुढें प्रयाण करूं. मात्र आपले हे सर्व वेत तुम्ही व मी ह्या दोघांशिवाय बाहेर षट्कर्णीं होतां उपयोगी नाहीं. जा, माणसांची निवड कसोशीनें करा. रामराम.

एक महिन्याच्या अवधींत चांदवडजवळ छावणी पडून प्रयाणाची सिद्धता झाली. मात्र बाहेर सर्व जाहिरात विजापुरावर चालून जाण्याची होती. सुरतच्या बाजूस जाण्याचें कोणाच्या ध्यानींमनींही नाहीं. ता. ३१ डिसेंबर, सन १६६३ रोजीं सर्वांना ताकीद मिळाली कीं, “ उद्यां सकाळीं भल्या पहाटेस स्वारी निघणार. महाराज जातील त्यांचे मागोमाग सर्वांनीं निमूटपणें वाट चालावी. ” खंडूजी धुमाळ मुख्य वाटाड्या महाराजांबरोबर तयार झाला. ठरल्याप्रमाणें स्वारी निघाली. जो तो आश्चर्य करतो, महाराज इकडे उत्तरेच्या बाजूस कोणीकडे चालले. पण सर्व प्रकार अत्यंत मुकाट्यानें सुरू झाला. दररोज सुमारे पंचवीस कोसांची मजल करून तारीख ३ जानेवारीस सायंकाळीं

* ता. २६ नोव्हेंबर, सन १६६३ रोजीं.

*****
 मुक्काम सुरतेअलीकडे पंधरा कोसांवर गणदेवी येथें पडला. लगेच महाराजांनीं आपले दोन विश्वासु वकील सुरतेस पुढें रवाना केले. त्यांजबरोबर एक पत्र तेथच्या सुभेदारास, आणि व्यापारी लोकांस व धनिकांस कळविण्यासाठीं एक जाहीरनामा दिला, त्यांतील मतलब येणेंप्रमाणें—

“बादशहांनीं आमच्या घरादारांचा उच्छेद केल्यामुळें त्यांजबरोबर आतां आमचें उघड युद्ध जुंपलें आहे. युद्धाचा खर्च भागविण्यासाठीं द्रव्य पाहिजे, तें ठिकठिकाणच्या धनिकांकडून जमविण्याचें आम्हीं ठरविलें आहे. सुरतेंतून आम्हांस पन्नास लाख रुपये पाहिजेत. परवांच्या दिवशीं दोन प्रहरीं आम्ही सुरतेस दाखल होऊं, त्या वेळीं ही रक्कम आणून रोख भरावी, म्हणजे कोणासही यत्किंचित् तोशीस न देतां रक्कम घेऊन आम्ही परत जाऊं. सुरत सारख्या संपन्न नगराला पन्नास लाख रुपयांची आमची ही अल्प मागणी सर्वथा कस्पटासमान होय. ही रक्कम सर्वांनीं आपसांत जमवून आम्हांस खुशीनें आणून पोंचवावी आणि स्वराज्याचा उद्योग आम्हीं आरंभिला आहे त्यास हातभार लावून आमच्यावर प्रेम ठेवावें. परंतु रक्कम न देतां आम्हांस विरोध करण्याची दुर्बुद्धि धारण केल्यास, मग मात्र आम्हांस जबरदस्ती करावी लागेल तर त्याची जबाबदारी आम्हांवर नाही. आमचा कजा बादशहाशीं आहे, गरीब रयतेशीं विलकूल नाही. आमच्या ह्या स्वराज्याच्या झोळींत प्रत्येकानें भिक्षा घालून आम्हांस एकदिलानें साहाय्य करावें एवढीच आमची सुरतकरांस विनंती आहे.”

शिवाजीच्या वकिलांनीं आपलें काम यथायोग्य पार पाडिलें. त्यांनीं सुरतच्या बन्हाणपुर दरवाज्यावर महाराजांचा जाहीरनामा लावला आणि नगरशेट वगैरे सावकारांस स्वतः जाऊन तो समजावून दिला. इनायतखानास भेटून त्यांनीं महाराजांचें पत्र दिलें आणि सर्व प्रकार स्पष्टपणें कळविला कीं, “व्यक्तिशः आपणास त्रास देण्याची महाराजांची इच्छा नाही. महाराज येथ येतांच आपण त्यांस भेटावें आणि सौभ्योपचारानें त्यांचा संतोष करावा.” पण शिवाजीची परवा त्या बिचान्याला कां वाटावी ! तो बादशाही अंमलदार आपल्या गुर्मीत. बेसावध माणसाचा ताठा सहजासहजीं उतरत नसतो. त्याच्याजवळ फौज तर नव्हतीच; पण जो काय तनखा मिळे, तो सर्व खिशांत टाकून लुंगेसुंगे हजार पांचशें शिपाई जेमतेम त्यानें ठेवले होते. महाराजांच्या वकिलांस तर त्यानें धुडकावून लाविलें आणि आपला एक इसम त्यांजबरोबर

*****

देऊन जबाब कळविला, “आम्ही तुम्हांस ओळखीत नाहीं. भलताच आचरटपणा कराल तर तुम्हांस योग्य शासन करण्यांत येईल.” असें कळवून तो भित्रा सुभेदार शहराच्या बचावाची कांहीं एक पर्वा न करतां स्वतः जीव बचावण्यासाठीं आपण किल्ल्यांत जाऊन लपून बसला.

हे उद्दामपणाचें उत्तर ऐकून महाराजांस संताप आला. ठरल्याप्रमाणें बुधवार ता. ६ जानेवारी सन १६६४ रोजीं ते सुरतेस दाखल झाले. एक लहानशी राहुटी स्वतःसाठीं ठोकून सभोंवार पांच हजार स्वारांचा तळ पडला. लगेच शहरांत ठिकठिकाणीं माणसें पाठवून महाराजांनीं धनिकांस भेटीस बोलावले. सुभेदारासही दरडावणीचा निरोप कळविला. कोणी आले, कोणी आले नाहीत. कित्येकांस महाराजांनीं पकडून आणून जवळ अटकेंत ठेविलें. पण रकम देण्याची गोष्ट कोणी बोलेना. जो तो म्हणे आम्ही गरीब, आमच्याजवळ पैसा नाहीं. महाराजांनीं कित्येकांच्या घरांवर जप्त्या पाठवून त्यांचें द्रव्य आणण्याचा हुकूम फर्माविला.

ता. ७ उजाडली. इनायतखानास हे प्रकार कळले, तेव्हां त्यानें निराळाच डाव आरंभिला. त्यानें दोन तीन दांडगे इसम निवडून त्यांस बोलणें करण्याच्या निमित्तानें शिवाजीच्या भेटीस पाठविलें. तिसऱ्या प्रहरीं महाराज सावकारांशीं दंडांच्या वाटाघाटी करीत बसले असतां खानाचे इसम त्यांच्या भेटीस आले. प्रथम त्यांनीं खूब बत्तावणीच्या गोडगोड वाता मारल्या आणि मग म्हणाले, “आपणांस कित्येक गुप्त गोष्टी कळविण्याची आम्हांस आज्ञा आहे. आपण जरा बाजूस चलावें म्हणजे सर्व सांगूं.” शिवाजीमहाराज सावध तर खरेच पण अशा प्रसंगास माघार घेणारे नव्हते. ते त्या वकिलांसह जरा दूर गेले. लगेच एकानें हातांत लपवून आणलेल्या खंजीरानें त्यांच्या पाठींत जोराचा वार केला. जखम होऊन रक्त आलें. महाराज किंचित् बाजूला कलंडले. जवळ मंडळी होतीच, त्यांनीं धावत येऊन त्या मारेकऱ्यांस जागच्या जागीं बांधले. निमिषमात्रांत सर्व प्रकार बनला. सुदैवानें जखम विशेष मारक झाली नाही. लगेच उठून महाराज कामास लागले.

आतां मात्र त्यांनीं खरा रुद्रावतार धारण केला. आपण समजुतीनें वागत असतां हा सुरतचा सुभेदार भित्रेपणानें खुनाचें निंद्य कृत्य करतो, तर ह्याचें प्रायश्चित्त आतां सर्वानाच पुरेपूर भोगायला लावले पाहिजे, असा विचार ठरवून त्यांनीं

*****
 आपल्या लोकांना ताकिदी देऊन शहरांतील मोठमोठ्या इमारतींस व बाजारांस आग लावण्याची आज्ञा केली. शुक्रवारी सकाळचा देखावा मोठा भीषण बनला. शहरांत चहूंकडे आगीचा कल्लोळ सुरू झाला. लोक सैरावैरा धावत सुटले. शिवाजीच्या लोकांनी घरे फोडून व खणत्या लावून अगणित संपत्ति लुटून आणली. ता. ९ रोजी नानाप्रकारच्या संपत्तीचे ढीग महाराजांच्या मुक्कामावर जमा झाले. इतक्यांत बातमी आली की, मोगल फौज सुरतेच्या बचावास धावून येत आहे. लगेच मोती, जवाहीर, सोने, चांदी इत्यादि मोलवान् सामान उंट, घोडे वगैरे जनावरांवर लादून आणि फुटकळ सामान लोकांस बहाल करून ता. १० रोजी सकाळीच महाराजांनी सुरतेचा मुक्काम सोडून स्वदेशी प्रयाण केले. निर्धास्तपणे ही सर्व लूट त्यांनी रायगडावर आणून दाखल केली. नक्की किती ऐवज आला त्याचा थांग लागत नाही. पण निदान पांच कोटि होत म्हणजे पंधरा कोटि रुपयांचें वित्त त्यांच्या हातास लागलें असा अंदाज आहे.

हां हां म्हणतां सुरतेच्या हल्ल्याची बातमी सर्व हिंदुस्थानभर पसरून चहूंकडे मोठी खळबळ उडाली. बादशहाचें तर नाकच कापल्यासारखें झालें. पुढें पांच दहा वर्षेपावेतो सुरतेचे लोक व व्यापारी मुठींत जीव घेऊन वागूं लागले. नुसत्या सुरतेचाच हा प्रकार नव्हे, तर मोगलांच्या ताब्यांतील सर्व मोठ्या शहरांना व ठाण्यांना शिवाजीचें नांव ऐकून कंप सुटूं लागला. शिवाजीनें मात्र आपल्या तर्फेनें माणसें पाठवून लोकांना जाहीर आश्वासन दिलें की, 'बादशहाचें आभचें आतां युद्ध सुरू झालें आहे, तरी गरीब रयतेस, मुलांबाळांस किंवा स्त्रियांस आम्ही बिलकूल उपसर्ग देणार नाहीं. मात्र त्यांनीं आमच्या विरुद्ध भलतेच खटाटोप करूं नयेत. आम्ही स्वधर्माच्या व स्वराष्ट्राच्या बचावाकरितां झगडत आहों. मुसलमानांशीं देखील आमचा दावा नाहीं. मात्र बादशहा आमच्या धर्माचा उच्छेद करतात, त्याचा प्रतिकार आम्ही निकरानें करूं. मुसलमानही आमचे बंधुच आहेत. त्यांनीं आपला धर्म पाळावा, आम्हीं आपला पाळावा, त्या कार्मीं कोणीं कोणास हरकत करूं नये. आमच्या मुलखाचे आम्ही स्वामी आहों. आमच्या ह्या उद्योगास सर्वांनीं यथाशक्ति हातभार लावावा.' उत्तरोत्तर शिवाजीचें हे उच्च ध्येय लोकांस जाहीर होऊन त्याजबद्दल सर्वत्र आदर उत्पन्न झाला. सुरतेस देखील जर त्याच्या खुनाचा प्रयत्न सुभेदारानें केला नसता, तर जे जाळपोळीचें कित्येक अत्याचार घडले

*****
 तेही न घडतां, शिवाजी अल्प संतोषानें परत गेला असता. मात्र सुरतेच्या पेशानें रायगडाची राजधानी शिवाजीनें अल्पावकाशांत सजवून आपल्या राज्याचा पाया भक्कम केला, ह्यांत संशय नाही.*

शिवाजीमहाराजांनीं एकामागून एक अशीं अनेक अद्भुत कृत्ये केल्यामुळे लोकांस वाटूं लागलें कीं, ह्यांस ईश्वर सहाय आहे. कोणी म्हणत तो सैतान आहे. कोणास वाटे, त्यास पंख आहेत म्हणून पाहिजे तेव्हां पाहिजे त्या ठिकाणीं त्यांस जातां येतें. कित्येक तर असेंही म्हणत कीं, देवीनें त्यांस अदृश्यतेचा वर दिल्यामुळे ते कोणास दिसत नाहींत, उलट त्यांस मात्र सर्व दिसतें. पण विचारी माणसास हे तर्क पटणार नाहींत. शिवाजीमहाराज तुम्हांआम्हांसारखे मनुष्यच होते. त्यांचीं सर्व कृत्ये मानवी कोटीचीं होतीं. साहस व पराक्रम ह्या गुणांच्या जोरावर मनुष्य ह्या भूतलावर अनेक अद्भुत कृत्ये करित आला आहे, आणि पुढेंही करील. ज्या माणसाला किंवा राष्ट्राला पराक्रम नाहीं त्याला ह्या जगांत जिवंत राहण्याचा हक्कच नाहीं, असें एक सुज्ञ ग्रंथकार सांगतो तें सर्वथा खरें आहे.

४

नाम-माहात्म्य

“Shivaji has died so often that some begin to think him immortal.” *The Surat Factors*.

“शिवाजी मरण पावल्याची बातमी इतक्या वेळां आली आहे कीं, पुष्कळांना तो अमर आहे असेंच वाटतें.” सुरतेच्या इंग्रजांचे लेख.

शिवाजीमहाराजांचें अवतारकार्य एवढें व्यापक होतें कीं, त्याचें योग्य

* कवि भूषण म्हणतो, “सुरत जाळून शिवाजीनें बादशहाच्या छातीवर असा अग्नि पेटवून दिला कीं, त्याच्या धुरानें साऱ्या पातशाहीला काळेंकुट्ट काजळ फासलें गेलें.”

*****
 आकलन अद्यापि विनचूक होऊं शकत नाहीं. त्यांनीं स्वराज्य स्थापिलें, हिंदु-
 धर्माचें संरक्षण केलें, अत्यंत विकट संकटांतून स्वातंत्र्याचा मार्ग कसा काढावा
 ह्याची शिकवण आपल्या राष्ट्रास दिली, इत्यादि प्रकार सर्वत्र महशूर आहेत आणि
 ते सिद्ध करणारे त्यांच्या चरित्रांतले नानाविध अद्भुत प्रसंग आपण मोठ्या
 आवडीनें वर्णितों. शिवाजीसारखी थोर विभूति क्वचित् काळीं हजार पांचशें वर्षांत
 निर्माण होते, ह्यामुळे त्यांच्यासंबंधानें शत्रुमित्रांच्या ठिकाणीं भिन्न प्रकारच्या
 भावना उत्पन्न होत असतात. शिवाजीमहाराजांना अत्यंत प्रेमादरानें पूज्य मानणारे
 जसे असंख्य लोक आहेत, तसेच त्यांचा उत्कट द्वेष करणारेही लोक कांहीं थोडे
 नाहीत. अशा प्रकारचा विरोध कां उद्भवतो हें कळण्यासाठीं त्यांच्या कृतीतील
 कांहीं गमतीच्या गोष्टी पुढें सांगतां.

शिवाजीच्या वेळीं स्वधर्माची आस्था आपल्या समाजांत तीव्रपणें वावरत होती.
 धर्मासाठीं प्राण देण्यासही लोकः सहज तयार होत. औरंगजेब बादशहाच्या
 अमदानींत हिंदु लोकांस स्वधर्माचरणाचे बाबतींत दुःसह जाच होऊं लागला,
 म्हणूनच महाराजांना त्याचा प्रतिकार करण्याचें अवसान आलें. लोकांच्या ह्या मनः-
 स्थितीचा उपयोग शिवाजीनें आपल्या कार्याकडे चतुराईनें करून घेतला. मुसलमानी
 धर्माशीं शिवाजीचा बिलकूल द्वेष नव्हता. त्याच्या सेवेंत हिंदु व मुसलमान दोनही
 समाज सारख्याच भावनेनें वागत होते. शिवाजीनें मुसलमानांना कधीं त्रास दिला
 नाही. परधर्मातील लोकांस आपल्यांत आणण्याची इच्छा हिंदूंना कधीं नव्हती.
 प्रत्येकाला आपापल्या मर्जीप्रमाणें धर्माचरण करण्याची पूर्ण स्वतंत्रता असावी
 एवढेंच शिवाजीचें म्हणणें होतें. शिवाजीनें औरंगजेबाच्या जुलमाचा निषेध केला
 तितकाच गोवें येथील पोर्तुगीजांनीं कोंकणपट्टीतील हिंदूंवर केलेल्या अनन्वित
 छळाचाही प्रतिकार त्यानें केला. गोव्यापासून चौल, वसई, दमणपर्यंतच्या
 किनाऱ्यावर आज देखील जी पुष्कळशी लोकसंख्या एतद्देशीय क्रिस्त्यांची आढळते
 ती पोर्तुगीजांनीं बाटविलेल्या हिंदूंची बनलेली आहे. ह्या किनाऱ्यावर क्रिस्ती मंदिरे व
 ह्या धर्माचे अवशेष विपुल दिसून येतात. गोवें येथें पोर्तुगीजांनीं ' इन्किझिशन '
 म्हणून जी धर्मसभा स्थापन केली, तिचा मुख्य व्याप परधर्मी लोकांस बाटवून
 किंवा त्यांचा भरपूर छळ करून आपल्या क्रिस्ती धर्माचें महत्त्व देशांत वाढवावें
 हाच होता. ह्या बाबतींत शिवाजीनें ह्या गोवेकरांस सडकून नरम आणलें.
 त्याचीं वर्णनें तत्कालीन पाश्चात्य लेखकांनीं केलेलीं भरपूर उपलब्ध आहेत.

*****
 मुसलमानी कट्टरांचा शिवाजीने उच्छेद केला तितकाच कर्मठ क्रिस्ती पाद्यांचाही केला.

शिवाजीच्या नुसत्या नांवावर आपद्ग्रस्त लोकांची सुटका कशी होई त्याची एक मजेदार गोष्ट उपलब्ध आहे. एक इंग्रज गृहस्थ गोव्यास गेला असतां सहजगत्या आपल्या प्रॉटेस्टंट पंथाची महती सांगून त्यानें कॅथोलिक पंथाची निंदा केली. त्यावरून तेथील धर्माधिकार्यांनीं त्यास पकडून तीन वर्षे कैदेत डांबून ठेविलें आणि 'बोललेले शब्द परत घेऊन क्षमा माग म्हणजे तुला सोडूं' असा तगादा लाविला. परंतु त्या गृहस्थानें ती गोष्ट साफ नाकारली म्हणून त्याचे त्या पाद्यांनीं नानाप्रकारें हाल केले. शेवटीं त्यांनीं त्याला असा धाक घातला कीं, 'अमुक दिवशीं आमचा मोठा समारंभ आहे, त्यापूर्वीं तुम्ही क्षमेची याचना करून आपले शब्द परत घेतल्याचें लिहून द्या; नाही तर त्या दिवशीं शहरांतील भव्य मंदिरासमोर अग्निकुंड पेटवून त्यांत तुम्हांस जिवंत जाळूं'. परंतु तो इंग्रज तसा लेख लिहून देईना, उलट त्यानें मरणाची तयारी केली. मंदिराजवळ अग्निकुंड पेटलें, लोकांचे थवे हा अपूर्व समारंभ पाहण्यास जमले.

दरम्यान त्या गृहस्थाच्या कित्येक मित्रांनीं त्याची सुटका करण्याचे प्रयत्न चालविले होते. इंग्रज ईस्ट इंडिया कंपनीचे व्यापारी सुरत, मुंबई वगैरे ठिकाणीं होते त्यांस त्यानें आपली करुण कहाणी लिहून कळविली. तेव्हां कंपनीचें एक जहाज कांहीं थोडे नाविक बरोबर घेऊन गोव्यास आलें. पण पोर्तुगीजांच्या लष्करी बंदोबस्तांतून व हजारों लोकांच्या घोळक्यांतून त्या इंग्रज कैद्यास सोडविणें हें काम सोपें नव्हतें. जहाजावर फक्त दहा पांच नाविक होते आणि त्यांजपाशीं चार दोन बंदुका व तलवारी ह्यांपलीकडे दुसरीं हत्यारें नव्हतीं. अशा अडचणींत शिवाजीच्या केवळ नांवाचा उपयोग करून त्यांनीं त्या आपल्या संकटग्रस्त दोस्ताची सुटका कशी केली पाहा.

दहापांच मंडळी जहाजावरून खालीं उतरली आणि गांवांतले कांहीं दहावीस रिकामटेकडे माणूस बरोबर घेऊन शिवाजीच्या नांवाच्या आरोळ्या ठोकित ते आवेशानें मंदिराकडे धावत चालले. "शिवाजी फौज घेऊन आला, पळा पळा, आपले जीव वांचवा," असें मोठ्यानें ओरडत हा दहावीस माणसांचा तांडा रस्त्यानें धूम ठोकित चाललेला पाहून गोव्यांतील लोकांची भयंकर त्रेधा उडून

*****
 गेली. जो तो सैरावैरा पळू लागला. हां हां म्हणतां ही वार्ता पाद्री, धर्माध्यक्ष वगैरे जे दाढीवाले निःशस्त्र धर्मगुरु मंदिरापुढें जमले होते त्या असंख्य लोकांचे कानांवर येऊन आदळल्याबरोबर त्यांची जी गाळण उडाली, तिचें वर्णन करणें अशक्य आहे. 'शिवाजी आला' ह्या दोन शब्दांनींच सर्व काम भागलें. अग्निकुंड जागच्या जागीं राहिलें. उपाध्ये व भिक्षु आपपला जीव बचावण्याकरितां धूम ठोकून पळून घरांत जाऊन लपले. इंग्रज खलाश्यांनीं धावत येऊन त्या कैद्याचे हातपाय बांधले होते ते सोडून त्यास घेऊन परत लगोलग जहाज गांठलें. एकदां जहाजावर आल्यावर ते ताबडतोब जहाज चालू करून सहज सुरक्षितपणें आपल्या बंदरांत परत आले. केवळ शिवाजीच्या नांवाचा दरारा त्या वेळीं केवढा बसला होता, ह्याची ह्यावरून कल्पना होते. 'स्वधर्मसंरक्षक' ह्या नांवाची सार्थकता लोकांस शिवाजीनें किती पटविली होती हें ह्यावरून स्पष्ट होतें.

दुसरी एक गोष्ट शिवाजीनें एका इंग्रजाला प्राणांतिक संकटांतून कसें सोडविलें त्याची अशीच नमुनेदार आहे. इंग्रज, डच, फ्रेंच इत्यादि हिंदुस्थानांत वावरणाऱ्या अनेक पाश्चात्य लोकांशीं शिवाजीनें ओळखीचें, मित्रत्वाचें व देवघेवीचें नातें जोडलें होतें. हातीं घेतलेल्या उद्योगांत केव्हां काय प्रसंग येतो ह्याचा अंदाज नसल्यामुळें, त्यास अशा परस्थार्शीं मुद्दाम संधान ठेवून ठिकठिकाणची शत्रुमित्रांच्या हालचालींची बातमी चहूंकडून कसोशीनें आणावी लागे. त्यासाठीं त्याचे वार्ताहर देशभर फिरत असत. आग्र्यांतून सुटून गेल्यापासून औरंगजेबाची तर शिवाजीवर अत्यंत करडी नजर होती. मात्र स्वतः बादशहाला शिवाजीवर चालून जाण्याची छाती झाली नाहीं. बाकीचे सर्व उपाय त्यानें शिवाजीस पकडण्याचे केले. पुढें शिवाजीनें उघडपणें राज्याभिषेकसमारंभ करून स्वतंत्र सिंहासन स्थापिलें, तेणेंकरून बादशहाचा क्रोध कसा अनावर झाला त्याचें वर्णन एक तत्कालीन कवि येणेंप्रमाणें करतो—

सरित्पतीचें जल मोजवेना ।
 माध्यान्हिचा भास्कर पाहवेना ।
 मुष्टींत वैश्वानर बांधवेना ।
 तैसा शिवाजी मज जिंकवेना ॥

*****

सुरतकर इंग्रजांनीं आपले कांहीं वकील नजराणे देऊन आग्रा येथे बादशहाच्या भेटीस पाठविले. आग्न्यास मुक्काम असतां त्यांतल्या एका इंग्रजाचे घड्याळ बिघडलें तें दुरुस्त करणारा तेथें कोणी आहे काय ह्याचा तपास करतां तेथें राहत असलेल्या एका फ्रेंच गृहस्थानें त्याचें तें घड्याळ दुरुस्त करून दिलें, त्यावरून दोघांची ओळख झाली. हा फ्रेंच घड्याळजी आग्रा येथें बादशहाच्या नजरकैदेत होता. त्यानें आपली करुण कहाणी सहज बोलतांना ह्या इंग्रज गृहस्थास कळविली ती अशी—‘मी आज दहा वर्षे येथें बादशहाच्या कैदेत आहे. पूर्वी मी पूर्व किनाऱ्यावर फ्रेंच वसाहतींत असतां व्यापाराच्या कामासाठीं रायगडावर शिवाजीचे भेटीस गेलों. तेव्हांपासून महाराजांची माझी जानपछान सुरू झाली. पुढें सन १६६६ सालीं शिवाजीमहाराज आग्न्यास बादशहाचे भेटीस गेले असतां मीही तेथें असून केव्हां केव्हां त्यांचे भेटीस जात असें. आग्रा येथें बादशहानें शिवाजीस अटक केली, तीतून ते कसे निसटून गेले हे तुम्हांस ठाऊकच आहे. पुढें बादशहानें लगेच चौकशी करून पुष्कळांना संशयावरून पकडून कैदेत घातलें. त्या धामधुमींत बादशहाला माझाही संशय येऊन मला पकडून त्यानें नाना प्रकारें छळ चालविला. त्याला वाटलें कीं, मीच शिवाजीला पळून जाण्याला मदत केली. अशीं दहा वर्षे गेलीं. अद्यापि बादशहानें मला आग्न्यांतून बाहेर जाण्यास मोकळीक दिलेली नाही. नुकती कोठें शहरांत फिरण्याची परवानगी मिळाली आहे; तथापि दररोज मला कोतवालाकडे जाऊन हजिरी द्यावी लागते. ह्यांतून परमेश्वर कधीं माझी सुटका करील ती खरी.’

त्या फ्रेंच गृहस्थाचें तें भाषण ऐकून ह्या इंग्रजाला त्याची अत्यंत कींव उत्पन्न झाली; आणि कसेही करून त्याची येथून सुटका करण्याचा विचार त्यानें चालविला. इंग्रज वकिलाचें जें काम बादशहाकडे चालू होतें, त्यांत कित्येक मागील कागद त्यानें पाहण्यास मागितले. ते कागद सुरतेस होते, ते कोणी तरी स्वतः जाऊन आणण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली. त्यासाठीं त्या इंग्रजानें सुरतेस जाण्याची परवानगी मिळविली आणि सर्व सिद्धता झाल्यावर एके दिवशीं सायंकाळचे सुमारास तो इंग्रज व तो फ्रेंच गृहस्थ आग्न्यांतून बाहेर पडले. फ्रेंच गृहस्थानें आपला वेष पालटला; आणि घोड्यावर बसून ग्वालेर, झांशी, उजैन ह्या मार्गानें ते प्रवास करीत सुरतेकडे चालले. त्या दिवशीं हा फ्रेंच गृहस्थ हजिरीस आला नाही, त्याबरोबर तो पळून गेला ही

ल्यने त्या ब्राह्मणांच्या हातावर दोन मोहरा ठेविल्या.

*****
 बातमी दुसरेच दिवशीं बादशहास समजली. लगोलग त्यानें सुरतच्या मार्गा-
 वरील अंमलदारांस हुकूम सोडले कीं, एक फ्रेंच व. एक इंग्रज असे दोन गृहस्थ
 पळून जात आहेत, त्यांस असतील तेथें पकडून परत पाठवावें. त्या दोघांनाही
 वाटेंत हा हुकूम कळला; तेव्हां त्यांची पांचावर धारण बसली आणि पुढें
 दिवसां प्रवास न करतां ते रात्रीचेच केव्हां घोड्यावर तर केव्हां पालखींत
 बसून लपत छपत व बादशहाचे अंमलदारांस चुकवीत अत्यंत विवंचनेंत
 मार्ग कंठूं लागले. अशा प्रकारें ते एके दिवशीं उजैनच्या मुक्कामास येण्यापूर्वीं
 ताजपुरच्या गढीजवळ त्यांस बिकट प्रसंग प्राप्त झाला तो प्रकार असा—

उजैन-भोपाळ रेल्वेवर हल्लीं ताजपुर नांवाचें स्टेशन लागतें, तो प्रदेश
 अत्यंत डोंगराळ असून वाटा अगदीं अरुंद व अवघड आहेत. ताजपुरच्या
 गढीवर खोजाबक्ष नांवाचा बादशहाचा अंमलदार ह्या दोघां युरोपियन प्रवाशांस
 पकडण्यासाठीं टपून बसला होता. गढीच्या खडकाखालूनच मुख्य वाट
 असून ती सहज वरील तोफांच्या व बंदुकांच्या मान्यांत होती आणि तिजवर
 खोजापक्षानें अहोरात्र टेहळणी ठेवली होती. ताजपुरच्या नाक्यावर आपणांस
 पकडणार अशी बातमी आगाऊच ह्या दोघांस लागल्यामुळें ते अत्यंत भयभीत
 होत्साते विवंचनेंत पडले होते. खोजाबक्ष हा पूर्वीं बादशहाचे नोकरांत
 कल्याणचे बाजूस कैक वर्षें वागलेला असून, शिवाजीच्या व त्याच्या कित्येक
 चकमकी झडलेल्या असल्यामुळें ते एकमेकांचे दुष्मन बनले होते. दक्षिणेंत
 असतां खोजाबक्षास पकडण्याचे प्रयत्न शिवाजीनें अनेकवार केले, पण ते
 साधले नाहींत.

ताजपुरच्या आसमंतांत ते प्रवासी येतात तोंच त्यांस एक वृद्ध ब्राह्मण
 भिक्षेकरी भेटला आणि त्यांजपुढें हात पसरून 'मी ब्राह्मण तीन दिवसांचा
 उपाशी आहे, कांहींतरी भिक्षा घालून मला अन्न द्या' असें विनवूं लागला. फ्रेंच
 गृहस्थाला वाटलें, हा भिक्षेकरी इकडील प्रदेशाचा माहीतगार असावा आणि
 ब्राह्मण असल्यामुळें बादशहाचा मिंधा नसून कदाचित् हा आपणांस एखादी
 गुप्त वाट दाखवूं शकेल. सबब त्यास वश करण्याच्या हेतूनें त्यानें त्या ब्राह्मणाच्या
 हातावर दोन मोहरा ठेविल्या. त्याबरोबर त्या ब्राह्मणानें त्या गृहस्थाच्या तोंडाकडे
 बारीक नजर टाकून म्हटलें,

ब्रा०—कां राव, इकडे कोणीकडे ?

हे शब्द ऐकतांच तो फ्रेंच गृहस्थ चपापल्यासारखा झाला. पण तसें बाहेर न दाखवितां बोलला, “छे बुवा, मी नाहीं तुम्हांस ओळखीत. कोठची वरें तुमची माझी ओळख !”

ब्रा०—अहो असें काय म्हणतां ! तुम्ही रायगडावर शिवाजीच्या भेटीस नव्हतां का आलां ? तिथें मीच तुमच्याबरोबर होतो.

फ्रें०—हां आतां ओळखलें. तुम्ही शिवाजीचे हेर. तुमचें नांव वेंकटिराव, खरें ना ?

ब्रा०—बरोबर, मीच तो शिवाजीचा हेर वेंकटिराव.

फ्रें०—वरें झालें, तुमची आज येथें अचानक गांठ पडली. पण का हो, तुम्ही शिवाजीस सोडून कधीं जात नाहीं. जिथें तुम्ही तिथें शिवाजी, असें असतां तुम्ही इकडे ह्या ताजपुरच्या बाजूस कोणीकडे आलां ? खुद्द शिवाजीच इकडे आला आहे कीं काय ?

ब्रा०—अलवत, हें काय विचारतां ! महाराजांची स्वारी येथें नजिकच तीन चार मजलांवर आहे.

फ्रें०—कां वरें, महाराज ह्या बाजूस कसे ? पुन्हा बादशहाचे भेटीस आग्न्यास जातात कीं काय ?

ब्रा०—नाहीं. पुन्हा भेट कशास हवी, एकदां झाली तेवढी पुरे. हल्लीं त्यांना इकडे येण्याचें प्रयोजन निराळेंच आहे. वास्तविक ते आतां इकडे यायचे नव्हते. गोवळकोंड्याचे स्वारीस ते निघाले असून लवाजमा सर्व तिकडे चालूं झाला आहे. इतक्यांत एक निकडीचें प्रकरण उद्भवलें. महाराजांचा एक विश्वासू नोकर जवळचा आत होता, त्यास खोजाबक्षानें ठार मारलें, तेव्हां त्याची आई रडत महाराजांकडे येऊन म्हणाली, ह्या उन्मत्त खोजाबक्षाचा प्रथम चांगला समाचार घ्या आणि मग दुसरीकडे कोठें जाणें तिकडे जा, तरच तुमची ती स्वारी फत्ते होईल. नाहीं तर मी तुम्हांस पुढें पाऊल टाकूं देणार नाहीं. वाई निकरावर आली. पुत्रवत्सल मातेचा शब्द त्यांच्यानें मोडवेना. त्यांनीं लगेच आपल्या कामगारांस फर्माविलें, ‘मी असाच ताजपुरावर जाऊन लगोलग परत येतो, तुम्ही पुढें गोवळकोंड्याची वाट चालूं लागा.’ असें म्हणून तत्काळ महाराज ताजपुरावर निघाले. मी खोजाबक्षाचा माग काढीत हेराचे

*****
 कामासाठीं ह्या जंगलांत हिंडत आहे. ह्या गढीवर खोजाबक्ष निर्धास्त आहे. आतां जाऊन महाराजांस भेटून पुढील वेत ठरविणार.

फ्रें०—वेंकटिराव, तुम्ही आज आम्हांला देवच भेटलांत हो. काय सांगू तुम्हाला. आम्ही ह्या क्षणीं त्या दुष्टाचे तावडींतून कसे निभावतो ह्या पंचायतींत आहों. तर महाराज आमचा बचाव करतील अशी कांहीं युक्ति सांगा. त्यांची आमची गांठ पडूं शकेल काय ?

ब्रा०—अलबत, कां नाहीं पडणार ? पण ताजपुरास पोंचण्यापूर्वीच तुम्हीं त्यांस गांठलें पाहिजे.

फ्रें०—पण आम्हीं कोठें कसें त्यांस भेटावें हें सांगाल कीं नाहीं ?

ब्रा०—असें करा. तुमच्याबरोबर ही बरीच मंडळी आहेत त्यांना ह्या मोठ्या हमरस्त्यानें जाऊं द्या. तुम्ही दोघे मात्र ही अशी एक समोर बिकट आडवाट जंगलांतून आहे, तिनें सहज जाऊं शकाल. तिकडेच तुम्हांस महाराज भेटतील. मीही आतां त्यांचेकडेच चाललों. उद्यां बहुधा महाराज ह्या खोजाचें कंदन करतील. बरें येतो, रामराम.

ब्राह्मणानें दाखविलेली ती वाट जरी अडचणीची होती तरी तिजवरच खोजाबक्षाचा पहारा अगदीं कडक होता. अंधार पडण्याच्या सुमारास हे दोघे घोड्यावरून चाललेले स्वार पाहातांच त्यांजवर गढींतून बंदुकांचा मारा झाला. खुद्द त्यांस गोळ्या लागल्या नाहींत, पण त्या फ्रेंच गृहस्थाचा घोडा घायाळ होऊन पडला. त्याबरोबर त्या इंग्रज व्यापाऱ्यानें आपला घोडा त्यास देऊन सांगितलें, “तुम्ही आतां एकदम निसटून शिवाजीकडे जा, मी असाच हलके हलके पायीं येतो.”

ह्याप्रमाणें तो फ्रेंच गृहस्थ सुटून गेला, पण त्या इंग्रजाला मात्र गढींतील लोकांनीं धावून येऊन पकडलें आणि खोजाबक्षासमोर आणिलें. खोजानें त्याला मारहाण करून त्याची हकीकत विचारली, पण तो कांहींच सांगेना. तेव्हां तसाच त्यास उपाशी एका भुयारांत त्यानें कोंडून ठेविलें आणि धाक घातला कीं, उद्यांपर्यंत सर्व हकीकत न सांगितल्यास तुमचा कडेलोट करूं. अशा विवंचनेत त्या इंग्रजानें ती रात्र अत्यंत कष्टांत काढली.

इकडे तो फ्रेंच गृहस्थ घोड्यावर बसून निघून गेला, तो तसाच जाऊन महाराजांस भेटला. पहाटेच्या अंधारांत महाराज बरोबरचे दोनतीनशें निवडक

*****
 स्वार घेऊन गढीवर चालून आले. तेथील बंदोबस्त यथातथाच असून शिवाजी इकडे येईल अशी कल्पनाही नसल्यामुळे वरचे पहारेकरी अगदीं बेसावध होते. अकस्मात् खोजाबक्षावर झडप घालून त्यास मराठ्यांनीं ठार मारलें. तो फ्रेंच गृहस्थ बरोबर होताच. त्यानें तपास काढून आपल्या इंग्रज सोबत्याला भुयारांतून बाहेर आणलें. महाराजांनीं तें खोजाबक्षाचें शिर ब्रादशहाकडे नजर पाठविलें आणि स्वतःचे स्वार बंदोबस्तास देऊन त्या दोघां युरोपियनांची खानगी सुरतेस केली. थोड्याच अवकाशांत ते सुरतेस पोचून तेथून पुढें कांहीं कालानें स्वदेशीं युरोपास गेले आणि मग त्यांनीं आपल्या हकीकती लिहून जगजाहीर केल्या.

ह्या हकीकती नवीन आहेत, त्यांस मराठी कागदपत्रांचा आधार नाही. तथापि संकलित अर्थानें त्या प्रमाण मानण्यास प्रत्यवाय नाही. शिवाजी-महाराजांचा सर्वच जीवनक्रम इतका चमत्कृतिपूर्ण आहे कीं, कांहीं थोड्या ठोकळ प्रकरणांपलीकडे त्यांच्या नानाविध हालचाली आपणांस बहुधा अज्ञात आहेत. ताजपुर नर्मदेच्या उत्तरेस आहे. इतक्या लांबीवर शिवाजी त्या धांदलींत आला असेल कीं नाही अशी शंका येणें साहजिक आहे. कदाचित् महाराज प्रत्यक्ष नसले आले, तरी त्यांचा एखादा सरदार त्या कामगिरीवर आला असेल. महाराजांचें नांव धारण करून त्यांचे अनेक साथीदार देशभर संचार करून ठिकठिकाणीं पराक्रम करीत हें सुप्रसिद्ध आहे. तेव्हां ताजपुरच्या ह्या प्रसंगांत अशक्य असें कांहीं नाही. इतकेंच नव्हे, तर अशा बाह्य हकीकतीं-वरून महाराजांच्या एकंदर उद्योगाची आज आपणांस कल्पना करतां येते.

शिवाजीमहाराज अत्यंत दक्ष होते, त्यांची दृष्टि सर्व बाजूंस फिरत होती, त्यांच्या विश्वासू हेरांचा संचार सदैव चहुंकडे चालू असे. आगाऊ संपूर्ण माहिती मिळवून अकस्मात् शत्रूवर घाला घालण्यांत महाराजांचें नैपुण्य अनुपम होतें. महाराज गरिबांचे कनवाळू आणि बायान्नापड्यांचें भलें करण्यासाठीं स्वतः संकटांत उडी घेण्यास उत्सुक असत. हे प्रकार आपणांस ह्या वरील गोष्टींत कळून येतात. त्यांच्या पराक्रमाची वार्ता देशभर कशी पसरली होती हेंही ह्यांत दिसून येतें. महाराजांचें एकंदर जीवन किती लोकोत्तर होतें ह्याची खात्री झाल्यामुळे आपला त्यांजबद्दलचा आदर द्विगुणित होतो.

प्रायश्चित्ताने नवा जन्म

स एव शिवसेनानीनेता नाम प्रतापवान्
योत्स्यते भृशमस्माभिरभिमानभृतां वरः ॥

शि. भा. २४-३२

नेताजी पालकराचें नांव शिवाजीमहाराजांचा एकनिष्ठ सेवक म्हणून मराठी इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. महाराजांनीं बालमित्र जमवून स्वराज्याचा उद्योग चालू केला, त्या वेळेपासून नेताजी त्यांजबरोबर होता. धाडस, कल्पना, हूल दाखवून शत्रूस गोत्यांत आणण्याची कला हे त्याचे गुण राष्ट्रसंवर्धनाचे कार्यांत विशेष उपयोगास आले. महाराजांच्या आरंभाच्या हालचालींत तो केवळ त्यांचा उजवा हात बनला होता. अष्ट-प्रधानांच्या नेमणुका एकेक होऊं लागल्या, त्यांत महाराजांनीं नेताजीस पहिला सरनोबत नेमिलें. अफझलखानप्रकरण, शायिस्ताखानावरील छापा, पुरंदरचें युद्ध इत्यादि प्रकरणांत नेताजी महाराजांबरोबर होता. पण एकदां दोघांचा बेबनाव होऊन तो महाराजांची नोकरी सोडून गेला. तो प्रकार असा—

पन्हाळ्यावर युद्ध चाललें असतां एके दिवशीं रात्री महाराज गडावरील शिबंदीचे पहारेकरी अहोरात्र जागून कामें बरोबर करताहेत कीं नाहीं हें पाहाण्यास गेले. एक असामी त्यांस गैरहजर दिसला. दुसऱ्या दिवशीं महाराजांनीं त्याची एक महिन्याची गैरहजिरी मांडावी असा हुकूम केला. हा इसम नेताजीचा मेहुणा होता. नेताजीला कळतांच त्यानें महाराजांस भेटून विनंती केली, आमचे मेहुण्याचा एवढा गुन्हा माफ करावा. महाराज म्हणाले, 'नेताजी, आमचा हुकूम फिरणार नाहीं. वास्तविक अशा गुन्ह्यास ह्याहून जास्तच कडक शिक्षा देणें योग्य झालें असतें.' नेताजीनें पुष्कळ रदबदली केली, पण ती महाराजांनीं मानली नाहीं. तेव्हां नेताजी म्हणाला, 'जिथे आमच्या शब्दास एवढाही मान नाहीं, त्या धन्याची नोकरी आम्हीं काय म्हणून करावी ! हाच आमचा रामराम.' असें म्हणून नेताजी चालता झाला.

*****

महाराजांनींही त्याची परवा ठेविली नाही. 'अभिमानभृतां वरः' म्हणजे नेताजीही मोठा मानी होता असें परमानंद सांगतो.

महाराजांवर ह्या वेळीं मोठा कठिण प्रसंग आला होता. मीर्झा राजा, जयसिंग व दिलेरखान चालून आले. त्यांनीं महाराजांचा प्रदेश व किल्ले काबीज केले. महाराज त्यांस शरण गेले आणि बादशहाचे भेटीस आग्न्यास जाण्यास सिद्ध झाले. लगेच जयसिंगानें विजापुरावर मोर्चा वळविला. उघड युद्ध सुरू होऊन विजापुरच्या सुलतानाची तारांबळ उडाली. इतक्यांत त्याला कळलें कीं, नेताजी शिवाजीवर रुष्ट होऊन दुसरा धनी पाहात आहे. विजापुरकरांनीं लगेच त्यास भलें मोठें बक्षीस देऊन आपल्या पदरीं घेतलें. नेताजीनें विजापुरचा बचाव अशा चातुर्यानें केला कीं, नेताजी म्हणजे प्रतिशिवाजी, तो ज्या पक्षांत आहे त्याजवर युद्ध करून आपला निभाव लागणार नाही अशी जयसिंगाची खात्री झाली.

अशा स्थितींत जयसिंगानें आपले दूत नेताजीकडे पाठवून त्यास कळविलें, तुम्ही मोगलांचे नोकरांत या, म्हणजे आमच्यासारखीच तुमची वडेजाव बादशहा करतील. ती विनंती मान्य करून नेताजी जयसिंगास भेटला. बादशहानें त्यास मोठें बक्षीस व पंचहजारी मनसब करून जयसिंगाचे हाताखाली नेमिलें. दक्षिणदेश जिंकण्याचा तर शिवाजीच्याच तोडीचा गनिमी कावा खेळणारा सेनानी जवळ असल्याशिवाय आपला उद्योग सिद्धीस जाणार नाही असा विचार करूनच बादशहा व जयसिंग ह्यांनीं मुद्दाम नेताजीस जवळ आणलें. उभयतांस मोठा आनंद झाला.

इकडे शिवाजीमहाराज बादशहाचे भेटीस गेले, तेव्हां उभयतांचा वेवनाव होऊन अटकेंत पडल्यावर मोठ्या शिताफीनें महाराज जेव्हां कैदेतून निसटून गेले, तेव्हां बादशहाचे डोक्यांत नवीनच कल्पना आली कीं, शिवाजी काय किंवा नेताजी काय, ह्या गुलामांनीं हा कपटनाटकाचा प्रयोग मुद्दाम आम्हांस गोत्यांत आणण्यासाठीं चालविला आहे. ह्यांजवर क्षणभरसुद्धा विश्वास ठेवणें घातक होय. असें मनांत येऊन बादशहानें जयसिंगास निकडीचा हुकूम पाठविला कीं, तुमचेजवळ नेताजी पालकर आहे त्यास ताबडतोब आमचेकडे पाठवा; आम्हांस त्याची अत्यंत जरूर आहे. त्यास चांगली लालूच दाखवून रवाना करा, विथरुं देऊं नका. हुकमाप्रमाणें जयसिंगानें नेताजीस बादशहाकडे रवाना केलें. दिल्लीस दाखल होतांच बादशहानें त्यास सक्त कैद दाखवून

मुसलमानी दीक्षा

*****

शिवाजीचा पत्ता लावून दे अशी निकड चालविली. बादशहाला जयसिंगाचाही वहीम आला. जयसिंग, त्याचा पुत्र रामसिंग, कवीन्द्र परमानंद हे सर्व अंतस्थपणें शिवाजीचे साथीदार आहेत असें त्याच्या मनानें घेतलें. जगसिंगास तर त्यानें नोकरींतून दूर केलें. लवकरच तो बादशहाचा सेनापति मरण पावला आणि यातनांतून सुटला.

नेताजी दिल्लीस पोचतो तों अफगाणिस्तानांत बंडावा माजला तो मोडण्यासाठीं बादशहानें महाबतखानास रवाना केलें. पहाडी युद्धांत निष्णात असा कोणी कल्पक इसम महाबतखानास पाहिजे होता. म्हणून बादशहानें नेताजीस विचारलें, “तुम्ही मुसलमानीं धर्म स्वीकारा, म्हणजे तुम्हांस मोठी मनसब देऊन अफगाणिस्तानांत पाठवूं, नाही तर आजच येथें कडक शासन करूं.” काय करतो विचारा नेताजी! जीव सर्वासच प्यारा आहे. त्यानें बादशहाची सूचना मान्य केली आणि मुसलमानी दीक्षा घेतली. बादशहानें त्याचें नांव महंमद कुलीखान असें ठेविलें. एका मुसलमान स्त्रीशीं त्याचा विवाह केला आणि मोठ्या सन्मानानें अफगाण युद्धावर रवाना केलें.*

आठ वर्षें अफगाणिस्तानांत खपून नेताजीनें मोठा लौकिक मिळविला. त्यामुळें बादशहाची त्याजवर बहाल मर्जी झाली. दरम्यान दक्षिणेंत शिवाजी-महाराजांनीं मोगलांशीं प्रचंड युद्धें खेळून आपलें राज्य स्वतंत्र बनविलें आणि यथाविधि राज्याभिषेक करवून ‘गोब्राह्मणप्रतिपालक सिंहासनाधीश्वर महाराज छत्रपति’ असा आपल्या नांवाचा जाहीर पुकारा केला. हें वर्तमान जेव्हां बादशहास कळलें तेव्हां त्याच्या मनाचा संताप केवढा झाला असेल ह्याची कल्पनाच केली पाहिजे.

नंतर सुमारें दोन वर्षें गेलीं. महाराज दक्षिणदिग्विजयाची तयारी करीत असून त्यासाठीं विजापुरावर शह बसवीत होते. इकडे बादशहानेंही आपला सेनापति बहादूरखान ह्यास विजापूरचें राज्य जिंकण्यास रवाना केलें, तेव्हां विजापुरकरांची तारांबळ उडून कठिण प्रसंग जाणून त्यांनीं शिवाजीचें साहाय्य मागितलें. शिवाजी त्या वेळीं पन्हाळ्याचे वाजूस होता. एके दिवशीं सकाळीं त्याचे भेटीस एकदम एक अपरिचित मुसलमान गृहस्थ आला, त्याचें व महाराजांचें खालीलप्रमाणें संभाषण झालें—

* एल्यट व डायसन ह्यांचे ग्रंथांत हा प्रकार वर्णिला असून तो सन:१६६७ च्या फेब्रुवारींतला आहे.

*****

शि०—कोण तुम्ही ? तुमचें नांव काय ? कां आलां आहांत ?

म०—मी एक औरंगजेब बादशहाचा दूत आहे. माझें नांव महंमद कुलीखान. आपलें नांव ऐकून पदरीं नोकरी मागण्यास आलों आहे.

शि०—तुमचा आवाज ओळखीचा दिसतो. पूर्वी आपण कधीं भेटलों होतो काय ?

म०—आहे थोडीशी पूर्वीची ओळख. अपराध माफ होईल तर सांगतो.

शि०—नेताजी पालकरासारखे तुम्ही दिसतां, पण हें मुसलमानी नांव व वेष, ही लांब दाढी, हें काय गूढ ?

म०—(गहिवरानें महाराजांचे पाय धरून) तोच मी महाराज आपला नेताजी. मूर्खपणा करून ह्या पायांस अंतरलों, त्यामुळें फार कष्ट भोगले, अत्यंत पश्चात्ताप झाला, अशा स्थितींत तारतील तर हेच पाय तारतील असा निश्चय करून दर्शनास आलों. दर्शन झाल्यानें आतां केवढें समाधान वाटतें म्हणून सांगूं.

शि०—थोडीबहुत वेडीवाकडी बातमी तुमच्यासंबंधानें आमच्या कानांवर आली होती, पण खरा प्रकार कसा समजणार ! अफगाणिस्तानांत होतां ना तुम्ही ?

श्रेथें नेताजीनें महाराजांवर रुसवा करून गेल्यानंतरची आपली कहाणी सांगितली, तेव्हां त्यांनीं विचारलें, ' मग तुम्ही असे एकटेच इकडे कसे येऊं शकलां ? '

ने०—आपण राज्याभिषेक केल्याचें ऐकून बादशहाचें मन अत्यंत अस्वस्थ झालें. त्यांनीं दिलीरखानास मसलतीस बोलावून शिवाजीस जिकण्याचा पुष्कळ खल केला. खानानें त्यांस कळविलें, शिवाजीसारखाच दक्षिण प्रदेशाची भरपूर माहिती असलेला कोणी तरी विश्वासू सेनानी हाताशीं असेल तरच शिवाजीला जिकतां येईल. त्यावरून बादशहाला ह्या महंमदकुलीचें स्मरण होऊन त्यांनीं मला जवळ बोलावून विचारलें, ' खान, तुम्ही आतां सर्वस्वीं आमचे प्यार आहां; जर शिवाजीमहाराजांस पकडून आणण्याचा मनाचा मनोरथ सिद्धीस न्याल तर मागल तें बक्षीस देऊं.' त्यावर मीं विनंती केली, ' हजरत, मजवर आपला भरंवसा असेल तर मागतों तें साहित्य द्या म्हणजे मी आपली कामगिरी मनाजोगती करून दाखवितों.' लगेच बादशहांनीं दिलीरखानास बोलावून आम्हांस जरूर तें सर्व सामान देऊन दक्षिणेंत रवाना केलें. दिलीरखानाबरोबर

*****

आम्ही मोठ्या तयारीनें चालून आलों. तो बहादुरखान पेंडीचें गुरूं, नालायक ठरून परत गेला. आतां सर्व मुखत्यारी दिलीरखानाकडे आहे. येथून जवळच आज खानाचा मुक्काम आहे.

शि० — एकूण आज तुम्ही आम्हांस पकडून खानाचे हवालीं करणार तर !

ने० — आपल्यासारख्या थोर विभूतीला अपाय करण्याची ताकद कोणा मानवाची आहे ! प्रत्यक्ष बादशहा देखील आपलें नांव ऐकून कांपूं लागतो, मग माझी काय प्राज्ञा !

शि० — मग तुम्ही बादशहाचे नोकर आमचे भेटीस कां आलांत ?

ने० — दिल्लीहून निघाल्यापासून मनास चैन कसें तें विलकूल नाहीं. महाराजांस पकडून देण्याचा विडा उचलून मी निघालों खरा, पण मन सारखें जिवास खात आहे. शेवटीं काल मनाचा निश्चय केला कीं, आतां तारणार मारणार सर्व आपण. हे प्राण आपल्या सेवेस अर्पण केले. काल खानास कळविलें, 'महाराज कोठें कसे आहेत त्याची माहिती काढून आणतो, मग पुढील विचार ठरवूं.' पहाटेचा उठून निघालों तो हा आपल्यासमोर आहे. इतःपर हा देह आपला आहे.

शि० — शावास ! नेताजी, तुमच्यासारखे राजभक्त आम्हांस लाभतात ह्यावरून आपल्या मराठी राज्याचें भाग्य जोरांत आहे असें खचित वाटतें. पण तुम्ही आतां मुसलमान, आम्हां हिंदूंची सेवा कशी करणार ?

ने० — तीच तर मोठी पंचाईत उभी राहिली आहे. ह्यास उपाय आपणच काय तो काढूं शकाल.

शि० — प्रायश्चित्त घेऊन स्वधर्मांत येण्याची खुशी असेल तर तसा प्रयत्न करतां येईल. पण तुमची आतां बायको मुलें मुसलमान आहेत ना, त्यांची काय वाट ?

ने० — त्यांची नको काळजी. ती मंडळी दिल्लींत एका नातेवाइकाकडे आहेत. त्यांचें नांव टाकलें म्हणजे झालें. आतां वय झालें. संसारपाशही तुटले आहेत. आपल्या सेवेचें पुण्य पदरीं पडलें म्हणजे माझी इहलोकची सर्व कमाई झाली.

असें बोलणें झाल्यावर अल्पावकाशांतच महाराजांनीं शास्त्रीमंडित जमवून नेताजीस प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध करून घेतलें. 'आप्त व. ४ शके १५९८

*****
 (ता. १९ जून सन १६७६) राजश्री नेताजी पालकर ह्यांनीं प्रायश्चित घेतलें,
 शुद्ध झाले.' असा लेख जेधे शकावलींत आहे.

नेताजीनें पुढें शिवाजीचे सेवेंत उर्वरित आयुष्य वेचलें. शिवाजीचे पश्चात्
 त्यानें संभाजीची सेवाही मोठ्या निष्ठेनें केली. अकबर म्हणून जो औरंगजेबाचा
 पुत्र बापाविरुद्ध बंड करून पुढें संभाजीचे आश्रयास आला, त्याच्या तजविजी-
 साठीं संभाजीनें नेताजीसच नेमून दिलें. मुसलमानी भाषा, दरबारी रिवाज
 व जगाचा अनुभव नेताजीस भरपूर असल्यामुळें त्या शहाजाद्याची तैनात
 सांभाळण्यास त्याच्याइतका दुसरा लायक इसम संभाजीस मिळाला नसता.
 पुढें लवकरच नेताजी मरण पावला.

असे जिवाभावाचे साहाय्यक शिवाजीनें बनविले म्हणूनच मोगलांचा ताबा
 झुगारून आपला देश स्वतंत्र करण्याची त्यास शक्ति आली. राज्याभिषेकानंतर
 त्यानें भिन्न जातींतले कलह मिटवून धर्मसंवर्धनाची नवीन व्यवस्था बांधून
 दिली. बारादशहानें हिंदूंवर जिझियाची करपट्टी बसवून त्यांचा छळ चालविला
 त्यासंबंधानें बारादशहास जोराचें विस्तृत पत्र लिहून त्याची सडकून
 कानउघाडणी केली. महाराजांना आयुर्मर्यादा असती तर हा त्यांचा उद्योग
 सर्व हिंदुस्थानभर फैलावला असता.

६

भीषण भवितव्यता

अवरंगजेबयवनाधिपभीतविप्र-

त्राणाय यः परिगृहीत नवावतारः *

महाराष्ट्रो जनपदः तदानीं तत्समाश्रयात्

अन्वर्थतामन्वगमत् समृद्धजनतान्वितः ॥ शि. भा. १०-३२

* यवनाधिप औरंगजेबाला भ्यालेले जे विप्र त्यांच्या संरक्षणासाठीं ह्या शिवाजीचा
 अवतार निर्माण झाला.

† शिवाजीमहाराजांच्या आश्रयानें ह्या देशाचें महाराष्ट्र नांव सार्थ बनलें. लोक
 समृद्ध झाले.

*****

शिवछत्रपतींनीं आपल्या हयातींत काय साध्य केले त्याचा दाखला धर्माच्या व राजकारणाच्यासंबंधानें वरील दोन समकालीन अवतरणांत दिलेला आढळतो. तथापि 'जया अंगीं मोठेपण, तथा यातना कठीण' असें साधुसंत म्हणत आले तें सर्वथा सत्य होय. थोर पुरुषांच्या वावतींत ही गोष्ट हमेशा प्रत्ययास येते. पराक्रमाचीं कृत्यें करतांनाच त्यांना नाना प्रकारच्या विवंचना आसीत असतात, पण त्यांना मरण देखील सुखाचें येतें असें नाहीं. थोरा-मोठ्यांचे अंत विशेष उद्वेगकर झाल्याचीं उदाहरणें कांहीं थोडीं नाहींत. ह्यासंबंधांत शिवाजीमहाराजांचा अंतसमय चटकन् डोळ्यांपुढें येतो.

महाराष्ट्रांत स्वराज्य निर्माण करतांना त्यांनीं वयाच्या बाराव्या वर्षापासून एकसारखे अतोनात कष्ट केले. एका क्षणाची त्यांस उसंत मिळाली नाहीं. विजापूरकर आदिलशहा व दिल्लीकर मोगल ह्या दोन प्रवळ सत्तांशीं त्यांनीं आजन्म झगडा करून प्रतिकूल परिस्थितींतून आपलें कार्य यशस्वी करून दाखविलें, आणि 'सिंहासनाधीश्वर छत्रपति महाराज' असें बिरुद धारण करून यथाविधि राज्याभिषेकसमारंभ सिद्धीस नेला. अशा प्रकारें हिंदुपदपातशाहीचा पाया घालून आतां त्यावर इमारत उभी करणार तोंच महाराजांचा आयुष्यतंतु एकाएकीं तुटला. परमेश्वरानें त्यास भरपूर आयुष्य न देतां तें त्यांचा दुष्मन औरंगजेब ह्यास दिलें, हाही एक योगायोगच म्हटला पाहिजे. त्यामुळें पुढील इतिहासाचा ओघ निराळा बनला.

समस्त महाराष्ट्राच्या सद्भावना महाराजांच्या पाठीशीं उभ्या होत्या, त्यांचा कांहीं एक उपयोग अखेरसमयीं झाला नाहीं. गुडघीच्या विकारानें त्यांचा अंत झाला असें कांहीं लोक सांगतात. तें कदाचित् निमित्त कारण असेल, पण अंतःकरणांतला मुख्य हृद्रोग निराळा होता. हें नवीन उभारलेलें राज्य आपल्या पश्चात् कोण कसे सांभाळील हीच विवंचना त्यांच्या मनास सारखी खात होती. शेवटच्या वर्ष सहा महिन्यांत ह्या चिंतेनें ते अत्यंत खंगून गेले. भावी कालच्या निराशेनें त्यांचें जीवन दुःसह बनलें. हजारों अडचणींना त्यांनीं पायांखालीं तुडविलें, पण घरांतील सांसारिक यातना त्यांना दूर करतां आली नाहीं.

त्यांना दोन पुत्र झाले. वडील संभाजी अनेक गुणांनीं संपन्न व होतकरू होता. शौर्य, सौंदर्य, धाडस इत्यादि त्याचे गुण वडिलांपेक्षांही जास्त होते.

*****
 लहानपणापासून उत्तम शिक्षण देऊन महाराजांनी त्याची निगा विशेष दक्षतेने ठेविली. मोठमोठे पंडित, पुराणिक ह्यांचा व राजकारणी पुरुषांचा भरपूर सहवास संभाजीस मिळाला. प्रत्यक्ष शिवाजीबरोबर तो आग्र्याच्या कैदेत होता. त्यानंतर मोठ्या फौजेचे आधिपत्य स्वीकारून तो कांहीं वर्षे औरंगाबादेस मोगल छावणीत राहिला, संस्कृत व हिंदी भाषा त्यास चांगल्या समजत. मग मराठी लेखन, हिशेब वगैरेंत तो निष्णात होता हें सांगणें नकोच. बापाचें एवढें उदाहरण सदैव डोळ्यांपुढें असण्याचें भाग्य थोड्याच पुत्रांना लाभलें असेल.

संभाजी वीस एक वर्षांचा झाला, तेव्हां तो थोडाबहुत व्यसनाधीन होऊन त्याचें दुर्वर्तन प्रसंगानुसार दृष्टोत्पत्तीस आल्यानें महाराजांच्या अंतःकरणास मोठा धक्का बसला. एक दोनदां स्वतः बोलून त्यास ताळ्यावर आणण्याचा प्रयत्न त्यांनीं केला, पण त्याचा उपयोग न होतां उलट मुलाचा उच्चृंखलपणा वाढत चालला आणि लोकांच्या कागाळ्या आल्या, त्यावरून महाराजांनीं त्यास संगमेश्वरच्या बाजूस शृंगारपूरच्या अवघड जागीं बंदोबस्तानें अटकेंत ठेविलें. ही कठोर शिक्षा त्या मानी संभाजीस अतिशय झोंबली. बायको येसूवाई सदैव जवळ राहून नवऱ्याची काळजी वाही.

मुलाचा असा बंदोबस्त करून महाराज दक्षिणदिग्विजयाच्या उद्योगास सावत्र बंधूच्या समजुतीसाठीं तंजावरकडे गेले. तिकडे सुमारे दीड वर्ष राहिल्यावर परत येऊन पाहातात तों औरंगजेबाचा सरदार दिलीरखान कडेकोट तयारीनें चालून येत असल्याचें वर्तमान त्यांस कळलें. विजापूरचें राज्य देखील जिंकून घेण्याची तयारी खानानें केली. त्या संकटांत आपण येऊन आमचा बचाव करावा अशी विनवणी विजापुरच्या सुलतानानें शिवाजीस कळविली, ती मान्य करून महाराजांनीं मोठ्या फौजा जमविल्या, आणि विजापुराकडे प्रयाण चालविलें. उभयतांनीं मिळून दिलीरखानाचा समाचार घ्यावा अशी मोठी धूर्ततेची योजना महाराजांनीं ठरविली. इतक्यांत एका हेरानें घाबऱ्या घाबऱ्या येऊन त्यांस कळविलें—

हेर—महाराज, वाईट बातमी, काय सांगूं? मला तोंडानें उच्चारतां सुद्धा येत नाही. घात झाला, घात झाला !

महा०—अरे बोल ना लौकर काय तें. उगाच घुटमळूं नकोस.

*****

हेर—मी हा आतां बहादुरगडाहून धावत आलों. आपले पुत्र संभाजी-महाराज तेथें जाऊन दिलीरखानास सामील झाले आणि ते दोघे आतां मोठ्या निकरानें महाराष्ट्रावर भूपाळगडच्या बाजूनें चालून आले. मला ह्या सगळ्या गोष्टी सांगण्याससुद्धा अवघड वाटतें.

महा०—अरे, ह्या क्षणीं दुःख किंवा भीड कांहीं उपयोगाची नाही. जें काय खरें वर्तमान असेल तें इत्थंभूत सर्व मला सांग. ही वेळ पुत्राची गय करण्याची नव्हे. योग्य इलाज ताबडतोब केले नाहींत, तर आजपर्यंत केलेला उद्योग संपला म्हणून समजावें. सांग काय झालें तें बिनदिक्कत.

हेर—युवराजांचा तो हुजऱ्या जिवाजी नाही का, तो अक्षी त्यांच्याबरोबर असतो. त्यालाच समक्ष भेटून मीं सर्व कांहीं काढून घेतलें. मी सांगतो ह्यांत तिळमात्र संशय नाही. जिवाजीलासुद्धा फार वाईट वाटतें. पण विचारा करील काय! युवराजांच्या जिवास जपणारा तेवढाच एक प्राणी त्यांजवळ आहे. बाकी सर्व मुसलमान, त्या खानाचे हस्तक, त्यांचें जाळें सभोवार आहे.

महा०—अरे पण संभाजी शृंगारपुरास होताना ? तेथून तो कधीं कसा निसटला ?

हेर—आपली स्वारी तंजावरकडे गेली नाही का, तेव्हां युवराजांनीं आपले कांहीं लोक दिलीरखानाकडे पाठविले, त्यांजबरोबर खानाचे कांहीं लोक रामदासी गोसावी बनून सज्जनगडावर आले. आपला हुकूम तंजावरहून आला कीं, युवराजांना समर्थांचे सेवेस त्या गडावर पाठवावें, म्हणजे त्यांच्या समागमांत तरी ते कांहीं निवळले तर —

महा०—हो, मींच समर्थांना सूचना पाठविली कीं, संभाजीला आपण आपल्या सेवेस लावा, म्हणजे त्याला कांहीं उपरति होईल.

हेर—बरोबर. आपली सूचना होतांच समर्थांनीं आपले शिष्य शृंगारपुरास पाठवून युवराजांना आपल्याजवळ आणलें.

महा०—मग तेथें त्यांच्यांत कांहीं फरक नाही का पडला ?

हेर—फरक कसचा, उलट त्यांना आपल्या स्थितीची जास्तच खंत वाटूं लागली. प्रत्यक्ष समर्थांची देखील ते भीड ठेवीनासे झाले. समर्थ त्यांस जवळ घेऊन पुष्कळ बोध करीत, पण युवराजांचें मन सदा संतापानें व्यापलेलें. समर्थांचे कांहीं शिष्य भिक्षाटनास जाऊं लागले, त्यांचे मार्फत आपले कांहीं

*****

मुसलमान सेवक युवराजांनीं दिलीरखानाकडे पाठवून बोलणें केलें. आंतल्या सुगावा त्यांनीं कोणास लागूं दिला नाहीं. खान काय विचारतां एका पायावर तयार. त्यानें घोडे, माणसें वगैरे साहित्य व पैसा पाठवून सर्व तयारी करून दिली. साताऱ्याचे आसपास सिद्धता होऊन सजनगडावर युवराजास गुप्त इशारा मिळतांच ते तेथून पौष शु. १० शके १६०० ता. १३ डिसेंबर सन १६७८ रोजीं जे निसटले ते ब्रहादुरगडाकडे जाऊन खानास भेटले.

महा०—त्यांची बायको व मुलगी कोठें आहे, त्यांची खबर काय ?

हेर—दुःखांत सुख एवढेंच कीं, पतिनिष्ठ येसूबाईंनीं त्यांस क्षणभर सोडलें नाहीं. त्या त्यांजबरोबरच आहेत. ह्या कठिण प्रसंगांत जर कांहीं आशेचा किरण असेल तर तो एवढाच.

महा०—मग काय ? खानानें शंभूचा मोठा बडेजाव केला असेल ?

हेर—बडेजाव काय सांगावा महाराज ? खानानें दोन मोठे सरदार सामोरे पाठवून त्यांस सन्मानानें आपल्यापार्शीं आणलें. खानाचा मुक्काम करकंठ येथें होता. संभाजीस आणून खानानें त्यांचा दरबारांत मोठा सत्कार केला. सप्तहजारी मनसब त्यांस देण्याची शिफारस खानानें बादशहाकडे केली आहे. आतां आपण मराठ्यांचा लगोलग पाडाव करणार, त्यांचा मोहराच आपल्या हातीं आला अशी आनंदाची घमेंड त्यास झाली आहे. प्रथम विजापुरावर चालून जाऊन मग मराठ्यांवर चाल करावी असा त्याचा रोख दिसतो.

महा०—बरें ! पण हल्लीं त्याचा मुक्काम कोठें आहे आणि उद्योग काय चालला आहे ?

हेर—करकंठ येथें दोन चार दिवस खानाची व संभाजीमहाराजांची पुष्कळ वाटाघाट झाली. आपल्या सर्व गुप्त गोष्टी युवराजांनीं खानास कळविल्या. कोण-कोणत्या किल्ल्यांवर द्रव्याचा ठेवा कसा किती आहे, कोठचा बंदोबस्त ठिला आहे, कोणा सरदारांचे कविले किल्ल्यांवर आहेत. अशी झाडून सारी माहिती खानानें युवराजांकडून मिळविली. भूपाळगडावर मोठमोठ्यांचे कविले व गुप्त द्रव्य आहे तें हस्तगत करण्यासाठीं प्रथम त्यांनीं त्याच गडावर चाल केली.

महा०—पण भूपाळगडावर त्यांची काय डाळ शिजणार ! फिरंगोजी नरसाळा आहे ना-तेथें आमचा इतवारी किल्लेदार !

हेर—कांय सांगावें महाराज ! फिरंगोजींनीं कसून शिपाईगिरी चालविली.

*****
पण समोर संभाजीमहाराज उभे आहेत असें पाहतांच त्यांनीं आपला हात आवरला. ज्या धन्याचें अन्न खाल्लें त्याजवर गोळा टाकण्याचें पातक कोण करील? फिरंगोजींनीं खानास शरण जाऊन वेधडक किल्ला त्यांचे स्वाधीन केला.

महा०—काय सांगतां काय हें ! भूपाळगड गेला म्हणतां ? मोठा घात झाला. अगणित संपत्ति त्या गडावर मीं गुप्त ठेविली होती. मोठमोठ्या घरंदाज मंडळींचीं बायकामुलें तेंथें सुरक्षित म्हणून मींच मुद्दाम ठेविलीं होतीं. हर हर काय हा प्रसंग ! हे मुसलमान आतां ह्या निराश्रित बायकांस बाटवून आपल्या घरांत घालतील आणि त्यांचे शिव्याशाप माझ्या मार्थीं. हिंदुधर्माचें रक्षण करण्याची प्रौढी मी बाळगतां आणि प्रत्यक्ष माझ्या पुत्रानें मला अशी काळोखी लावावी, मग मी जगून तरी उपयोग काय ? त्या फिरंगोजीला काय वेड लागलें ? संभाजीवरच गोळा टाकून हा कांटा त्यानें कां नाहीं कायमचा काढून दिला ? संभाजी मेला असता तरी मला संतोषच वाटला असता. बस्स फिरंगोजीलाच मी शिक्षा करणार. राज्य करणाऱ्याला ही दयामाया कांहीं कामाची नाहीं. वरें मग ?

हेर—हल्लीं खान व संभाजी विजापुरास आहेत असें एकतो. अशीही बातमी आहे कीं, संभाजीस ताबडतोब आमचेकडे दिल्लीस पाठवून द्या असा गुप्त हुकूम बादशहाकडून खानास आला आहे. खान बाहेरून युवराजांस पुष्कळ गोंजारतात, पण आंतला कावा कोणीं सांगावा ! युवराज तर भोळे सांब ! आंत बाहेर कपट चाललेलें त्यांस उमगतच नाहीं. बादशहा तरी पक्का वस्ताद आहे. त्यास वाटत असेल कीं, महाराजांचे हे चिरंजीव त्यांच्याच सारखे धूर्त व आंतल्या गांठीचे असून मुद्दामच आपण त्यांस फितुरीचें सोंग घेऊन खानाकडे पाठविलें असेल. खानावर देखील त्या बादशहाचा विश्वास बिलकूल दिसत नाहीं. आंत काय चाललें असेल कोणास ठाऊक ?

महा०—पण तुम्हीं ह्याचा इलाज हल्लीं काय चालविला आहे ?

हेर—आमची टेहळणी युवराजांवर सारखी आहे. बादशहा कसा घात करील, ह्याची त्यांस प्रतीति आणून देण्याचा उद्योग आम्हीं भरपूर चालविला आहे. वडिलांकडे परत जाऊन पायां पडून माफी मागण्यांत कांहीं एक लाल्छन नाहीं, अशी त्यांची समजूत घालण्याची खटपट आम्हीं चालविली आहे. पण

*****
 सर्व प्रकार आपल्या कानांवर घालण्यासाठी मी मुद्दाम आपल्याकडे आलों. आपली आज्ञा होतांच मी परत त्याच कामावर जाणार. प्रसंग तर येऊं नये तो आला. आतां युक्तीनें तो निभावणें ह्यांतच आपला तरणोपाय.

महा०—शाबास. तुम्ही सर्व कांहीं योग्य तेंच करीत आहांत. मी हा विजापुरावरच निघालों आहे. ह्या वेळीं विजापुरचा बचाव करण्यांत आपला निभाव आहे. तुम्ही कसेंही करून संभाजीस फुसलावून खानाचे छावणींतून बाहेर काढून आमच्याकडे घेऊन या. जा आतां बिलकूल विलंब करूं नका !

बादशहाच्या हुकमाप्रमाणें संभाजीला पकडून दिल्लीस पाठविण्याचा घाट दिलीरखान रचूं लागला असतांच, शिवाजीची मंडळी त्यास सोडवून परत आणण्याची खटपट करूं लागली. शिवाजीची फौज विजापुरावर होती, तिनें विजापुरच्या बचावाची शिकस्त करून दिलीरखानास तेथून हुसकून दिलें. तेव्हां पन्हाळा काबीज करण्याच्या इराद्यानें खान व संभाजी पश्चिमेकडे वळले. वाटेंत त्यांचा मुक्काम तिकोठ्यावर झाला. ह्या ठिकाणीं चहूंकडचे श्रीमान् सावकार आपलें वित्त घेऊन गुप्तपणें राहिले होते, त्यांजवर ही मुसलमानांची धाड अकस्मात् येऊन कोसळली, त्यांनीं शेकडों लोकांची कत्तल केली. स्त्रियांनीं अब्रू बचावण्यासाठीं मुलाबाळांसह विहिरींत जीव दिले. दिलीरखानानें हजारों लोक पकडून कैद केले. त्यांसह खानाची स्वारी तेथून अथणीवर आली. तेथील हिंदूस पकडून प्रत्येकापासून भला मोठा दंड त्यांस सोडण्यासाठीं घेण्याचा उपक्रम खानानें चालविला. भर रस्त्यांत मुसलमान गोवध करूं लागले. खानाच्या छावणींत संभाजी आहे ही बातमी लोकांस कळून त्यांनीं त्यांची विनवणी केली, 'आपण शिवाजीमहाराजांचे पुत्र आम्हां हिंदूंवर हा कहर चाललेला आपणांस कसा पाहवतो !' ह्या गोष्टी ऐकून संभाजीचें मन विटलें. त्यानें जाऊन खानाची चांगली खरडपट्टी काढली, ती तो थोडाच ऐकून घेणार ! त्यानें उत्तर केलें, 'तुम्हांस ह्या बाबतींत ढवळाढवळ करण्याची बिलकूल गरज नाही. आम्ही पाहिजे तें करण्यास मुखत्यार आहों. तुमचा खर्च आम्हांस चालवावा लागतो. शिवाय फौजेला पगार पोंचला पाहिजे. मग पैसा कोठून आणावा !'

अशा प्रकारें उभयतांची खूब वाचावाची झाली. खानाचा पहिला नूर साफ पालटून गेला आणि हा आतां आपणांस पकडून बादशहाकडे रवाना

*****
 करणार अशी संभाजीस कुणकूण लागली. अपमान सहन करण्याचा संभाजीचा स्वभावच नव्हता. त्याने मनाशीं ठरविलें कीं, खानाच्या कचाट्यांतून निसटल्याशिवाय आतां गत्यंतर नाही. आजूबाजूस शिवाजीचे लोक फिरकत होते, त्यांची वातमी ठेवून आणि येसूबाईला पुरुषाचा वेष देऊन कांहीं अल्प सेवकांनिशीं संभाजीनें मोगलांचा सहवास सोडला आणि लांब दौडी मारीत पन्हाळ्याचा किल्ला गांठला. तो दिवस ४ डिसेंबर सन १६७९ होय.

पुत्र आल्याची वातमी महाराजांस रायगडावर कळून ते लगोलग सडे पन्हाळ्यावर गेले. तेथें एक महिनापावेतों त्यांनीं व त्यांच्या सेवकांनीं परोपरी संभाजीची समजूत घालण्याचा शक्य तों प्रयत्न केला. शेकडों माणसें कामास लावून त्यांनीं आपल्या एकंदर कमाईची मोजदाद केली. किल्ले, तोफा, दारूगोळा, धान्य, कापड, जवाहीर अशा तमाम सामानाच्या याद्या करून एक पुरुष आपल्या हयातींत काय कमाई करूं शकतो, ह्याचा प्रत्यक्ष दाखला महाराजांनीं पुत्रास समजाविला.* पण त्या व्यसनासक्त तरुणाच्या मनास उपतिष्ठा कशी ती बिलकूल झाली नाही. स्वभाव बहुधा उपदेशानें कधीं सुधारत नाही.

महाराजांच्या मनास मोठा धक्का बसला. त्यांस अत्यंत अशक्तता प्राप्त झाली. जीर्णज्वर येऊन क्षुधा गेली. त्यांनीं अन्नपाणी सोडलें. आभाळ फाटल्यासारखें होऊन ते मोठ्या आस्थेनें पन्हाळ्यावरून श्रीसमर्थांच्या भेटीस सज्जनगडावर गेले. तेथें त्यांनीं एक महिना वास केला. मनांतली वांछा एकच कीं, समर्थांनीं आपला हा हृद्रोग दूर करावा. समर्थांचें अंतःकरण महाराजांची ही अवस्था पाहून अत्यंत विव्हळ झालें. महाराष्ट्राचें आनंदवनभुवन बनविणारा, दिगंतकीर्ति करणारा हा थोर पुरुष अशा विपन्न स्थितीस पोचलेला पाहून कोणाचें अंतःकरण द्रवणार नाही ! पण हीं सांसारिक दुःखें दूर करण्याचें सामर्थ्य कोणा मानवांत आहे ! समर्थ झाले म्हणून ते तरी ह्या प्रसंगाला काय तोड काढणार ! महाराज बेहोष झाले. गुरुशिष्यांची अवस्था समसमान झाली. उभयतांसही पुढील भीषण भवितव्य कळून चुकलें.

* ह्या सर्व याद्या आतां छापल्या आहेत.

*****

पुढें राज्यभार कोण संभाळणार हीच काय ती त्या वेळची विवंचना. समर्थानीं इहलोकचा वेदान्त महाराजांस परोपरीनें समजाविला, पण मुख्य प्रश्नाची तोड म्हणून निघेना. संभाजीचा उपद्व्याप जगजाहीर होताच. दुसरा पुत्र राजाराम केवळ दहा वर्षांचा. त्याची मातुःश्री सोयरावाई विशेष कजाख, घरांत सर्वास आळा घालील असें दुसरें माणूस नाहीं. प्रधान, सेनानायक, सेवक लोक मोठीं कामें केलेले पुष्कळ होते, पण सर्वास धाकांत वागवून कारभार हांकणारा कोणी नाहीं. गुरुशिष्यांनीं पुष्कळ भवति न भवति केली. तो मनु कांहीं हल्लींच्या लोकशाहीचा नव्हता. नाहीं तर सज्जनगडावरच सर्व मंत्रिमंडळ जमवून पुढील व्यवस्था कांहीं तरी ठरवितां आली असती. शेवटीं सद्गदित अंतःकरणानें समर्थानीं महाराजांस राजधानीस जाण्यास निरोप दिला. त्या वेळच्या त्या करुण देखाव्याचें चित्र कोण काढूं शकेल ?

त्यानंतर बरोबर साठव्या दिवशीं चैत्र शु. १५ शनिवार, ता. ३ एप्रिल सन १६८० रोजीं रायगडावर महाराजांचें देहावसान झालें. ह्या साठ दिवसांत त्यांचें दुखणें दिवसेंदिवस बळावत गेलें. राजारामास गादी देण्याविषयीं सोयराबाईचे प्रयत्न चालू झाले, त्यामुळे महाराजांस कांहीं सुचेनासें झालें. एखादी व्यवस्था पुढील कारभाराची मनांत निश्चित करून त्यांनीं जाहीर केली नाहीं. बहुतेक प्रधान व अंमलदार बाहेर आपापल्या कामांवर होते. महाराजांच्या प्रकृतीचें मान फारसें कोणास माहीत नव्हतें. इतक्यांत त्यांना गुडघीचा विकार झाला तेव्हां आपला अंतसमय आला ह्याची जाणीव महाराजांना झाली. आपण आतां ह्या दुखण्यांतून उठत नाहीं अशी खात्री वाटून त्यांनीं एकंदर व्यवहाराची निरवानिरव सुचली तितकी केली आणि राज्यसंरक्षण करण्याविषयीं जवळच्या मंडळींस कळकळीनें बजाविलें. शेवटीं परमेश्वर स्मरण करून त्यांनीं कृतार्थ अंतःकरणानें मर्त्यदेह सोडून दिला.

रायगडावर जगदीश्वर मंदिरासमोर त्यांचें दहन झालें.

हा मृत्यु एका प्रकारें अत्यंत शोचनीय वाटतो. अकबर, औरंगजेब, नेपोलियन इत्यादि पुरुषांचे अंत असेच शोचनीय झालेले मनापुढें उभे राहातात आणि ईशेच्छेवर भार टाकून मनाचें सांत्वन करणें एवढेंच आपणा मानवांचें कर्तव्य उरतें. मात्र 'तनू त्यागितां कीर्ति मागें उरावी' हा उपदेश शिवाजीप्रमाणें फारच थोड्यांनीं पाळलेला अनुभवास येतो.

भग्न मनोरथ

यथा श्रीमत्पूज्यमहाराजैरयमैव यवनाधमो दिल्लीश्वरः कृतः
यशोगृहीतं तथैव श्रीमद्भिरपि अकबरसाहाय्येन यशो ग्राह्यं ॥

अर्थ—संभाजी रामसिंगास लिहितो, “ज्याप्रमाणें आपले पूज्य वडील महाराजा जयसिंह ह्यांनीं ह्या यवनाधम औरंगजेवाला दिल्लीश्वर बनविण्याचें यश संपादिलें, त्याच-प्रमाणें आपण देखील ह्या अकबराचें साहाय्य करून त्यास पदापन्न करण्याचें यश संपादन करावें. वडिलांनीं केलें तेंच आपण करा.”

जगाच्या व्यवहारांत एक गोष्ट स्पष्ट दिसते कीं, यशासारखा त्राता नाही व अपयशासारखा मारता नाही. पहिल्याचें उदाहरण शिवाजीमहाराज व दुसऱ्याचें त्यांचेच पुत्र संभाजी. अपयश आल्यामुळे संभाजीचें नांव इतिहासांत इतकें मलिन बनलें आहे कीं, त्यांचे अंगीं कित्येक चांगले गुण होते हें सांगितलें तर कोणास खरें देखील वाटणार नाही. संभाजीला संस्कृत भाषा चांगली येत होती. त्या भाषेंत त्यांनीं काव्यें केलेलीं असून सुंदर राजकारणी पत्रेंही त्यांनीं लिहिलेलीं आहेत. त्यांनीं अनेक प्रसंगांत अप्रतिम शौर्य प्रगट करून खुष्कीवर व समुद्रावर पराक्रम गाजविले. त्यांनीं लिहिलेलीं कित्येक संस्कृत पत्रें जयपुर संस्थानच्या दप्तरांत अलीकडे सापडलीं असून मासला म्हणून एकाचें मराठी रूपांतर पुढें देतो. संस्कृत भाषा सहज कोणास समजत नसल्यामुळे मुद्दाम औरंगजेवास पदच्युत करण्याचें गुप्त कारस्थान संभाजीनें ह्या पत्रांत महाराजा रामसिंहास कळविलें आहे.

“राजमान महाराज श्रीरामसिंहवर्म महाशयांप्रति स्नेहाभिलाषी श्रीशंभुराजवर्म नृपतीचीं खास वचनें निवेदन करून विशेष लिहिण्यांत येतें ऐसाजे, इकडील कुशल जाणून आपलेकडील कुशल कळवावें. आपण पूर्वी लिहिलें तें आमच्या ध्यानांत आहे कीं, दिल्लीद्रांशीं विरोध करूं नये, उलट त्यांचें महत्त्व पालन करावें. तदुत्तर सुलतान अकबर इकडे आले. मागाहून बादशहाही आले. त्यांजबरोबर आपले पुत्र कृष्णसिंह होते.

“कृष्णसिंहांनीं अकबर सुलतानाशीं कांहीं संधान ठेविलें त्यावरून त्यांची कशी

वा. वा.
११३९
३१/३/६

*****

अवस्था झाली* तें आपणांस कळल्यावर आपला पूर्वीचा विचार बदलला आणि कांहीं नवीन विचार मनांत योजून आम्हांस पुन्हा आपलें गौरवपूर्ण पत्र आलें. त्यांत आपण मजकूर कळविला कीं, आपण आपल्या देशांत अकबर सुलतानास आश्रय दिला ही फार चांगली गोष्ट केली. आम्हांस हें कृत्य पसंत आहे. आपण हिंदु आहों. आम्हांस जी आज्ञा आपण कराल ती आम्ही अवश्य पार पाडूं. अशा मतलबाचें आपलें पत्र आलें तें वाचून संतोष झाला. तरी आपणांस आतां आमचें असें कळविणें आहे कीं, ह्या कामांत आपणच पुढाकार घेतला पाहिजे. ह्या यवनाधम औरंगजेवाचा जो एवढा वडेजाव चालला आहे तो आम्हांस विलकूल सहन होत नाही. औरंगजेवाची अशी समजूत झाली आहे कीं, आम्ही हिंदु लोक स्वधर्मशून्य बनलों आहों, आम्ही फुकट क्षत्रिय म्हणवून घेतों. श्रुतिस्मृतींनीं सांगितलेले वर्णाश्रमधर्म व प्रजापालनादि राजधर्म ह्यांचा औरंगजेवानें उच्छेद चालविला आहे तो आम्हांस विलकूल पाहवत नाही.

“ अशा स्थितींत आतां आम्हीं पैशाची, देशाची, किल्ल्यांची वगैरे क्षिति मनांत न वाळगतां त्या दुष्ट यवनाशीं निकरानें झगडा सुरू केला आहे. आज दोन वर्षे झालीं, अकबर व दुर्गादास ह्यांस आम्हीं आमचे जवळ ठेवून घेतलें आहे. औरंगजेव बादशहाचे सेनानायक इकडे वावरतात, त्यांपैकीं कित्येकांना आम्हीं ठार केले असून कित्येकांना कैदेत घातलें आहे. कित्येकांनीं दंड भरून आपली सुटका करून घेतली. कित्येकांना आम्हींच दया दाखवून सोडून दिलें, आणि कित्येक तर लांच भरून निसटून गेले. असे ह्या बादशहाचे सेनानायक केवळ कुचकामी बनले आहेत. आतां असा समय आला आहे कीं, त्या प्रत्यक्ष यवनाधमाला कारागृहांत घालून मंदिरस्थापनादि आपले धर्म पुन्हा सर्वत्र चालू करावे. असा संकल्प योजून तदनुसार आम्हीं प्रयत्न चालू केले आहेत, ते आपणास परभारें कळत असतील; आम्हीं काय लिहून कळवावे? आपल्यापुढें आम्ही तर अल्पवयी आहों. स्वधर्मप्रेम, शौर्य इत्यादि आपले गुण आम्हीं पूर्वी पाहिले व ऐकले आहेत. आपण तर सत्तांगराज्यसंपन्न आहां. ह्यास्तव औरंगजेवास पदच्युत करण्याचें जें साहस आम्हीं अंगीकारिलें आहे त्या कामीं आपणही जर उत्तरेतून जोर धराल आणि साहाय्य कराल तर काय होऊं

* रामसिंहाचा पुत्र कृष्णसिंह औरंगजेवाचे फौजेत नोकरीवर होता. तो सुलतान अकबरास साहाय्य करतो असा संशय बादशहास येऊन त्यानें त्यास परिड्याजवळ तारीख १० एप्रिल सन १६८२ रोजीं ठार मारलें. त्यास अनुलक्षून हा उल्लेख आहे.

शकणार नाही ! आपण जर ह्या प्रयत्नांत मन घातलें नाहीं, तर आमच्या एकट्याच्यानें ही गोष्ट साध्य न झाल्यास स्वधर्मत्याग करून स्वस्थ बसणें आम्हांस प्राप्त होईल. असा प्रकार आपणांस तरी कसा मानवेल ?

“बुंदीचे राजे दुर्जनसिंह हाडा ह्यांनीं आमच्या सूचनेवरून बादशहाशीं कसा निकराचा झगडा चालविला आहे हें आपण नजीक असल्यामुळें आपणास चांगलें माहीत आहे. ते व आपण एकमतानें उत्तरेतून बादशहास शह दिल्यास, आम्ही इकडून जें करीत आहों त्यास चांगलाच दुजोरा येईल. आम्हीं शक्य तो उद्योग चालविला असून अकबर व दुर्गादास ह्यांस गुजरात-मार्गे उत्तरेत रवाना करण्याची योजना ठरविली आहे. तरी त्या कार्मीं आपणही शिकस्त करून होईल तितकें साहाय्य करावें. इराणचे शहा अब्बास ह्यांनींही अकबराचें साहाय्य करण्याचें आश्वासन लिहून पाठविलें आहे. पण आपण योजलेल्या उद्योगांत यवनांचें साहाय्य घेणें श्रेयकर नाहीं. त्याचा पुरस्कार सर्व हिंदूंनींच करणें विहित आहे.

“बाकी मजकूर श्रीमत् कवि कलश ह्यांच्या व जनार्दन पंडितांच्या पत्रांवरून आपणास विदित होईल. तसेंच मुद्दाम ह्या कामासाठीं आम्हीं आमचे विश्वासू वकील प्रतापसिंह पाठविले आहेत, ते समक्षच सर्व निवेदन करतील. शिवाय आमचे कित्येक खास हेर तिकडे रवाना केले आहेत, त्यांजकडूनही आपणास सर्व प्रकार समजतील. तदनुसार योग्य दिसेल तें आपण करावें. निरंतर कुशल लेखन करून आनंदवीत असावें. सुज्ञाप्रति बहुत काय लिहिणें.”

अशा प्रकारचीं आणखीही संस्कृत पत्रें संभाजी महाराजांनीं उत्तरेकडील राजपुतांस पाठविलेलीं सांपडतात. त्यांवरून त्यांच्या जबरदस्त कारस्थानाची आपणास कल्पना करतां येईल. जरी त्यांचे प्रयत्न सिद्धीस गेले नाहींत, तरी स्वदेश व स्वधर्म ह्यांच्या संरक्षणार्थ त्यांनीं कसा प्रचंड झगडा केला आणि त्या झगड्यापार्यां आपलें जीवित व राज्य सर्व त्यांनीं कसे पणास लावलें ही गोष्ट मनांत आणली, म्हणजे त्यांची नुसती निंदा न करतां थोडाबहुत प्रशंसेचा अंश त्यांस देणें आपलें कर्तव्य होय असें वाटल्याशिवाय राहात नाहीं.

कसें झालें तरी औरंगजेबाच्या मानानें संभाजीचें सामर्थ्य अगदींच तोकडें होतें. पुत्र अकबर दक्षिणेंत येऊन संभाजीस सामील झाला, आतां हे दोघे एक होऊन आपणास दगा देतील अशी खात्री पटून स्वतः औरंगजेब आपली

*****
 सर्व प्रचंड फौज, तोफखाना व अपरिमित द्रव्य घेऊन दक्षिणेवर चालून आला. तरी एवढ्या प्रचंड तयारीनेही बादशहाचा उद्योग सहजासहजीं सफळ झाला नाही. विजापूर व गोंवळकोंडा ह्या राज्यांतून संभाजीस साहाय्य मिळतें असें दिसल्यावरून बादशहानें प्रथम तीं राज्यें जिंकलीं आणि मग आपला मोर्चा संभाजीवर फिरविला. अशा रीतीनें तब्बल आठ वर्षे झगडून व आपलें अमोघ सामर्थ्य उपयोगांत आणून, शेवटीं बादशहानें संभाजी व त्याचा एकनिष्ठ साहाय्यक विद्वान् पंडित प्रधान कवि कलश ह्यांस संगमेश्वर येथें पकडून तुळापुरास आपल्या छावणींत आणिलें.

पुढें संभाजीला काय शिक्षा करावी ह्याचा विचार बादशहा मनांत करूं लागला. त्याच्याशीं समक्ष बोलण्याचा प्रसंग बादशहानें मुद्दाम आणला नाही. रूहुल्लाखान म्हणून त्याचा निकटवर्ति विश्वासू कारभारी होता, त्यास त्यानें संभाजीच्या भेटीस पाठवून त्याचा आशय काढून घेतला. हा खान व संभाजी ह्यांचा जो संवाद झाला तो इतिहासकारांनीं लिहून ठेवलेला मोठा उद्बोधक आहे ; त्यावरून संभाजीचा मानी स्वभाव व स्वधर्मनिष्ठा निदर्शनास येते. तो संवाद असा—

खान—संभाजीराजे, आम्हांस शहानशहा हजरतांनीं आपल्या भेटीस पाठविलें आहे.

संभाजी—काय आहे त्या यवनाधमाचें म्हणणें ? हे आम्ही तयार आहों काय सांगाल तें ऐकण्यास.

खान--आज आपणावर कसा प्रसंग गुदरला आहे हें आपण जाणतां. इतके दिवस आपण बादशहाशीं कसें निंद्य वर्तन केले, किती घोर गुन्हे केले हेंही आपल्या लक्षांत असेलच. हें सर्व ओळखून आपण वऱ्या बोलानें बादशहाचा संतोष राखाल तर ते आपणांस जीवदान देतील. अतिप्रसंग करण्याची पाळी आपण त्यांजवर आणूं नये.

संभाजी—केवळ जीव जगविण्याकरतां राष्ट्रद्रोहाचें पातक करण्यास हा सिंहाचा वऱ्या कधीं कबूल होणार नाही. आम्ही स्वतंत्र राजे आहों आज दैवदुर्विपाकानें ह्या गतीस पोचलों असलों तरी बादशहा आपल्या थोरपणास उचित तेंच करतील तर आम्हीही त्यांचा मनोदय सांभाळूं. पण

*****
 अपमान मात्र कधीही सहन करणार नाही. सांगा बादशहांचें काय म्हणणें आहे तें.

खान — बादशहाचें असें फर्मान आहे कीं, आपण आपल्या सर्व किल्ल्यांची सोडचिठी स्वहस्तानें लिहून द्यावी. आपला सर्व खजिना गुप्त व प्रकट कोठें कसा ठेविला आहे तो दाखवून द्यावा; आमचे कोणकोण अंमलदार आपणाकडे गुप्त संधान ठेवीत होते त्या सर्वांची नांवनिशी लिहून द्यावी, आणि आपण मुसलमानी धर्म स्वीकारून बादशहाची सेवा करावी म्हणजे ते आपणांस जीवदान देतील.

संभाजी — एकूण ह्या यःकश्चित् जिवाची एवढी मोठी किंमत बादशहा आमचेकडून घेणार काय ? ज्या शिवाजीमहाराजांनीं स्वधर्माच्या सेवेनें आपलें जीवितसाफल्य केले, त्यांच्या प्रत्यक्ष पुत्रानें स्वधर्मत्याग करून आपल्या कुलास कायमचा डाग लावून घ्यावा काय ? हा जीव केव्हां तरी जायचाच आहे. तो आणखी कांहीं काल वांचवण्यापेक्षां आजच गेलेला काय वाईट ! बादशहांनीं कळविलेली एकही गोष्ट आम्हांस मान्य नाही. त्यांना काय करायचें असेल तें त्यांनीं खुशाल करून घ्यावें.

खान — राजेसाहेब, आपण विचार करा. अशा उतावळेपणानें आपलें बरें होणार नाही. इस्लाम धर्म स्वीकारण्यांत आपणांस कांहीं एक लांछन नाही.

संभाजी — खानसाहेब, कशाला सांगतां त्या तुमच्या हीन धर्माची महती ? आमचीं मंदिरे पाडणें, मूर्ति फोडणें, संपत्ति लुटणें, विवाहित बायका पळवून आपल्या घरांत घालणें, गाईंचा वध करणें, कांहीं एक अपराध नसतां लोकांस नाहक वाटवून जबरदस्तीनें मुसलमान करणें, अशा अनन्वित गोष्टी जो धर्म शिकवतो तो धर्म आम्ही अत्यन्त अधम व निन्द्य समजतो, असें जाऊन बादशहास सांगा. मृत्यु किंवा हालअपेष्टा ह्यांस भिऊन हा संभाजी जिवाची पर्वा बिलकुल धरीत नाही. तो दुष्ट धर्म स्वीकारून कायमची अधोगति मिळविणें आम्हांस मान्य नाही. तथापि बादशहा जर आपली कन्या देऊन आम्हांला आपला जावई करीत असतील, तर कदाचित् आम्ही आपल्या सूचनेचा विचार करूं. असें करण्यांत बादशहांचेंच कल्याण आहे.

खान — राजे, काय हे आपले उच्चार ! अशी इस्लामाची निंदा करून बादशहांस जास्त चिडविण्यानें आपण आपला घात मात्र करून घ्याल.

*****
 शान्तपणें विचार करून काय तें उत्तर द्या. रागाच्या आवेशांत भलतेंच बोलूं नका. ह्या संकटसमयीं आम्ही आपणांस जो उपदेश करतां तो केवळ आपल्या हिताचाच म्हणून करतो.

संभाजी -- बस्स झाला तुमचा हा पोक्त उपदेश ! आम्ही बोलत आहों तें पूर्ण विचार करूनच बोलतो. इतकेंच नव्हे तर तुम्ही बादशहाचे कारभारी केवळ तोंडदेखलें बोलून बाहेर चाललेला खरा प्रकार त्यास कळवीत नाहीं. तुम्ही अन्नाचे मिंधे बनलां आहां. तुम्हांस छाती नाहीं होणार आमचा निरोप बादशहास आहे तसा कळविण्याची. तुम्हांस जर सत्याची चाड असेल तर आम्ही जे शब्द बोललों ते सर्व जसेच्या तसे कांहीं एक फरक न करतां बादशहाचे कानांवर घाला. मला समक्ष बोलूं द्याल तर मी स्वतःच त्यांची तोंडावर चंदी उडवीन.

खान — बरें आहे. आपलें दुर्दैवच ओढवलें त्यास आमचा तरी उपाय काय ? सबसे जीव प्यारा हें तत्त्व आपण ओळखीत नाहीं, त्यास आम्ही जास्त काय सांगणार ! घेतों आपली रजा. अल्ला आपलें भलें करो !

असें म्हणून रूहुल्लाखानः' परत गेला. संभाजीनें बजावल्याप्रमाणें वरील संभाषण जसेंच्या तसें बादशहास कळविण्यास खानाला धैर्य झालें नाहीं. आशय तेवढा त्यानें बादशहाचे कानांवर घातला. त्याचा परिणाम काय झाला तो इतिहासास महशूर आहे. ज्या जिव्हेनें संभाजीनें बादशहाची व इस्लामाची निंदा केली ती जिव्हाच त्यानें प्रथम छाटून टाकविली आणि नानाप्रकारें हाल करून त्यानें संभाजी व कवि कलश ह्यांचा क्रूरपणें वध करविला. हा प्रकार फाल्गुन वद्य ३० शके १६१०, ता. ११ मार्च सन १६८९ भीमा-इन्द्रायणीचे संगमाजवळ घडला.

संभाजीनें अखेरपर्यंत आपल्या शूर वाण्यास साजेसेंच वर्तन केलें. हें त्याचें शेवटचें धाडस इतिहासांत अनुपमेय म्हणून चिरंतन गाजत राहिल. ह्या धाडसाचा प्रयोग जो जिवंतपणीं संभाजीमहाराजांस करून दाखवतां आला नाहीं, तो त्यांनीं मरणसमयीं प्रकट केला. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, आपला छत्रपति मारल्याबद्दल बादशहाचा पुरेपूर सूड घेण्याचा चेव महाराष्ट्रास उत्पन्न झाला. गांधीलमाशांप्रमाणें मराठे लोक बादशहावर तुटून पडले. अठरा वर्षे बादशहाशीं झगडून त्यांनीं त्याला सर्वस्वीं नागविलें, तेव्हां मोठ्या

*****
 विपन्न स्थितींत त्याला इहलोकची यात्रा महाराष्ट्रांतच संपवावी लागली.
 संभाजीच्या आत्मत्यागाचा हा परिणाम होय.

८

विपरीत शेवट

“फौजेनिशीं जाऊन साहेब काम करावें. राजश्री स्वामींजवळ मुद्दे घालूं नयेत. मर्यादेनें राहावें, बेइमानी करूं नये ”

शंकराजी पंताचा संताजीस उपदेश, जे० श०

फाल्गुन व० अमावास्या, ता० ११ मार्च सन १६८९ रोजीं बादशहानें तुळापुरच्या छावणींत संभाजी महाराजांचा क्रूरपणें वध केला. त्या वेळीं राणी येसूबाई, पुत्र शाहू व दीर राजाराम ह्यांच्यासह रायगडावर होती. पुढें बादशहानें रायगडास वेढा घातला, त्यांतून निभावण्याचें चिन्ह दिसेना, तेव्हां येसूबाईनें संताजी घोरपडे ह्यास भेटीस आणून विचारलें,—

येसू०—सन्ताजी, काय हा आम्हांवर दुर्धर प्रसंग. दुर्दैव सर्व बाजूंनीं कसें हात धुऊन पाठीस लागलें आहे. माणसानें सहन तरी किती म्हणून करायचें ! हद्द झाली संकटपरंपरेची. छत्रपतींना बादशहानें पकडून नेऊन त्यांची कशी दशा केली त्या गोष्टी कानांनीं देखील ऐकवत नाहीत. त्या थोर शिवाजी-महाराजांच्या कुटुंबाची अशी वाताहत व्हावी ना ! भाळीं लिहिलेलें टळत नाही हेंच खरें. ईश्वरी संकेतापुढें आम्हां मानवांचा पाड कसा लागणार ! वाटतें, ह्या रायगडाच्या कड्यावरून उडी घेऊन प्राणत्याग करावा. पण हा कांहीं माझ्या एकटीचा प्रश्न नाही. माझा बाळ शाहू लहान आहे त्यास निराधार सोडून जाणें अवघड वाटतें. तशांत आतां रायगडास वेढा पडला. कोण्या वेळीं काय प्रसंग उद्भवेल नेम नाही. राजारामसाहेब सहपरिवार येथें आहेत. जर का किल्ला शत्रूचे हातीं पडला तर छत्रपतींच्या कुटुंबांतलें एकही माणूस जिवंत राहणार नाही. संताजीराव, काल जेव्हां तुम्ही बादशहाच्या

*****
 खास तंबूचे सोन्याचे कळस आणून येथें हजर केले तेव्हांपासून तुमच्या शौर्याचें व धाडसाचें अप्रतिम कौतुक वाटलें आणि मनांत आलें, तुमच्यासारखे वीर पदरीं असल्यावर अजूनही कांहीं मार्ग पुढील निभावणुकीचा निघेल. केवळ हताश होऊन बसणें योग्य नाहीं. म्हणून विचारतें, तुम्ही, रामचंद्रपंत, धनाजीराव वगैरे मिळून काय बेत योजला आहे तो प्रथम सांगा वरें ! बादशहाच्या छावणीची हवाल काय आहे ?

संताजी—काय सांगूं मासाहेव ! संभाजीमहाराजांच्या वधाचा पुरेपूर सूड घेण्याचाच प्रसंग आला होता. पण त्या बादशहाचे ताले मोठे सिकंदर खरे. विठोजी चव्हाण व मी चार सोबती बरोबर घेऊन ऐन मध्यरात्रीं बादशहाच्या तंबूवर अचानक छापा घातला. वारापाऊस, विजांचा गडगडाट असा कांहीं चालू होता कीं, पायांखालीं वाट देखील दिसत नव्हती. सर्वांच्या हातांत चांगले धार लावलेले सुरे होते. तंबूला दोन्यांचे तणावे होते ते भराभर कापून काढतांच धाडकन् तो भव्य तंबू जमीनदोस्त झाला. आंत बादशहा व त्याचे साथीदार होते ते सर्व मरून गेले असें आम्हांस वाटलें. तंबूवर लावलेले सोन्याचे कळस होते ते काढून घेऊन तसेच आम्ही तडक परत सर्व खुशाल मुक्कामावर आलों. पायांखालची वाट, आम्हांस कांहीं एक अडचण झाली नाहीं. चार दिवसांनीं वर्तमान समजलें कीं, त्या रात्रीं बादशहा आपल्या मुलीच्या मुक्कामावर भोजनास गेलेला तेथेंच शयनास राहिला होता. तंबूंत असलेलीं कांहीं नोकर माणसें दगावलीं, पण तो स्वतः आमच्या हातून जिवंत सुटला. तथापि आम्हीं हिंमत सोडली नाहीं. आमच्या छत्रपतींना मारून त्यानें मराठ्यांचें जें नाक कापलें त्याचा वचपा भरपूर घेतल्याशिवाय आतां हे चवताळलेले मराठे स्वस्थ बसणार नाहींत, ह्याची आपण खात्री ठेवा.

येसू०—तुमचे हे धीराचे शब्द ऐकून आमचें मन किती हलकें होतें म्हणून सांगूं ! पण मला तुम्हां लोकांचा तितकासा भरंवसा वाटत नाहीं. तुमचे स्वार्थ-साधु मराठे अल्प फायद्याकरितां आपल्याच लोकांचे गळे कापण्यास चुकणार नाहींत. मी ऐकतें कीं, माने, निंबाळकर, थोरात, घाटगे वगैरे किती तरी मंडळी बादशहाचे नोकरांत जाऊन आपल्याच राज्याचे शत्रु बनले आहेत.

संता०—मासाहेव, हा प्रकार कांहीं आजचाच नाहीं. पण हा दोष सर्वथा सरदारांचाच नव्हे. तो बादशहाच असा जहांवाज आहे कीं, हजारों

*****

युक्त्या करून तो आमच्यावर घाला घालीत आहे. पण त्याचे नोकरांत गेलेली ही मंडळी सर्वथा त्यास वश झाली असें आपण समजू नका. त्यांवे छावणींत राहून तेथें सडकून भेद करण्याचा उद्योग ह्या मंडळींनीं चालविला आहे. लहान मोठी बातमी ते आम्हांस तेथून लगोलग कळवितात. बादशहाच्या सरदारांशीं ओळखी काढून त्यांचीं मनं फिरवितात. आपणास कल्पना नाही सर्व लोक हल्लीं बादशहावर कसे उलटले आहेत ते. संभाजीमहाराजांवर जो त्यानें अतिप्रसंग केला त्याचा परिणाम अगदीं उलट झाला आहे. सर्व लोक बादशहालाच नांवे ठेवतात. एकही इसम मनापासून त्याची नोकरी करण्यास खूप नाही. त्याच्या पदरचे राजपूत राजे व सैनिक सर्व मराठ्यांस सामील होण्यास आज तयार आहेत. त्यांचे जीव व जागिरा बादशहाचे हातांत, एवढ्याचमुळे त्यांस बादशहावर उघड शस्त्र उचलतां येत नाही. पण ते योग्य संधीची वाट पाहत आहेत. मुससमान देखील त्यांजवर अत्यंत रुष्ट आहेत. कोणालाच बादशहाचा विश्वास येत नाही.

येसू०—तें असो. पण आतां पुढें आपण काय योजना करावी, कसें वर्तन ठेवावें म्हणजे ह्या बादशहाचा पाडाव होऊं शकेल असें तुम्हांस वाटते ?

संताजी—ह्याचीच वाटाघाट पंत व मी कालपासून सारखी करीत आहों. आमचे विचारास असें येतें कीं, कांहीं तरी नवीन साहस आपण अंगावर घेतलें पाहिजे. बादशहाचें सामर्थ्य प्रचंड आहे. हातांत पैसा, फौजा, तोफा ह्यांचा संचय भरपूर आहे. त्या सर्वांचा मारा ह्या लहानशा पुणें व कोंकण प्रांतावर तो करूं शकतो. ह्या रायगडावर देखील आपला निभाव कसा लागेल ह्याची आम्हांस चिंता वाटते. निदान सगळ्यांनीं एकाच ठिकाणीं बसून राहणें ठीक नाही. मला वाटते. राजाराममहाराजांनीं कांहीं सरदार घेऊन बाहेर पडावें. तसाच प्रसंग आल्यास लांब जिंजीच्या किल्ल्यावर जाऊन राहावें. म्हणजे बादशहाची फौज तिकडे पांगली जाऊन महाराष्ट्रावरचा शह ढिला पडेल. आम्ही मराठे लोक गनिमी काव्यांत भले निपुण आहों. एकदा आम्ही रानोमाळ दौडा मारूं लागलों म्हणजे बादशहाच्या अवजड सैन्याचा व तोफांचा आमच्यावर कांहीं एक परिणाम होणार नाही. उलट आम्ही चोरटे छापे घालूनच त्यास दमवून सोडूं.

येसू०—तुमची सल्ला योग्य दिसते. मग आतां विलंब नको. शुभस्य शीघ्रम्. करा पुढची तयारी.

*****

वरील वेत तावडतोव अंमलांत आला. राजाराम कुटुंबासह बाहेर पडून जिंजीस गेला. मार्गे रायगड किल्ला मोगलांनीं हस्तगत करून येसूवाई व सात वर्षांचा मुल्गा शाहू ह्यांस कैद करून बादशहाजवळ दाखल केले. बादशहानें त्यांस आपले छावणींत बंदोबस्तानें ठेवून राजारामाचे पाठीवर फौजा रवाना केल्या. राजाराम जिंजीवर राहात होता. त्या किल्ल्यास जाऊन मोगलांनीं वेढा घातला. संताजी व धनाजी हे दोघे मुख्य सरदार आपले अनेक साथीदार बरोबर घेऊन पूर्वपश्चिम समुद्रापर्वत हजार आठशें मैलांच्या टापूंत सारखे फिरत राहून बादशहाची दैना उडवूं लागले. संताजीची युक्ति बरीच सफल झाली. राजारामानें संताजीचा गौरव केला. त्यांत खालील मजकूर लिहिलेला आढळतो,—

“ तुम्हांस प्रांताचे बंदोबस्तास ठेवून आम्ही कर्नाटकांत गेलों. तेव्हां शत्रूनें धामधूम बहुत करून सर्व देश दुर्ग काबीज केले. राज्यांत कांहीं अर्थ उरला नाहीं. आमचे पुष्कळ सरदार इमान सोडून शत्रुपक्षास सामील झाले. तुम्ही मात्र धन्याच्या पायाशीं एकनिष्ठा धरून फौज जमवून शेखनिजाम, सर्जाखान, रणमस्तखान, जाननिसारखान वगैरे बादशहाचे मोठमोठे सरदार बुडविले. जागोजाग शत्रूस अडवून आपला देश सोडविला आणि स्वराज्यसंरक्षणासाठीं असाध्य श्रम केले. औरंगजेबास दहशत लाविली; ह्यास्तव मिरज प्रांताची देशमुखी तुम्हांस बहाल केली आहे. ह्या प्रांताचे देशमुख औरंगजेबास मिळाले त्यांस दूर केले असे. ”

संताजीनें अल्पावकाशांत बादशहास अत्यंत जेरीस आणिलें. शत्रूंकडील हालचालींची बातमी पुरेपूर ठेवून त्यांस हटकून गोत्यांत आणण्याचें कसब संताजीइतकें दुसऱ्या कोणास साधलें नाहीं. ह्याचें एक मजेदार उदाहरण प्रत्यक्ष घडलेलें सांगण्यासारखें आहे. सन १६९५ च्या दसऱ्यास रामचंद्रपंतानें संताजी, धनाजी वगैरे सरदारांस पन्हाळ्यावर जमवून जिंजीचा वेढा उठवून राजाराममहाराजांस तेथून सोडवून आणण्याची एक जंगी मसलत रचली, आणि तींत निरनिराळ्या सरदारांस ठरीव कार्यभाग वांटून दिले. त्या सर्वांवर देखरेख ठेवून कार्यभाग घडवून आणण्याचें काम संताजीकडे होतें. तो विजापूर प्रांतांतून बादशाही प्रदेशाचा विध्वंस करीत तुंगभद्रेकडे चालून गेला. मराठ्यांचे हे वेत बादशहास समजले तेव्हां त्यानेंही संताजीस अडविण्याची शिकस्त चालविली.

*****

तुंगभद्रेजवळ कासीमखान नांवाचा बादशहाचा शूर व विश्वासू सरदार मराठ्यांचे पारिपत्यास नेमलेला होता, त्यानें बादशहास कळविलें, संताजी आमचेवर चालून येत आहे, आमचेजवळ पुरेशी फौज नाही तरी आणखी चांगली फौज आमचे साहाय्यास तावडतोव पाठवावी. बादशहानें प्रसंग आणीवाणीचा आहे हें ओळखून लगेच आपल्याजवळचा एक मोठा तरुण व शूर भरंवशाचा उमराव खानाजादखान म्हणून होता त्यास निवडक फौज, माणसें व भरपूर युद्धसाहित्य देऊन कासीमखानाचे मदतीस तुंगभद्रेकडे रवाना केलें. तो त्वरेनें संताजीचे पाठीवर चालून गेला. संताजीचे हेर बाहेर फिरत होते, त्यांनीं ह्या मोगल सरदारांच्या हालचाली कोठें कशा चालल्या आहेत तें येऊन संताजीस कळविलें.

खानाजादखान हा बादशहाचा प्रतिष्ठित व थोर उमराव आपले साहाय्यास येतो ह्याबद्दल कासीमखानास धन्यता वाटून, त्याच्या थोरपणास उचित असा विशेष सत्कार करण्याची इच्छा कासीमखानास झाली. त्यासाठीं त्यानें भपकेबाज तंबू, चांदीसोन्याचें भोलवान् सामान वगैरे मुद्दाम वेलोरहून आणवून चित्रदुर्गनजीक एक भव्य उतारा व छावणी खानासाठीं बनविली. ह्याची बरोबर आगाऊ माहिती काढून संताजीनें आपल्या सेनेच्या तीन टोळ्या करून एकदम तिहींकडून मोगल छावणीवर दिवस उगवतांच अचानक हल्ला केला. कासीमखान खानाजादखानास सामोरा जाऊन मुक्कामावर आणतो तो सर्व छावणी लुटून उध्वस्त झालेली त्यास आढळली. तो तसाच रागारागानें संताजीवर चालून गेला. मागाहून खानाजादखानही त्याची साथ करण्यास धावला. पण संताजीनें दोघांस वेगवेगळे गांठून त्यांची दुर्दशा उडविली आणि त्यांस अन्नपाणी मिळूं न देतां त्यांची उपासमार चालविली. जवळच दुडेंरी नांवाची लहानशी गढी मोगलांची होती, तिच्या आश्रयास हे दोघे खान गेले. लगेच संताजीनें गढीस वेढा घालून बंदुकांच्या गोळ्यांनीं त्यांचा फत्ता उडविला. त्या वेळ्यांत उभयतां खानांचे प्राण व्याकुळ झाले. कासीमखानास अफूची संवय होती. तीन दिवसपावेतो अफू न मिळाल्यानें कासीमखान तडफडून प्राणांस मुकला आणि आपले प्राण वांचवावे अशी याचना खानाजादखानानें संताजीकडे केली. त्याबरोबर संताजीनें वीस लाख रुपये दंड व जवळचें सर्व भोलवान् सामान घेऊन खानास मोकळे केलें आणि त्याची प्रवासाची व्यवस्था करून त्यास आपला लष्करी लवाजमा देऊन बादशहाकडे पोचविलें.

*****
 त्या प्रसंगी संताजीने बादशहास मुद्दाम निरोप कळविला तो असा: “हे आपले प्रमुख उमराव आमच्या हस्तगत झालेले सुखरूप परत पाठविले आहेत. नाइलाजास्तव त्यांची मानहानि करणें आम्हांस प्राप्त झालें. युद्धच आहे. क्षमा करावी. शरणागतास निग्रह न करावा ही आमच्या राज्याची रीत आहे.” ह्या निरोपाबद्दल त्या वृद्ध बादशहास संताजीची कशी चीड उत्पन्न झाली असेल ह्याची कल्पना केली पाहिजे. ५

ह्यानंतर हिंमतखान नांवाचा दुसरा बादशहाचा सरदार संताजीवर चालून आला. त्यास व त्याचे पुत्रास संताजीने युद्धांत ठार मारिलें. ह्या कृत्यांनीं संताजीचा अद्वितीय पराक्रम सर्व देशभर गर्जू लागला. बादशहास भयंकर दहशत बसली आणि संताजीचा कांटा काढल्याशिवाय आपली धडगत नाहीं असें त्यास वाटूं लागलें.

नागोजी माने म्हसवडकर हा एक प्रमुख मराठा सरदार बादशहाचे पदरीं असून त्यास संताजीची चांगली माहिती होती. संताजीचें वास्तव्य शंभु महादेवाच्या डोंगरांत म्हसवडचे वाजूस असल्यामुळें उभयतां एकमेकांस चांगले ओळखून होते. अनेक कारणांवरून त्या उभयतांचें आपसांत वैमनस्य होतें. हें ओळखून बादशहानें नागोजी मान्यास कळविलें. “कसेंही करून संताजीला मारून त्याचें शिर आणून आम्हांस दाखवाल तर आम्ही तुम्हास मोठी जागीर बक्षीस देऊन तुमचा गौरव करूं.” ही कामगिरी पत्करून माने संताजीच्या नाशास उद्युक्त झाला.

संताजीचा स्वभाव अत्यंत कडक व भाषण फार ताठर असे. त्यामुळें हाताखालचे लोक त्याजवर पुष्कळसे नाराज असत. केलेला हुकूम बरोबर पाळला नाहीं तर तो कडक शिक्षा केल्याशिवाय राहात नसे. शिवाय यत्किंचित् त्याचा कोणीं अपमान केला तर तो त्यास कधीं सहन व्हावयाचा नाही. ह्या स्वभावामुळें धनाजी जाधव, परशुरामपंत प्रतिनिधि, रामचंद्रपंत अमात्य इत्यादि मंडळींशीं त्याचे खटके वारंवार उडत. पराक्रम असणाऱ्या माणसाचे अंगीं एक प्रकारचा दिमाख, आत्मप्रौढी व क्रोधावेश पुष्कळदां असतात. तसाच प्रकार संताजीचा होता. त्यांतून रामचंद्रपंत त्याची मर्जा संभाळून वागे आणि पंतालाच तो थोडाबहुत वचके. पण वर्षानुवर्ष संताजीचा मुक्काम

*****
कर्नाटकांत वेलोर जिंजीकडे होई तेव्हां त्यास धाकांत ठेवणारे त्या बाजूस कोणी नव्हते. कासमखान व खानाजादखान ह्यांचा पाडाव केल्यावर संताजी जिंजीस जाऊन राजाराम छत्रपतींस भेटला. त्या भेटींत त्यांचें खालील संभाषण झालें—

राजा०—या संताजीराव, काय विशेष खबर?

संताजी०—चित्रदुर्गजवळ जो मोठा रणसंग्राम झाला त्याची हकीकत आपण ऐकलीच असेल.

राजा०—पुष्कळशा गोष्टी आमच्या कानांवर आल्या. कासमखानास तुम्हीं हालअपेष्टा करून मारलें हें आमच्या मते चांगलें झालें नाहीं.

संता०—मराठ्यांचा तो पक्का वैरी कासमखान मृत्युमुखी पडला ह्याबद्दल आपणांस संतोष वाटला पाहिजे. त्या खानानें आजपावेतों आमचे कसे हाल केले, कित्येकांचे नाहक बळी घेतले, आपणास व आपल्या राज्यास कसे गोत्यांत आणलें, तें सर्व आपणास माहीत नाहींसें दिसतें. नाहीं तर आपण ह्या कृत्याबद्दल आपल्या ह्या सेनापतीची वाहवाच केली असती.

राजा०—ह्यांत विशेष वाहवा ती कसली ! आपले सर्वच सरदार राज्याच्या कामांत सारखे खपत आहेत. ते सर्व आपल्या ह्या यशांत संविभागी आहेत.

संता०—एकूण आम्ही असे अहोरात्र कष्ट सोसून जिवाचीं काडें करतो त्याची कदर आपल्याकडून—प्रत्यक्ष आमच्या छत्रपतींकडून अशीच व्हावी ना ! ह्या जगांत खऱ्याचा वाली कोणी नाहीं म्हणतात हें आज चांगलें प्रत्ययास आलें.

राजा०—संताजीराव, खरेंच बोलायचें तर तुम्हांस आपल्या मर्दुमकीचा फाजील गर्व झालेला दिसतो. तुमचा चढेलपणा उतरविण्यास आम्हांस विलंब नाहीं लागणार !

संता०—धन्यास धनीपणा सांभाळायची ताकद नसली कीं सेवकलोकांचें नष्टचर्य उद्भवलें असेंच समजलें पाहिजे. आज इतकीं वर्षें यातना सहन करून छत्रपतींच्या गादीची सेवा केली ती सर्व फुकटच ना ! रायगडावरून काढून आम्हीं आपणांस ह्या जिंजींत आणून ठेविलें म्हणूनच आपलें हें छत्रपतिपद आज टिकलें आहे.

***
 त्या राजा०—बस झाले ! तुमचे हे वेफामपणाचे शब्द ऐकून घेण्याची आम्हांस विलकूल इच्छा नाही.

संता०—ठीक आहे. आमचा हाच शेवटचा रामराम !

अशा प्रकारे राजाराम छत्रपति व सेनापति संताजी ह्यांची उघड बाचावाची होऊन तिजमुळे शत्रूचे मात्र चांगले फावले. राजारामाने संताजीचे सेनापतिपद काढून त्याचे जागी धनाजीची नेमणूक केली. संताजी आपले पद सोडीना, तेव्हा धनाजीची व त्याची कांचीजवळ मोठ्या निकराची लढाई झाली. धनाजी पराभव पावून पळून गेला. धनाजीचे हाताखाली अमृतराव निंबाळकर हा एक आगळाव्या गृहस्थ संताजीशी लढत असता. पकडला गेला. संताजीने त्यास संतापाच्या भरांत हत्तीवरून खाली लोटून ठार मारले. प्रकरण चिडीस गेले. ह्या अमृतराव निंबाळकराची बहीण राधाबाई ती नागोजी मान्याची बायको.

राधाबाई महा खटपटी व्रात्य स्वभावाची बायको असून नवरा नागोजी माने तिच्या अगदी अर्ध्या वचनांत वागत असे. तिचा एक नोकर सदबा दळवी म्हणून मोठा धूर्त व खटपटी होता. केव्हां नागोजीजवळ तर केव्हां राधाबाईजवळ वागून तो दोघांकडून पैदास करून आपली चंगळ करी. राधाबाईने त्याला आपल्या अंतस्थ कारस्थानांत घेऊन संताजीचा खून करविला आणि त्याचे शिर नागोजी मान्याने नेऊन बादशहास नजर केले. हा एकंदर प्रकार कसा बनून आला त्याची हकीकत त्याने राधाबाईस स्वतः निवेदन केली ती अशी—

राधा०—कायरे सदबा, कालच तूं यजमानांबरोबर बादशहाचे छावणीतून आलास. संताजीचे शिर नेऊन त्यांनी बादशहास नजर केले. बादशहा फार खूप झाले. त्यांनी एक लाख रुपये रोख व म्हसवडच्या जागिरीची सनद आमचे यजमानांस करून दिली. हे सगळे काम केवळ तुझ्या चतुराईने पार पडले. तुझे आमच्यावर अगणित उपकार आहेत, त्यांची फेड मी करणार आहे. तथापि ह्या प्रकरणाचे सगळे कच्चे वर्तमान ऐकण्याची मला मोठी उत्सुकता वाटत आहे. तर पहिल्यापासून सर्व सांग बंधू कसकसे झाले ते. गुदस्तां संताजीरावांनी धनाजीरावांचा पराभव करून माझा बंधु अमृतराव ह्याचा प्राण घेतला तेवढे मी ऐकले आहे. त्यापुढची बातमी मला कांहीं कळलेली नाही.

*****

सद्बा — काय सांगूं बाईसाहेब, आज दीड वर्षांत हा आपला दास रानावनांत हिंडून कसा धडपडत होता तें एक त्याच्या जिवाला माहीत. संताजीराव धनाजीचे पाठीस लागत कर्नाटकांतून विजापुराकडे आले. निंबाळकर मंडळी, आपले धनीसाहेब नागोजीराव वगैरे आम्ही पुष्कळ मंडळी धनाजीचे बरोबर जीव बचावून पळत होतो. एकंदर रागरंग पाहिला, आमची खात्री झाली कीं, कपटविद्या लढविल्याशिवाय संताजीराव आमच्या आहारीं येणार नाहीत. त्यांच्याजवळ जिवास जीव देणारे दहापांच हजार लोक होते. त्यांच्याकडे आम्ही अंतस्थ भेद करून व लांच लालूच दाखवून फितुरीचा ब्रार पूर्ण भरून ठेवला; आणि लढाईस तोंड लागतांच सर्वांनीं आयत्या वेळीं संताजीरावांस सोडून वाट फुटेल तिकडे निघून जावें असें ठरविलें.

राधा०—शाबास तुमच्या बहादुरीची ! मग पुढें प्रत्यक्ष लढाई झाली का रे ?

सद्बा — विजापुराजवळ संताजीराव येतात तोंच पूर्वसंकेतानुसार एकदम धनाजींनीं त्यांजवर चालून घेतलें. दगड मारतांच पांखरें उडून जातात त्याप्रमाणें धनाजी समोर येतांच संताजींचे सैनिक सैरावैरां चार दिशांस पळून गेले. मग संताजींचा निभाव काय लागणार ! पांच पन्नास जिवाचे सोबती होते तेवढ्यांनिशीं रणांगणांतून ते जीव बचावून आपल्या शंभुमहादेवाच्या रानांत लपून बसले. तेव्हां एक दिवशीं रात्रीं मी उभ्या उभ्या आपणास वर्दी देण्यास आलों त्याची आपणास आठवण असेल.

राधा०—होय थोडेंसें आठवतें. पण सगळा उमज कांहींच पडला नव्हता. आपल्या या म्हसवडच्या शेजारींच आले म्हणायचे. मग त्यांचा माग तुम्हीं पुढें कसा ठेवलांत आणि शेवटीं लाग कसा साधलांत बरें ?

सद्बा—जंगलांत लपून छपून बसण्याचे हे चार महिने आम्हीं कसे वनवासांत काढले तें सगळें अक्शी वंगाळ बगा. बादशहाचे सरदार बाहेर संताजींच्या पाठीवर होते. त्यांजबरोबरच आम्ही चार मांग मंडळी घेऊन सारखी संताजींवर अहोरात्र पाळत राखीत होतो. इकडे बादशहांनीं जाहीरनामे लावले. संताजींचें शिर कापून आणील त्यास एक लाखांचें बक्षीस देऊं केलें. बक्षिसाच्या आशेनें आम्ही लोक संताजीची पाळत राखूं लागलों. शेवटीं संताजीचा सर्व जमाव फुटला. जवळ पैसा नाही, माणसें नाहीत, निर्वाहाची

*****
 सुद्धां पंचाईत. रात्रीं निजायलादेखील निवान्याची जागा नाही. एवढ्या मोठ्या सरदाराची अशी कठिण अवस्था पाहून आमच्या मनास कशा वेदना होतात म्हणून सांगू. पण घेतली कामगिरी पुरी पाडली पाहिजे म्हणूनच आम्हीं या कामाचा पिच्छा सोडला नाही.

राधा०—पापाचे घडे कधीं तरी भरतात ते असे. या संताजींनीं गेल्या पांचसात वर्षीत लोकांना थोडे नाही छळले. भली खोड मोडली. बरे मग शेवटीं लाग कसा साधलांत रे ?

सद्बा—संताजींच्या पाठीवर माणसें रात्रंदिवस फिरत राहिलीं. दिवसां तर बाहेर पडायची सोय नाही. आंघोळ म्हटली तर कैक दिवसांत माहीत नाही. रात्रीं कुठें घासभर अन्न व पोटभर पाणी चोरून मिळालें कीं भाग्य ! मला वाटतें, ते आपल्या जिवासदेखील भारी कंटाळले होते. दोनच माणसें खाल्ल्या अन्नार्चीं म्हणून त्यांजबरोबर राहिलीं. अशा स्थितींत आपल्या ह्या कारखाळ्याच्या रानांत मध्यें तो मोठा झरा आहे नाही का ? दुपार झाली होती ; सभोंवार दाट झाडी असल्यामुळें एकदा मनमुराद स्नान करण्यासाठीं ते झऱ्यावर आले. आजूबाजूस पाळतीवर माणसें आहेत हें त्यांस कळलें नाही. कांठावर कपडे व तलवार ठेवली. जवळ दोन हुजरे होते. ते भाकरी करण्याच्या उद्योगास लागले. लोटा घेऊन डोक्यावर ओततात तों आमचे चौघे मांग वाघासारखे धावून त्यांजवर गेले ; आणि क्षणमात्रांत संताजीचें डोकें कापून घेऊन ते तसेच पळत नागोजीराव माने धनीसाहेब यांजकडे गेले. संताजीरावांस आपली तलवार घेण्यासही अवकाश मिळाला नाही. फार वाईट गोष्ट झाली बघा. संताजीरावाएवढा पराक्रमी पुरुष पूर्वी झाला नाही व पुढेही होणार नाही.

अशा रीतीनें संताजी घोरपड्याचा अंत मोठा हृदयद्रावक झाला. नागोजी मान्यानें संताजीचें शिर नेऊन बादशहास नजर केलें आणि त्याजकडून बक्षीस मिळविलें. संताजीसारख्या कर्तबगार पुरुषाचा शेवट असा विपरीत झालेला पाहून कोणासही उद्वेग वाटल्याशिवाय राहणार नाही. गनिमी काव्याचा पहिला खरा पुरस्कर्ता संताजी होय आणि त्याच कलेच्या सामर्थ्यावर त्यानें अनेकवार औरंगजेवासारख्यास सर्वथा नामोहरम बनविलें. त्याला सेवेत वागवून घेण्याचें चातुर्य राजाराम छत्रपतीला नव्हतें हें तर उघड आहे. तशांत

*****

रामचंद्रपंत दूर अंतरावर असल्यामुळे त्यास तो कलह वेळेवर मिटविण्याची संधि मिळाली नाही, हेही या प्रकरणांत व्यक्त होते. पण ह्या प्रकरणाचा एकंदर विजय बादशहाच्या कपटनीतीसच मुख्यतः येतो. पैशानें व भेदनीतीनें त्यानें सर्व मराठमंडळ कसें पोखरून ठेवले होते हे लक्षांत घेतले असतां अंतीं या अशा जहांबाज बादशहाला मराठे जिंकू शकले हा त्यांचा पराक्रम इतिहासांत निरंतर झळकत राहिल.

९

अतुल पराक्रमी सेवक

Balaji Vishvanath carried victoriously all his diplomatic points and brought back to Western India a political instrument which is one of the most noteworthy state documents in Indian history and constituted the Magna Charta of Maratha Dominion.*

—*Sir Richard Temple*

सन १७०३ च्या आश्विनांतली गोष्ट. पुण्याचे सरसुभेदार बाळाजी विश्वनाथ धनाजी जाधवाच्या भेटीला गेले. क्षेमकुशल झाल्यावर धनाजीरावांनीं बाळाजीपंतनानांना विचारले,—

धनाजी—का पंत, आज मुद्दाम इतक्या तारांबळीनें भेटीस येण्याचें काय कारण ?

बाळाजी—सेनापतिसाहेब, एक विपरीत बातमी ऐकली. त्यामुळे बेचैन होऊन कांहीं उपाय निघेल तर पाहावा म्हणून मुद्दाम आपली गांठ घेण्यास आलों.

* अर्थ—सर रिचर्ड टेंपल लिहितात,—“ बाळाजी विश्वनाथांनीं मुत्सद्दोगिरिच्या जोरावर मोठें यश संपादन पश्चिम हिंदच्या कारभाराची अशी एक महत्त्वाची सनद मिळवून आणिली, कीं तिनें हिंदुस्थानच्या इतिहासांत एक मोठें परिवर्तन घडविलें. ही सनद हणजे मराठी राज्याचा मोठा आधारच होय.”

*****

धनाजी — आणखी जास्त विपरीत तें काय ऐकलेंत ? या बादशहास आतां खराच म्हातारचळ लागला आहे. सिंहगड काबीज करून तो आतां खुद्द पुण्यांत पाऊसकाळ काढीत आहे. सातारा, पन्हाळा, विशाळगड असे किल्ले त्यानें एकामागून एक घेतले. पण आम्हींही कांहीं कमी केलें नाहीं. तो एकएक किल्ला घेऊन पाठ वळतो तों लगेच आम्हीं ते परत घेतले, आपल्या महाराणी ताराबाई बघा मोठ्या चतुर व हिकमती. अमात्य, प्रतिनिधि, सचिव अशीं बहुमोल माणसें हाताखालीं वागवून त्यांनीं या म्हातान्या बादशहाची अगदीं त्रेधा उडवून दिली आहे. मला तर वाटतें, इतक्या वर्षांच्या हालअपेष्टा संपून आतां लवकरच शाहूमहाराजांस आपण सोडवून आणून त्यांच्या नांवानें आपलें राज्य पुन्हा थोरल्या महाराजांप्रमाणें थाडून देऊं.

बाळाजी—हा आपला उद्देश साफ फसणार अशी मला बातमी लागली तेव्हांपासून माझा जीव कसा तडफडतो आहे.

धनाजी—अशी काय ती बातमी, कीं तोंडांत पडत आलेला घास फुकट जावा ?

बाळाजी—त्या बादशहाला आतां कळून चुकलें कीं, मराठे आपणांस साफ गिळणार. गेल्या आठवड्यांतला तमाशा आपण पाहिलाच. आपल्या मार्फत मराठे सरदारांची समजूत करण्याचा घाट घालून त्यानें प्रमुख व निवडक मराठे सरदारांना गौरव करण्याच्या हेतूनें भेटीस बोलाविलें. सरदार सर्व जमा झाले. ते एकटेदुकटे थोडेच येणार. सर्वजण आपला जमाव घेऊन आले. पंचवीस हजार मराठे फौज जमली. बादशहास धास्ती पडली कीं, हे मराठे आपणास येथेंच जिवंत पकडतील कीं काय ? लगेच त्यानें झुल्फिकारखानास बोलाविलें आणि तर्बियतखानाचा तोफखाना सज्ज करून तोफा डागणार, तों हे मराठे सैनिक चहूंकडे पांगून नाहींसे झाले. पण या बनावामुळे बादशहानें आतां निराळाच डाव आरंभिला आहे. माझे हेर सारखे बादशहाच्या छावणींत राहून त्याच्या जनानखान्यापावेतो जाप्ता ठेवीत घटके-घटकेची बातमी मला आणून देतात. कांहीं तरी मोठें अरिष्ट येणार असें दिसतें.

धनाजी—असें कोणतें आणखी अरिष्ट आतां येणार ? शाहूला मारून

*****
 टाकण्याची तर आतां बादशहाची छातीच नाही. त्याच्या वडिलांना मारल्याचें पुरेपूर प्रायश्चित्त बादशहा अजून भोगतो आहे, आम्ही मराठे आतां भरपूर सूड घेण्यास समर्थ आहों हें तो पूर्ण जाणतो. प्रत्यक्ष झुल्फिकारखान, रूहुल्लाखान वगैरे त्याचे निकटवर्ती सरदार मला भेटतात ते हेंच सांगतात. त्याचे सर्व सैनिक त्याजवर इतके नाराज झाले आहेत कीं, हा मरेल तर बरा म्हणजे आम्ही आज वीस पंचवीस वर्षे या भिकार दक्षिणेंत येऊन वनवासांत दिवस कंठीत आहों, त्यांतून आमची सुटका होऊन आम्ही सुखानें उत्तरेत आपल्या बायकापोरांत तरी जाऊन पडूं, असें ते नेहमीं म्हणत असतात.

बाळाजी—एवढेंच काय, पण बादशहाच्या फौजेंतले मोठमोठे रजपूत सरदारदेखील हा आतां मरेल तर बरा असेंच इच्छीत आहेत. ते उघड उघड म्हणतात कीं, बादशहा मेल्याबरोबर हा शिवाजीचा नातू मराठ्यांच्या राज्यावर येणार आणि आम्ही हिंदुपदपादशाहीची स्थापना करणार. पण हीं सुखस्वप्नें आतां कायमचीं लयास जाणार आणि पुन्हा महाराष्ट्रावर संकट ओढवणार अशीं दुश्चिन्हें दिसत आहेत. हीच गोष्ट मी आपल्या कानावर घालूं इच्छितों.

धनाजी—मग असें आणखी कोणतें घोर कृत्य त्या बादशहानें योजलें आहे ? बाकी त्याचा मेंदू मोठा सुपीक आहे खरा. अखेरची मजल आली तरी दगलबाजी सुटली नाही. सांगा काय ऐकलेंत तें.

बाळाजी—आतां लवकरच ईद येत आहेना. त्या दिवशीं शाहूमहाराजांची सुंता करून त्यांस मुसलमानी धर्माची दीक्षा द्यायची असा हुकूम सुटला आहे. तयारी होत आहे.

धनाजी—असें ? ज्या शिवाजीमहाराजांनीं स्वधर्म स्थापण्याचें काय सिद्धीस नेलें त्यांच्या प्रत्यक्ष नातवावर असा प्रसंग येणें म्हणजे काय ? यापेक्षां तो त्यांचा शिरच्छेद करील तरी वाईट नाही. पण मुसलमान करणें किंवा जन्मांध बनविणें हे या बादशहाचे नेहमींचेच खेळ आहेत. त्यानें आपल्या भावांची वाट कशी लावली तें जगजाहीर आहे.

बाळाजी—मग आपण याला तोड काय सुचवितां ? मी असें ऐकतों कीं, शाहूराजे व त्यांची मातुःश्री यांनीं ही हकीकत कळल्यापासून रडून आकांत चालविला असून अन्नपाणीही वर्ज्य केलें आहे.

*****

धनाजी — मग बेगमसाहेबांकडे तुमचा वशिला असेल, तर त्यांचे मार्फत कांहीं परिहार झाला तर पाहा.

बाळाजी — तें तर मी करतोच आहे, आणि आतांच मला वातमी आली की, बेगमसाहेबांनीं वडिलांस अति गळ घातली तेव्हां बादशहांनीं इतकाच फेरविचार सुचविला की, एका शाहूराजांच्या बदली तशाच इभ्रतीचे दोन मराठे सरदार मुसलमानी धर्म स्वीकारण्यास तयार होतील तर मी राजांवरची सक्ती परत घेईन. इदीच्या पवित्र दिवशीं मला स्वधर्मसेवेचें कांहीं तरी पुण्यकृत्य अवश्य केलें पाहिजे. ती पर्वणी मी फुकट जाऊं देणार नाहीं.

धनाजी — असो. दुःखांत एवढेंच सुख मानायचें. पण दुसरे दोन सरदार आतां कोठून पैदा करायचे ?

बाळाजी — त्यासाठींच तर मी आपल्याकडे आलों. राजांवरचा प्रसंग टाळण्यासाठीं दोन इसम पैदा करा अशी मातुःश्री येसूबाईंचीही मला अंतस्थ सूचना आली. त्यांनीं असेंही कळविलें की, त्यांचेच बरोबर कैद झालेले प्रतापराव गुजरांचे दोन पुत्र खंडेराव व जगजीवन हे बादशहांचे कैदेत आहेत. त्यांस येसूबाईंनीं विनंती केली, पण ते कबूल होत नाहींत. ते म्हणतात, आम्हांस मोठीशी जागीर ताराबाईसाहेबांकडून करार करून मिळेल तर पाहूं. असा निरोप मला आला म्हणून मी तसाच आपले भेटेस आलों. आपण ताराबाईंना सांगून गुजर बंधूंना त्यांच्या परळीच्या वतनाजवळच नवीन जागीर देवविली पाहिजे, तरच राजांवरचा प्रसंग टळतो.

धनाजी — पंत, तुमची योजना मला समर्पक दिसते. प्रथम या दोघांना बादशहाकडून जागीर देववा, म्हणजे तीच आम्ही ताराबाईंकडूनही कायम करून घेऊं.

बाळाजी — बादशहा काय ? मुसलमान झालेल्यांना जागीर देण्यास सदैव तयारच असतात. मात्र आपण आपले हातचा तसा लेख गुजरांच्या समजुतीसाठीं मजबरोबर द्या म्हणजे त्यांची खात्री पटेल.

धनाजी — बरें आहे. हें मी पत्र त्यांस देतो आणि संधि येतांच ताराबाईसाहेबांकडूनही त्यांची सनद आणवीन.

झालें. इदीचा समारंभ झाला. बादशहांनीं मोठा उत्सव करून खंडेराव व जगजीवन गुजर यांस मुसलमानी दीक्षा दिली. अबदुर्रहीम व अबदुल रहमान

*****
 अशीं नांवे त्यांस देऊन त्यांस परळीजवळ जागीर नेमून दिली. अशा रीतीने धर्माची बढती केल्याबद्दल बादशहास परमावधीचा संतोष झाला. शाहू महाराजांना त्यांनीं मुद्दाम ममतेने जवळ बोलावून त्यांचा गौरव केला आणि सांगितलें कीं, “राजे, तुमची स्वधर्मनिष्ठा पाहून आम्हांस कौतुक वाटतें. तुम्ही आपला धर्म पाळा, पण मुसलमानी धर्माचा द्वेष करूं नका. सर्व धर्मांना सारखाच आदर दाखवा. तुम्ही फार सच्चे आहां. आज पंधरा वर्षे तुम्ही आमचे छावणींत कष्ट काढून आमच्यावर प्रेम ठेवितां, आमचें कल्याण चिंतितां. तुमचे आज्ञे महा खाष्ट. केवळ सैतान. त्यांनीं आम्हांस एक क्षण चैन पडूं दिलें नाहीं. पण तुम्ही त्यांच्यासारखे नाहीं. तुम्ही साव. तुमचें भलें व्हावें असाच आमचा तुम्हांस आशीर्वाद आहे. आमच्यावर निष्ठा ठेवून वागा. तुमचे दुष्ट आज्ञे यांनीं आमचा बहुत नाश केला. तो निंद्य मार्ग तुम्हीं सोडून आमच्या तावेदारींत वागूं असें वचन द्या, म्हणजे तुम्हांस दक्षिणचें राज्य करण्यास पाठवून देतो. तसेंच तुम्ही राज्य करूं लागल्यावर मुसलमान इसमास किंवा संस्थांस जीं इनामें आम्हीं करून दिलीं आहेत तीं तशींच पुढें चालवा. बेगमसाहेब आमचे पंजे तुम्हांस देतील त्यांची पूजा करीत जा. ते सांभाळण्यास खतीब आहेत. त्यांस सदैव आपलेबरोबर वागवा, आणि मार्गे पुढें आमच्या बादशाहीवर कठिण प्रसंग गुदरल्यास फौजेनिशीं धावून येऊन साहाय्य करा. असें वागाल तर जगांत तुमचा मोठा लौकिक होईल. आम्ही आतां वृद्ध झालों. आज पंचवीस वर्षे मराठ्यांस जिंकण्याचा उद्योग आम्हीं चालविला, त्यांत यश आलें नाहीं. आतां मरणापूर्वीं हें युद्ध संपवून मराठ्यांची आमची गोडी झाली हें पाहिलें म्हणजे आम्ही आतां लवकरच सुखानें इहलोक त्याग करून तुम्हांस दुवा देऊं.”

बादशहा असें बोलूनच स्वस्थ राहिला नाहीं. शाहूला मुसलमान करून त्याला दक्षिणचें राज्य द्यावें असा त्याचा पहिला विचार होता तो अशा रीतीने निफल झाल्यावर, त्याला प्रेमपाशांनीं आपल्या अंकित आणण्याचें त्यानें मनांत आणिलें. मराठे अगदींच अनावर झाले, त्यांचा कांहीं तरी बंदोबस्त करून शाहूच्या मध्यस्थीनें त्यांजवर आपला शह बसविण्याचा हा बादशहाचा प्रयत्न होता. इकडे ताराबाई संपूर्ण स्वातंत्र्याकरितां लढत होती, त्याला तोड म्हणून शाहूला आपला अंकित करून राज्य करण्यास पाठविलें, कीं त्या उभयतांचा लागूक लहान मराठे कमजोर होतील एवढा एकच उपाय त्यास

*****
 राहिला. तो आतां त्यानें अमलांत आणिला. शाहू या वेळीं २२-२३ वर्षांचा झाला होता. त्याचें लग्न यापूर्वीच झालें पाहिजे होतें. येसूबाई व बेगम यांजकडून मधून मधून त्याच्या लग्नाची वाटाघाट होत असलेली बादशहाच्या क्रानावर होतीच. त्यानें लगेच बेगमेस सांगितलें, “ दोन जातिवंत मराठ्यांच्या मुली पहा. आपल्या फौजेत पुष्कळ मराठे सरदार आहेत. त्यांच्यापैकीं उपवर मुली पसंत करून आम्हांस कळवा. म्हणजे लग्नसमारंभ उरकून आम्ही पुण्याचा मुक्काम हालवून लगोलग बाहेर स्वारीस निघणार. धनाजी जाधव व पुण्याचे सरसुभेदार बाळाजी विश्वनाथ यांचाही विचार मुली पसंत करण्याचे कामीं घेऊन निश्चय ठरवाल तो आम्हांस मान्य आहे.”

हुकूम झाल्यावर विलंब कसचा ! रस्तुमराव जाधव व शिंदे या दोन सरदारांच्या मुली पसंत करण्यांत येऊन शाहूचीं दोन लग्नें एकदम पुणें येथें सन १७०३ च्या मार्गशीर्षांत झालीं. स्वतः बादशहानें त्यांत ममतेनें वडिलकीचा मान घेतला. शाहूच्या जीवनयात्रेंतला हा पहिला आनंदाचा प्रसंग होय. धर्मांतर टळलें, विवाह होऊन आतां सुटका होणार या आशेनें त्याचें मन प्रफुल्लित झालें. बादशहाच्या पायां पडून त्याच्या आज्ञा यावजीव अंतःकरणपूर्वक पाळण्याची शपथ त्यानें घेतली. बादशहानें पुत्र कामब्रक्षाचे स्वाधीन शाहूस केले आणि आपण स्वारीस निघून गेला.

तथापि आपल्या हयातींत शाहूला गादीवर बसविण्याची बुद्धि बादशहास झाली नाही. त्याचें देहावसान झाल्यावर शाहूची सुटका होऊन तो स्वदेशीं आला. ताराबाईशीं लडून त्यानें मराठ्यांची गादी तर मिळविली. परंतु पांच पन्नास मैलांपलीकडे राज्य म्हणून कांहीं नव्हतें. हाताशीं नाही पैसा, नाही माणसें. चिटणीस खंडो बल्लाळ, सेनापति धनाजी जाधव, परसोजी भोसले असे कित्येक गृहस्थ शाहूस सोडण्याच्या खटपटींत पूर्वीपासून होते, तेवढे मात्र त्यास मिळाले. पैकीं धनाजी व परसोजी अल्पावकाशांत मृत्यु पावले.

बाळाजी विश्वनाथाची व शाहूची ओळख पहिलीच होती. पुणें प्रांताचा सरसुभेदार असतांना बादशहाच्या मंडळीशीं स्नेह जोडून किल्ले लढविण्यांत व शाहूचा संभाळ करण्यांत त्यानें मराठी राज्याची सेवा अप्रतिम बजावली. राजकारण, हिशेब व मुत्सद्दी धोरण इत्यादि बाळाजीचे गुण शाहूच्या नजरेंत चांगले आले तेणेंकरून फौजेच्या जोरावर ज्या गोष्टी सिद्धीस जावयाच्या त्या

*****
 बाळाजी अकलेच्या जोरावर यशस्वी करीत असे. हें पाहून शाहूने त्यास सेनाकर्ते पद देऊन फौज जमविण्याची आज्ञा केली. अशाखालीं पांच वर्षे गेलीं. पण बाहेर कोठेंच शाहूचा जम म्हणून बसेना. इतक्यांत एक भयंकर बातमी येऊन शाहू अत्यंत कष्टी झाला. पुढें काय करावें हें त्याला सुचेना. लगेच पत्र पाठवून त्यानें बाळाजीस भेटिस बोलाविलें. बाळाजी हजर झाला. त्या प्रसंगीं त्यांचें खालील संभाषण झालें.

शाहू — या पंत, तुमचीच वाट पाहात आहे. कांहीं नवलविशेष बातमी ऐकली का ?

बाळाजी — बारामतीच्या बाजूस असतां उडत वर्तमान आलें कीं, कान्होजी आंग्रे सरखेल यांनीं बंड उभारून लोहगड किल्ला काबीज करून प्रधानपंत बहिरोपंत पिंगळे वर होते त्यांस पकडलें, आणि कुलाबा येथें नेऊन अटकेंत ठेविलें. मला नाहीं वाटत ही गोष्ट खरी असेल म्हणून.

शाहू — अहो, अशा बातम्या कोठें खोड्या होत असतात ? बातमी खरीच आहे. इतकेंच नव्हे तर प्रत्यक्ष कान्होजीनें आपल्या माणसाबरोबर आम्हास धमकीचे निरोप पाठविले आहेत कीं, सातारा-राजधानी खालीं करून ताराबाई-साहेबांचे स्वाधीन करा, तुमचा राज्यावर हक्क नाहीं. आम्हीच फौज घेऊन सातान्यावर येत आहों. आज पांच वर्षे आम्हीं कसाबसा निभाव केला, पण आतां अगदीं सीमा झाली.

बाळाजी — महाराज, असा धीर सोडून कसें होईल ? संकटें येतात तेव्हांच माणसाची परीक्षा होते.

शाहू — उगाच असें तोंडदेखलें बोलूं नका. आम्हांस आतां या राज्यांत आधारच काय उरला आहे ? एकामागून एक संकटें येत आहेत तीं पाहिलीं म्हणजे वाटतें, अशा या स्थितीपेक्षां बादशहाच्या पदरची कैद काय वाईट ! तेथें स्वतंत्रता नव्हती हें खरें, पण इतर गोष्टींत बादशहांनीं आम्हांस कांहीं कमी केलें नाहीं. पण आतां आम्हांस राज्याचा हा पोकळ डौल सहन होत नाहीं. आजपावेतो कोणाचें आम्हीं वाईट चिंतिलें नाहीं. चुलतीला राज्याची हाव आहे तर खुशाल तें तिच्या स्वाधीन करतो, आणि अंगास राख-फासून जोगी होऊन निघून जातो वाट फुटेल तिकडे ! अगर दिल्लीस मातुःश्री आहेत त्यांच्याकडे जाऊन त्यांच्या पायाची सेवा द.रून ईशचिंतनांत आयुष्य घाल्वावी.

*****

बाळाजी—असा धीर सोडून कसे चालेल ? आपण सर्वच कांहीं असे नामर्द बनलों नाहीं. प्रयत्न करणें आपल्या हातीं, फलदाता परमेश्वर. यांतूनही मार्ग निघणार नाहीं असें थोडेंच आहे !

शाह—आतां मार्ग कसचा निघणार ? सेनापति चंद्रसेन जाधव बंडावा करून मातुःश्रीसाहेवास मिळाले. दमाजी थोरात, कृष्णराव खटावकर यांनीं तर सारखा उच्छेद चालविला आहे. कान्होजी आंग्रे बलवान् सरदार ते आमच्यावर उलटले आणि त्यांनीं आतां प्रत्यक्ष पेशव्यास पकडून कैदेत ठेविलें. आतां आमची सत्ता ती काय राहिली ?

बाळाजी—सगळ्या गोष्टी खऱ्या असल्या तरी आमची अक्ल कांहीं कोणीं चोरून नेली नाहीं ना ? थोरल्या महाराजांना काय कमी दगे लोकांनीं दिले ! राज्य करणें म्हणजे सुळावरची पोळी आहे. आपण धीर न सोडाल तर यांतूनही मार्ग निघेल.

शाह—पैसा व माणसें हाताजवळ असल्याशिवाय मार्ग कसा काढणार ?

बाळाजी—आपली आज्ञा असेल आणि आम्हांवर भरपूर इतवार आपला असेल तर याही अडचणींतून आपला निभाव होऊं शकेल.

शाह—मग काय विचारावयाचें आहे बोला. तुम्ही सांगाल तें करण्यास आमची तयारी आहे.

बाळाजी—आपणांस माझी सूचना कदाचित् अप्रयोजक दिसेल. पण स्पष्ट सांगितल्याशिवाय कळणार नाहीं. आपण त्याचा अर्थ मात्र भलता घेऊं नये.

शाह—बोला ना स्पष्ट काय तें. आपल्याशीं आमचा कृत्रिमपणा विलकुल नाहीं.

बाळाजी—एवींतेवीं आपणाजवळ पेशवा नाहीं ना ? मग दुसरा इसम लगेच नेमून लोकांस आपण जाहीर करा कीं, एक इसम गेला तर दुसरा पेशवा तयार असून कारभार करण्यास समर्थ आहे.

शाह—पण दुसरा इसम आहेच कोण ? तुम्ही घेतां का ही जोखीम अंगावर ? घेत असाल तर आमची तयारी आहे. उद्यां तुम्हांस वस्त्रें देतो.

बाळाजी—आपला व पेशवेगिरीचा पाठिंबा मला मिळाल्यास कांहीं एक चमत्कार करून दाखविण्याची या सेवकास पूर्ण उमेद आहे. अनेक सावकार व पैसेवाले सहज वश करतां येतील. फौज सरदार सर्व कांहीं तयार आहे.

*****
 उलट लोकांस काम काय द्यावयाचें हा प्रश्न आहे. मात्र ही सेवा यशस्वी झाल्यास आपण आम्हांस केव्हांही अंतर देऊं नये; आणि छिन्द्रान्वेषी लोक नाना तऱ्हेनें आपला बुद्धिभेद करतील, तें आपण मनावर घेऊं नये.

शाहू—पंत, तुम्ही ब्राह्मण आहां, तुमच्या पायांवर हात ठेवून वचन देतो कीं, आमची व्यवस्था तुम्हीं यथायोग्य जमविली तर आम्ही तुम्हांस केव्हांही अंतर देणार नाहीं. मात्र जो काय उद्योग करावयाचा त्यांत सर्व सात्त्विक भाग असावा. स्वहित व परहित दोन्ही साधावीं. कोणाचा घातपात किंवा तामसी प्रकार होऊं नये. सदाचार सोडून वागणें आम्हांस केव्हांही मंजूर होणार नाहीं. आमचे वडिलांचा दुष्ट प्रकार या छातीवर सदैव कोरलेला आहे. तो मी कसा विसरणार ?

बाळाजी — ठरलें तर मग. लागतो उद्योगाला.

शाहू—अवश्य. उद्यांच तुम्हांस पेशवेपदाचीं वस्त्रें देतो. उद्यांचा दिवस व आपला हा उंब्रजचा मुक्काम फलदायी होवो. निराळा मुहूर्त वगैरे पाहण्याच्या भरीस आम्ही आतां पडत नाहीं.

ता. १७ नोव्हेंबर १७१३ रोजीं शाहूनें बाळाजीपंतास पेशवेपदाचीं वस्त्रें दिलीं. लगेच प्रयाण सुरू करून ते आंगण्यांवर चालून गेले. त्यांनीं आंगण्यांची भेट लोहगडाखालीं ओलवणास घेतली. केवळ तोंडजबानीनें आंगण्यांची खात्री केली कीं, शाहूमहाराजांचाच पक्ष सबळ व राष्ट्रहितवर्धक आहे. ताराबाईचे पुत्र शिवाजी राज्य करण्यास लायक नाहींत. पश्चिम किनाऱ्यावर आंगण्यांस सीदी, इंग्रज, पोर्तुगीज वगैरे लोक फार उपद्रव देतात, त्यांचे वंदोवस्तासाठीं त्यांस साहाय्य करण्याचा पेशव्यानें करार करून दिला. यथावकाश स्वतः आंग्रे महाराजांचे भेटीस सातान्यास आले; आणि दोन महिन्यांचे आंत सर्वत्र शाहूचें एवढें बस्तान बसलें कीं, बाळाजीच्या अकलेची तारीफ खुद्द शाहूच नव्हे तर सर्व जनता करूं लागली. अंतस्थ कारस्थान करून बाळाजीनें कोल्हापूरचे गादीवर संभाजीची योजना करून ताराबाई व तिचा पुत्र शिवाजी यांस पन्हाळ्यावर अटकेंत ठेविलें. अशा रीतीनें घरचा विरोध कमी होतांच राज्यांत शाहू महाराजांची छाप सर्वत्र बसत गेली.

शंकराजी मल्हार या नांवाचे एक मोठे मुत्सद्दी पूर्वीं राजाराममहाराज यांचे-
 पाशीं जिंजी तेथें सचिव होते. तेथें त्यांचा कांहीं अपमान झाल्यावरून वैतागून

*****

ते काशीयात्रेस निघून गेले, पण तिकडे उत्तरेंत संधि येतांच त्यांना दिल्लीचे राजकारणांत लक्ष घालून मोठा लौकिक मिळविला. अंतःकरणांत हेतु एकच कीं, मराठ्यांच्या हातून हिंदुपदपादशाही सिद्ध व्हावी. पुढें दिल्लीचा कारभार पराक्रमी सय्यद बंधूंच्या हातीं आला, तेव्हां शंकराजीपंत त्या सय्यदांचे मुख्य सल्लागार बनले. अंगचे गुण कधीं लोपत नसतात. इकडे दक्षिणेंत बाळाजीपंतनानाची पेशवाईवर नेमणूक झाली, त्याच सुमारास बादशहानें हुसेन सय्यद यास दक्षिणची सुभेदारी देऊन इकडे पाठविलें. त्या वेळीं हुसेन-खानानें शंकराजीपंतास इकडचा चांगला माहितगार म्हणून आपल्या बरोबर आणिलें. सय्यदांची सत्ता त्या वेळीं कर्तुमकर्तुं होती. तिचा उपयोग करून मराठी राज्याची व्यवस्था यथायोग्य लावून देण्याचा संकल्प शंकराजीनें योजिला. दक्षिणेंत येतांच त्यानें बाळाजी विश्वनाथाची भेट घेतली. त्यावेळीं पुढील बोलणें झालें.

शंकराजी—नमस्कार बाळाजीपंतनाना. आपली गांठ घेऊन मनांतल्या गोष्टी बोलाव्या अशी कैक दिवस उत्कंठा लागली होती ती सफळ होण्याचा योग आज आला.

बाळाजी—मलाही तशीच आपल्या भेटीची जरूर वाटत होती. कीर्ति ऐकून होतों पण आपला प्रत्यक्ष परिचय नव्हता. कोठें कसें भेटावें या विचारांत असतां एकदम आपला संदेश येतांच कैक दिवसांचे मनोरथ सिद्धीस गेले असें वाटूं लागलें.

शंकराजी—या गोष्टी योगायोगाच्या असतात. आपली आमची ही भेट हा एक उत्कृष्ट शकुनच समजला पाहिजे. कारण शिवाजीमहाराजांचे अपुरे राहिलेले उद्योग आतां आपल्या व शाहूमहाराजांच्या द्वारा पूर्ण होणार असें समजण्यास हरकत नाही. आज या सय्यदांच्या हातीं संपूर्ण बादशाही सत्ता आहे.

बाळाजी—तेंच मी आपणांस विचारणार होतों. शाहूमहाराजांसारखा सत्त्वशील, पापभीरु राजा मिळणार नाही. पण धकाधकीच्या मामल्यांत त्यांच्या या गोड स्वभावाचा निभाव कसा लागावा ? शठंप्रति शाठ्यं ही आजोबांची वृत्ति त्यांच्या ठिकाणीं बिलकुल नाही.

शंकराजी—याच त्यांच्या चांगुलपणावर आपण पुढील व्यूह रचिला

*****
 म्हणजे झाले. राजकारणांत पुष्कळदा निग्रहाचा उपयोग आहे, तसा अनुग्रहाचाही आहे. त्यालाच आपण वाटल्यास अहिंसा म्हणूं.

बाळाजी — पण मी नुकतीच घडलेली गोष्ट सांगूं का ? तो दमाजी थोरात कसा पुंड बनला आहे, आपण ऐकले असेल. बेलभंडान्याची शपथ घेऊन आम्ही त्याचे भेटीस गेलो. तेव्हां त्यांनी आमच्यावर कसा प्राणांतिक निकर आणला तें जगजाहीर आहे. म्हणतो काय, बेल म्हणजे झाडाचा पाला आणि भंडारा म्हणजे हळद ती तर आम्ही रोज खातो. पुढें त्याच्याशीं समेट करण्याच्या हेतूनें आम्हीं मोठ्या प्रयत्नानें वचन देऊन त्यास महाराजांचे भेटीस आणिलें. आम्हीं सूचना केली कीं, आतां हा सांपडला आहे तर त्यास कोठें तरी किल्ल्यावर अडकवून ठेवावा, पण महाराजांनीं तें मान्य केलें नाहीं. खुशाल त्यास सोडून दिलें. आतां पुन्हा तो पुंडाई व दंगा पूर्ववत् करित आहे. अशा दंगेखोरांना ठेचूनच काढले पाहिजे.

शंकराजी — एखाद्या व्यक्तीची गोष्ट सोडून द्या. पण दक्षिणेंत आल्यापासून एक मोठी गोष्ट माझे नजरेस आली ती अशी कीं, पंचवीस वर्षे बादशहांशीं लढून मराठे सरदार व लोक सर्वच बेफाम झाले आहेत. त्यांस कांहीं तरी भरीव कार्यभाग दाखवून त्यांत गुंतवून दिल्याशिवाय तुमच्या राज्याची व्यवस्था लागणार नाहीं.

बाळाजी — पण असा कार्यभाग आणावयाचा कोठून ? कृष्णेपासून भीमेपर्यंतच्या या लहानशा प्रदेशांतच काय तो आमचा वावर. या टापूच्या बाहेर पाऊल घालण्याची सोय नाहीं.

शंकराजी — तशी कांहीं शकल आम्हीं सुचविली तर ती स्वीकारण्याची तुमची तयारी आहे का ?

बाळाजी — अलबत. कां नाहीं असणार ? मात्र सर्व कार्यभाग चहूंकडून व्यवस्थित जुळून आले पाहिजेत.

शंकराजी — कार्यभाग कांहीं आपोआप नाहींत जुळून येत. ते आपण होऊन मुद्दाम जुळविले पाहिजेत.

बाळाजी — मग आपण काय सुचवितां ?

शंकराजी — हें पाहा. हे सय्यद बंधू महापराक्रमी आहेत. त्यांचें बादशहाचें अत्यंत वितुष्ट आलें आहे. यांस मारून टाकावें, असा बादशहाचा प्रयत्न

*****

चालू आहे. आज दक्षिणचा व एकंदर बादशाहीचा कारभार हे मुख्तयारीने करीत आहेत. चार दिवसांपूर्वी मला हुसेन सय्यदानें मुद्दाम बोलावून विचारलें. या दुष्ट बादशहाला काढून दुसरा लायक इसम गादीवर बसवावा असा प्रयत्न आम्हीं केल्यास आम्हांस त्या कामीं मराठ्यांचें साहाय्य मिळूं शकेल काय ? याचा अंदाज काढण्यासाठींच मी आज मुद्दाम आपल्या भेटीस आलों.

बाळाजी—आपली सूचना दुसऱ्या एका दृष्टीनें विचारार्ह दिसते. आपणांस माहीत आहे कीं, महाराजांची मातुःश्री, कबिले व माणसें दिल्लीस बादशहानें ओलीस ठेविलीं आहेत, त्यांस सोडवून आणण्याची उत्कंठा महाराजांचे मनांत अहर्निश वागत असून त्यांची त्याबद्दल सारखी टोचणी आमचेकडे चालू आहे. ही त्यांची इच्छा तृप्त झाली तर महाराज वाटेल तें साहस स्वीकारण्यास कबूल होतील.

शंकराजी—झालें तर मग. आज त्या सर्व गोष्टी साधतील. सय्यदांची मदत करून आपण त्यांजवर उपकार केलासें होईल. हे तुमचे सरदार इकडे दंगा करीत आहेत, त्यांस बाहेर काम मिळेल. खर्च सर्व देण्यास सय्यद कबूल आहेत. महाराजांच्या मातुःश्रीस सोडवितां येईल, आणि अनायासें दिल्लीच्या राजकारणांत मराठ्यांचा शिरकाव होऊन त्या योगानें हिंदुपदपातशाहीचा फैलाव करतां येईल.

बाळाजी—पण दिल्लीपावेतों मराठी फौजा नेण्याइतकें सामर्थ्य महाराष्ट्रांत आहे असें आपणांस वाटतें ? नाहीं तर लहान तोंडीं मोठा घास घेतल्यानें सर्वच गमावण्याची पाळी यावयाची. शिवाय दिल्लीचे मोठमोठे उमराव व बादशहाच्या पदरचे पराक्रमी राजपूत सवाई जयसिंग, अजितसिंग वगैरे विरोध करूं लागल्यास त्या सर्वांपुढें आपल्या लहान फौजेचा निभाव कसा लागेल याची मला चिंता वाटते.

शंकराजी—तशी चिंता करण्याचें कांहीं कारण नाहीं. आपणांस बादशाहीचा मोठा भ्रम वाटतो. पण बडें घर पोकळ वासा, अशी तेथील हल्लीं स्थिति आहे. औरंगजेबाच्या हयातींतच हा प्रकार लोकांस उघड दिसूं लागला होता. आणि आतां तर बादशाही सर्व कोसळून पडत आहे. पूर्वीचा मोगलांचा पराक्रम सर्व लयास गेला. आतां तेथें नेभळ्यांचा बाजार झाला आहे. सय्यदवंधू तेवढे पराक्रमी आहेत. त्यांचे मार्फत आपणांस पाहिजे तें साध्य करतां येईल.

*****

बाळाजी — पण राजपूत राजे या प्रकरणांत आम्हां मराठ्यांस अनुकूल होतील कीं विरोध करतील ?

शंकराजी — राजपूत राजे सर्व आधींच बादशाहीवर उठले आहेत. आपणांस ठाऊक नाही का, कीं, त्यांनीं सुद्धा औरंगजेबाच्या जुलुमास कंटाळून स्वधर्माचा उद्धार करण्याची तयारी केली असून मुसलमानांकडे आपल्या मुली देण्याचा प्रघात अजीबात बंद केला आहे. दोन वर्षे त्यांनीं पुष्करास जमून आणाशपथा घेऊन करार ठरविले आहेत. शाहूमहाराजांबद्दल तर त्यांना अत्यंत आदर वाटतो. औरंगजेब जिवंत असतांपासूनच त्यांची अशी भावना आहे कीं, हा शिवाजीचा नातू आपल्या आजोबाचे मनोरथ पुरे करणार. सारांश, हे राजपूत आपणांस मदत करण्यास एका पायावर तयार होतील. त्यांस आपण दुखविलें नाही म्हणजे झालें.

बाळाजी — राजपुतांस अत्किंचित् दुखवण्याची कोणाची इच्छा नाही. उलट ते व आपण मिळून हिंदुपदपातशाहीच उठवून देऊं. मात्र असें करितांना बादशाहीचादेखील बचाव व्हावा, अशी कांहीं तरी योजना केली पाहिजे. आपणांस माहित असेलच, महाराजांनीं औरंगजेबास शपथ दिली आहे कीं, आपण बादशाहीचें साहाय्य करूं, उलट उठणार नाहीं. ही शपथ जीव गेला तरी महाराज मोडणार नाहीत.

शंकराजी — मग त्यासही कांहीं हरकत नाही. बादशाही मोडण्याचें कारण नाही. उलट तिचा संभाळ करणेंच श्रेयस्कर. म्हणजे मुसलमानांचाही विरोध आपणांस होणार नाही. नवीन देवालय बांधण्यापेक्षां जुन्याचा जीर्णोद्धार करणें जास्त पुण्यप्रद होय, ही जी महाराजांची भावना तीच आपण अमलांत आणूं. कारभार व मुखत्यारी आपले हातीं असली म्हणजे पुरे. मग दिल्लीच्या सिंहासनावर प्रत्यक्ष हिंदु राजाच बसला पाहिजे असें नाहीं.

हे जें या मुत्सद्दयांचें पुढील उद्योगासंबंधाचें धोरण ठरलें त्यास सय्यदानें लगेच मान्यता दिली. सहा होऊन करार पुरे झाले. बाळाजी विश्वनाथ, पुत्र बाजीराव, सेनापति खंडेराव दाभाडे, संताजी व राणोजी भोसले असे अनेक पराक्रमी सरदार मोठमोठ्या फौजा जमवून दिल्लीवर जाण्यास सिद्ध झाले. सन १७१८ च्या दसन्यास स्वारी निघाली. बादशाही खजिन्यांतून दररोज ५० हजार रुपये मराठ्यांचे खर्चास मिळत गेले महिना पंधरा दिवस दिल्लींत मुक्काम करून

स्वराज्य, चौथाई व सरदेशमुखीच्या सनदा बादशाही शिक्क्याच्या पैदा करून मराठे परतले, ते पुढच्या मृगसालास महाराजांपाशी सातान्यास दाखल झाले. मातुःश्री येसूबाई व मदनसिंग वगैरे सर्व मंडळी सुखरूप परत येऊन महाराजांचे मनोरथ सिद्धीस गेले. दिल्लीपावेतो मराठ्यांचा दरारा बसला. राजपूत राजे महाराजांच्या भजनीं लागले. नवल नाही की, शाहूला आपला प्रधान बाळाजी विश्वनाथ अतुल पराक्रमी सेवक वाटू लागला.

१०

योग्य निवड

तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ।

शिवाजीमहाराजांच्या पश्चात् मराठ्यांचें राज्य अनेक संकटांतून निभावून टिकून राहिलें आणि महाराजांचा नातू शाहू छत्रपतिपदावर दाखल झाला, तेव्हां एकंदर राष्ट्राला मोठें समाधान वाटूं लागलें. आरंभीचीं पांच चार वर्षे शाहूची परिस्थिति अत्यंत विकट होती. पुढें सन १७१३ मध्ये बाळाजी विश्वनाथास पेशवाई दिल्यापासून उत्तरोत्तर शाहूचा जम चांगला बसत गेला. बाळाजीनें मोठ्या चातुर्यानें मराठी राज्याची विसकटलेली घडी नीट बसविण्याचा आरंभ केला. लोकांकडील बसूल सुरळीत होऊं लागल्यानें द्रव्याची अडचण दूर झाली. बाळाजीनें मराठी फौजा दिल्लीपावेतो नेऊन शाहूच्या मातुःश्रीस सोडवून आणिलें, आणि स्वराज्य-चौथाईच्या सनदा मिळवून मराठ्यांच्या सार्वभौमसत्तेचा आरंभ करून दिला. पण ही व्यवस्था पुरी होण्यापूर्वीच बाळाजीपंताना एकाएकी सातवड येथें ता. २ एप्रिल १७२० रोजीं मरण पावला.

बाळाजीपंताच्या या आकस्मिक निधनानें शाहूमहाराजांना फार दुःख झालें आणि पुढें काय करावें याची विवंचना उद्भवली. त्यांजजवळ लहानमोठे सरदार पुष्कळ होते. सेनापति खंडेराव दाभाडे, प्रतिनिधि श्रीनिवासराव, नारो राम मंत्री, कान्होजी आंगरे, कान्होजी भोसले अशांसारखी अनेक

*****

मंडळी आपापल्यापरी महाराजांचें व राज्याचें हित पाहणारी होती. पण ह्या सर्वांना एका सूत्रांत गोवून एकंदर राज्यकारभाराचें बाळाजीनें ठरविलेलें धोरण पुढें चालवील असा पेशवाईच्या लायक इसम महाराजांस कोणी दिसेना कीं, ज्याच्यावर भार टाकला असतां आपणांस निश्चित राहतां येईल. बाळाजीपंताच्या पश्चात् पेशवेपदावर कोणाची नेमणूक करावी म्हणजे राज्याचीं सर्व कामें सुरळीत चालू राहतील हाच विचार अहोरात्र महाराजांच्या मनांत घोळू लागला. शाहूमहाराज स्वतः एकप्रकारें अहिंसेचे पुरस्कर्ते होते. रणांगणावरील शौर्यानें किंवा जबरदस्तीनें लोकांवर धाक बसविण्याची त्यांना इच्छा नव्हती. परोपकार, दया, कृतज्ञता इत्यादि बंधनांनीं निरनिराळ्या व्यक्तींना वश करावें असें त्यांचें मन त्यांना सांगे, आणि त्यांना ती हातोटीही चांगली साधली होती. पण राज्य सुरळीत चालण्याला ह्या गुणांबरोबर रणांगणावरील शौर्याचीही जरूरी असतेच. तेव्हां तेवढी उणीव आपल्या मनाजोगती भरून काढील असा कोणीतरी इसम त्यांना पाहिजे होता.

शिवाय त्यांना असेंही वाटे कीं, बाळाजीपंताचे आपल्यावर अनंत उपकार झाले आहेत. ते होते म्हणूनच आपण ह्या स्थितीस पोचलों. त्यांच्या उपकारांची फेड त्यांच्या हयातींत आपल्या हातून झाली नाही ही जाणीव त्यांस होती. शाहूमहाराजांचा दरबार म्हणजे एकप्रकारचें खासगी कुटुंब बनलेलें होतें. पदरच्या माणसांना केवळ नोकर म्हणून न वागवितां सर्वच मंडळी आपल्या घरची निकट संबंधाची आहेत अशा धोरणानें महाराज लोकांशीं वागत, त्यांच्या बायकामुलांचा परामर्ष घेत, आणि लग्नकार्यादि प्रसंगीं सढळ हातानें त्यांना मदत करीत. अर्थात् बाळाजीपंताच्या कुटुंबांतील व आत्मांतील लहान-मोठी मंडळी त्यांच्या चांगली परिचयाची होती. मनुष्याची पारख तर ते जणू उपजत बुद्धीनेंच करीत. कोणीही मनुष्य पाहिला, कीं त्याच्या चालचर्येवरून त्याची लायकी ते तात्काळ ओळखीत. ह्या बाबतींतील त्यांचे अंदाज त्यांच्या एकंदर हयातींत कधीं चुकले नाहीत. मराठेशाहींत जीं हजारों माणसें उत्तरोत्तर क्रमाक्रमानें प्रसिद्धीस आलीं त्यांचा उगम शाहूमहाराजांच्या ह्या वृत्तींतून निघाला. ही एकच गोष्ट लक्षांत घेतल्यास महाराजांच्या अंतर्दृष्टीची व उदार धोरणाची खात्री पटेल. असो.

बाळाजीपंताच्या मृत्युसमयीं बाजीरावाला विसावें वर्ष चालू होतें. धाकटा भाऊ

*****
 चिमाजी सहा वर्षांनी लहान होता. एक मुलगी भिऊबाई बावूजी नाइकाचा भाऊ आबाजी जोशी ह्यास दिली होती आणि दुसरी अनुबाई इचलकरंजीच्या घोरपड्यांकडे दिलेली होती. हे दोघे जांवईही तसेच लायक होते. बाळाजीच्या कुटुंबाचा मुख्य गुण शाहूच्या नजरेला आला होता, तो हा की, ही सर्व मंडळी अत्यंत यशस्वी आहेत, कोणतेही विकट काम सांगितलें तरी ते उल्हासाने पूर्ण करून दाखविणें हाच त्यांचा स्वभावधर्म. सबबी सांगून वेळ मारून नेणें त्यांना माहीत नव्हतें. हात लावतील त्याचें सोनें करतील अशी त्यांच्या अंगीं एकप्रकारची किमयाच होती. तेव्हां ह्या सगळ्या गोष्टींचा विचार करून आणि दूरचें धोरण मनांत आणून बाळाजीच्या पश्चात् बाजीराव प्रौढ वयाचे नसतांही त्यांसच पेशवाईपद द्यावें असा विचार महाराजांनीं आपल्या मनांत पक्का ठरविला.

इकडे इतर सरदार व मुत्सद्दी ह्यांचेही लक्ष आतां पेशवेपद कोणाला मिळते इकडे सारखें लागलेलें होतें. ज्याला त्याला आपण पुढें यावें अशी इच्छा होतीच, आणि त्या दृष्टीनें प्रत्येकाची आपापल्यापरी महाराजांशीं त्यासंबंधानें वाटाघाटही चालली होती. महाराजांनीं मात्र आपल्या मनाचा थांग कोणालाही लागूं न देतां सर्वांचें मनोगत भरपूर काढून घेतलें. त्यांत त्यांना असें आढळून आलें कीं, बाजीरावासारख्या अननुभवी मुलाला पेशवाईवर नेमल्यास त्याला सर्वांचा मोठा विरोध होणार आणि त्यामुळें आपला किंवा राज्याचा फायदा होण्याऐवजीं उलट आतां राज्यांत कदाचित् द्वेष व विघ्न मात्र उपस्थित होणार. तेव्हां ही अडचण कशी टाळावी आणि आपण योजलेल्या वेतालाच सर्वांची संमति कशी मिळवावी ह्याचा महाराजांनीं आपल्या मनाशीं विचार करून एक योजना निश्चित केली आणि ती ताबडतोब अमलांत आणली.

बाळाजीपंताचें निधन एप्रिल दोन तारखेस झालें. दोन आठवडेपावेतो अशौच-निवृत्ति होऊन उत्तरकार्य यथाविधि पार पडलें. लगेच पंधराव्या दिवशीं कन्होडनजीक मसूर येथें महाराजांचा मुकाम होता, तेथें एक मोठा दरवार भरवून पेशवाईचीं वस्त्रें देण्याचें त्यांनीं ठरविलें आणि ह्या दरबाराला राज्यांतील लहानमोठ्या सरदारांना आमंत्रणें पाठविलीं. आतां ह्या जागीं कोणाची नेमणूक होणार ह्याची उत्कंठा प्रत्येकाचे अंतःकरणांत उचंबळू लागली.

*****

ह्या दरबारचा थाट अनेक दृष्टींनीं अपूर्व होता. त्यासाठीं एक भव्य तंबू उभारण्यांत आला. सभोंवारचे पडदे किनखापी होते. खांबांना रंगीबेरंगी सुंदर कपडे आच्छादून शोभा आणली होती. मध्यभागीं महाराजांचें सिंहासन असून समोर व डाव्या उजव्या बाजूला ज्याच्या त्याच्या दर्जाप्रमाणें व इतमामाप्रमाणें प्रत्येक सरदाराची बसण्याची व्यवस्था केली होती. चैत्र वद्य ६ रविवार हा दिवस उजाडला. दरबारची वेळ सकाळीं आठ वाजण्याची होती. सूर्योदयापासूनच एकेक सरदार, मानकरी व अधिकारी आपापल्या दर्जाप्रमाणें दरबारी पोषाखानें येऊन ठरलेल्या जागीं बसले. देखावा मोठा अपूर्व होता. प्रत्येकाचें अंतःकरण आतां पुढें काय प्रकार होतो हें जाणण्यासाठीं आतुर झालें होतें. चार घटका दिवसास महाराजांची स्वारी “सिंहासनाधीश्वर श्रीछत्रपति शाहूमहाराज की जय !” अशा उच्च घोषांत तंबूंत येऊन दाखल झाली. मंडळींनीं त्यांना उत्थापन देऊन यथाक्रम मुजरे वगैरे केले आणि स्वारी आसनस्थ झाली. सर्वांचें लक्ष महाराजांकडे लागलें आणि जो तो आतां महाराजांच्या मुखांतून काय शब्द निघतात तें ऐकण्यासाठीं उत्सुक झाला.

इतक्यांत महाराज एकदम नेहमींचा प्रघात सोडून सिंहासनासमोर पुढें येऊन बोलूं लागले. सर्वांना त्यांनीं खुणेनेच आपापल्या जागीं बसून राहाण्याची सूचना दिली आणि आपल्या भाषणाला सुरुवात केली. महाराज स्वतः मोठेसे विद्वान् नव्हते, पण प्रेमळपणा आणि कळकळ ह्यांनीं विद्वत्तेची उणीव भरून निघत असल्यामुळें त्यांचें भाषण त्या वेळीं अत्यंत परिणामकारक झालें. महाराज म्हणाले,

“आज आपण कशाकरितां येथें जमलों आहों हें तुम्ही सर्व जाणतच असाल. पेशवे बाळाजीपंत आपलें काम अर्धवटच टाकून एकाएकीं स्वर्गवासी झाल्यामुळें राज्याची केवढी हानि झाली आहे हें माझ्याप्रमाणें तुम्हां सर्वांना माहीत आहे. पण हा मृत्युलोक असल्यामुळें झालेल्या हानीबद्दल केवळ शोक करीत बसण्यांत अर्थ नाही. काल त्यांच्या उत्तरक्रियेचें गोड जेवण झालें, त्याचा धार्मिक उद्देश आपल्या लक्षांत आला असावा. आतां आपणांला पुढील विचार ठरवावयाचा आहे. आज पंधरा दिवस अहोरात्र आम्हांलाही एकच चिंता लागून राहिली आहे कीं, हा राज्याचा भार आतां कोणाच्या शिरावर द्यावा. बाळाजीपंतांनीं योजलेलीं कायें पुढें चालविण्याचें काम कोणावर सोपवावें? आपण येथें जमलेले सर्व लोक राज्याचें हित कशांत आहे हें

*****

जाणतां, मींच तें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. तुम्ही एकाहून एक पराक्रमी आहां. सर्वांचें संगोपन करून राज्याचा उत्कर्ष घडवून आणणें तुम्ही व आम्ही आपलें मुख्य कर्तव्य समजतो. पण आज आमच्या मनाची स्थिति मोठी चमत्कारिक झाली आहे. प्रत्येक इसमाच्या उद्योगाला व पराक्रमाला क्षेत्र कसें मिळूं शकेल, आपल्या राज्याचें हित कशानें होईल, त्याचा उत्कर्ष कसा घडून येईल हीच चिंता आतां सर्वांनीं वाहिली पाहिजे. भविष्यकाळाच्या उदरांत काय आहे हें कोण सांगूं शकणार ? पण एक गोष्ट निर्विवाद आहे कीं आपण हातीं घेतलेल्या कार्याला सर्वांनीं अंतःकरणाच्या सद्भावनेचा नेट दिला तरच त्यांत यश येईल. सर्व काम एकजुटीनें झालें पाहिजे. बाळाजीपंत नानांचे आमच्यावर जे अनंत उपकार झाले आहेत त्यांची फेड करणें आम्हांस अगत्य वाटतें. त्यांचे पुत्र बाजीराव हुशार आहेत, तरतरीत आहेत. बापाप्रमाणें ते पराक्रम गाजवितील असें आमचें मन सांगतें; आणि आम्हांला वाटतें तुम्हांपैकीं प्रत्येकाचीही तशीच खात्री असावी. पण ते आज वयानें लहान आहेत, तेव्हां तुमच्या सर्वांच्या साहाय्याशिवाय त्यांना राष्ट्रकार्य नेटानें पुढें चालवितां येणार नाहीं. आज तुम्हां इतक्यांना इथें बोलावण्याचें प्रयोजन हेंच. बाजीराव अल्पवयी आहेत हा कांहीं त्यांचा दोष नव्हे. आपण सर्वजण असेच लहान होतो. अंगावर काम पडलें म्हणजे मनुष्य अनुभव घेतां घेतां शहाणा होतो आणि त्याचा पराक्रम वाढीला लागतो. अशा अनेक व्यक्तींच्या पराक्रमामुळेच राज्याची वृद्धि आणि राष्ट्राचा उत्कर्ष होतो हें तुम्हांला सांगावयाला नकोच. काय असेल तें असो, पण हा तरुण मुलगा आपल्या राज्याचा विस्तार करील आणि राष्ट्राचें वैभव वाढवील अशी आमच्या मनाची खात्री आहे. येथें जातीचा प्रश्न नाहीं. हा मराठा, हा ब्राह्मण, हा कोंकणस्थ, हा देशस्थ असले विचार ह्या वेळीं कोणीं मनांतही आणूं नयेत. हा आपलाच मुलगा आहे असें सर्वांनीं समजावें. बाळाजीपंतांच्या मागून त्यांच्या चिरंजिवाला पेशवेपद दिल्यानेंच राज्याचें कल्याण होईल अशी आमची मनोदेवता सांगत असल्यामुळे त्यांनाच हें पद देण्याचें आम्हीं योजिलें आहे. तेव्हां आपण येथें जमलेल्या व जे येथें हजर नाहींत त्या बाहेरच्या मंडळींनींही मनोभावानें आमच्या योजनेला पाठबळ द्यावें, ही एकच गोष्ट आपणां सर्वांपुढें आम्ही पदर पसरून मागत आहों.

“तुम्ही म्हणाल, ‘आपण ठरवाल ती गोष्ट तडीला न्यालच, त्यांत आमचें

*****
 मत कशाला पाहिजे ?' पण तसें नाहीं. मनांत आणलेली गोष्ट सिद्धीस नेण्याचें व कोणीं विरोध केला तर त्याला शासन करण्याचें सामर्थ्य आमच्या अंगीं आहे ही गोष्ट खरी; पण आम्हांला कोणतीही गोष्ट जबरदस्तीनें अगर दंडाच्या धाकानें अंमलांत आणण्याची इच्छा नाहीं. आम्हीं ठरविलेली ही योजना कोणाला पसंत नसेल तर ती कां पसंत नाहीं त्याचीं कारणें इथें खुशाल स्पष्ट सांगावीं, आम्ही त्यांचा विचार करूं. तसेंच कोणाला विरोध अगर द्वैतभाव दाखवायचा असेल तर तोही उघडपणें येथेंच पुढें येऊन बोलून दाखवावा; आणि तसें नसेल तर मात्र बाजीराव हे आपलेच आहेत असें नेहमीं मनांत वागवून त्यांना सदैव साहाय्य करूं, अशी शपथ प्रत्येकानें इथें थोरल्या महाराजांच्या पायांचें स्मरण करून आम्हांपुढें घ्यावी. ह्या कामीं कोणी अनमान करील त्याला ह्या मराठी राज्याची पर्वा वाटत नाहीं असें आम्ही समजूं. ”

इतकें बोलून महाराज थोडा वेळ स्तब्ध राहिले. त्या पुण्यश्लोक महात्म्याचे हे कळकळीचे शब्द सर्वांच्या अंतःकरणास जाऊन भिनले. त्यांचें हें भाषण इतकें आपुलकीचें व प्रेमाचें होतें कीं, त्यांना विरोध करण्याचें पूर्वीं कोणाच्या मनांत असलें तरी तो भाव आतां जागच्या जागीं विरून गेला. समोर उठून महाराजांच्या इच्छेस विरोध करण्याची कोणालाही छाती झाली नाहीं. तेव्हां शेवटीं महाराजांनीं पुन्हा एकदा सर्वांना प्रेमानें बजावलें कीं, आमचा हा विचार ज्याअर्थी सर्वांना पसंत आहे, त्याअर्थी आतां एकेकानें पुढें येऊन गादीला वंदन करून बाजीरावांना मनोभावानें साहाय्य करण्याचें आश्वासन द्यावें. त्याप्रमाणें एकेक सरदार पुढें आला, तसेंच गादीला मुजरा करून आणि स्वामींच्या पायांवर हात ठेवून बाजीरावांना पेशवा म्हणून मान्य करण्याचें वचन देऊन आपापल्या जागीं जाऊन बसला.

ह्यानंतर महाराजांनीं बाजीरावाला पुढें बोलाविलें आणि त्यास उद्देशून ते म्हणाले, “ आम्ही हा जो इतबार तुमच्यावर टाकीत आहों तो खरा करून दाखवा. वडिलांच्या कीर्तीत भर घाला. मराठ्यांचें सामर्थ्य सर्वांना जाणवेल आणि मराठ्यांचें साम्राज्य आपल्या ह्या भरतभूमीवर विस्तार पावेल अशी कर्तबगारी करा. ” अशा प्रकारचा त्यांना उपदेश केल्यावर लगेच ठरलेल्या रिवाजाप्रमाणें आगाऊ तयार करून ठेवलेला पोषाख व पेशवाईचीं वस्त्रें

*****
 महाराजांनीं स्वहस्तें बाजीरावाला पुढें बोलावून दिलीं आणि सर्वांना हारतुरे दिल्यावर पानसुपारी व अत्तरगुलाव होऊन हा दरबार बरखास्त झाला.

महाराजांनीं विश्वासानें बाजीरावावर लहानपणींच सोंपविलेलें हें कार्य त्यानें पार पाडून केवढें यश संपादिलें हें महाराष्ट्राच्या पुढील इतिहासांत पाहावयास मिळतें.

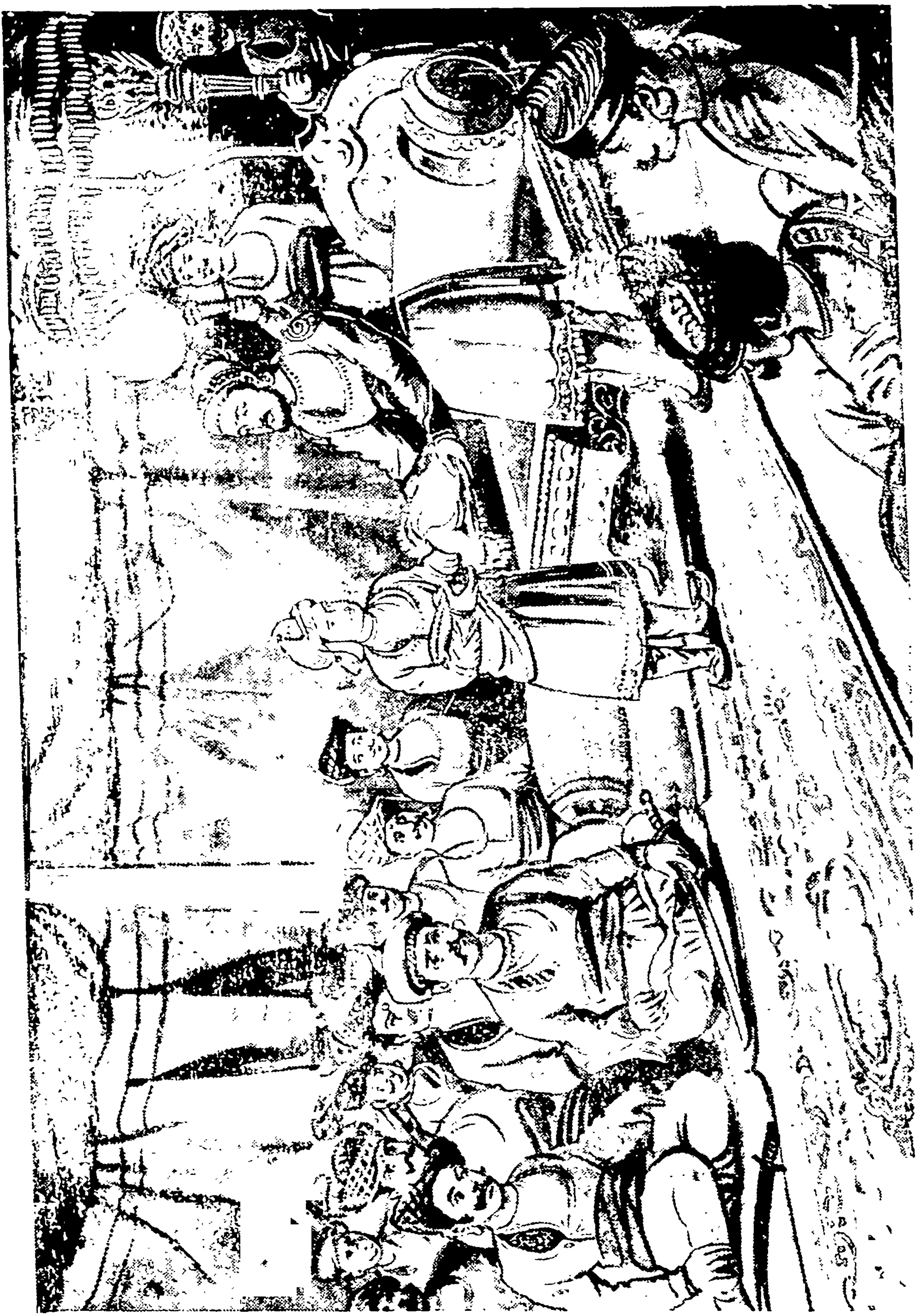
११

पहिलें सीमोलुंघन

★

बाजीराव चिमाजीआपास लिहितो, “ गिरिधर बहादर व्हमं करून युद्धास आला, त्याचें आपलें युद्ध बहुत जाहलें, निदानीं त्यास सेनासहवर्तमान बुडवून यश प्राप्त जाहलें हें वर्तमान तपशिलें लिहिलें तें कळलें. वडिलांचे व धन्याचे पुण्येंकरून शत्रूचा पराजय केला यावरून बहुत समाधान जाहलें. श्री सदैव तुम्हांस याच प्रकारें यशस्वी करो. ”

हिंदूंच्या सणांमध्ये वर्षातील सर्वांत मोठा ऐश्वर्याचा दिवस म्हणजे विजयादशमी हा होय. विजय संपादन करायला हा मुहूर्त आपल्या आर्यधर्मांत अगदीं प्राचीन कालापासून यशस्वी गणला जातो. सीमोलुंघन करायचें आणि सोनें लुटून आणायचें हे दोन हेतु ह्या सणाच्या मुळाशीं आहेत. हें सीमोलुंघन जसें शारीरिक तसें पुष्कळ वेळां बौद्धिक व नैतिकही असूं शकतें आणि सुवर्ण लुटून आणायचें तें पिवळ्या धातूच्या तुकड्यांचेंच असलें पाहिजे असें नाहीं. नानाप्रकारच्या विद्या आणि कला हें एक प्रकारचें धनच आहे आणि तें कमींत कमी वेळांत जास्तींत जास्त संपादन करणें ही एक प्रकारची उत्कृष्ट करामत समजली जाते. जगाचे व्यवहार अशा प्रकारच्या लुटीवरच चालले आहेत. अशोकादि पराक्रमी पुरुषांनीं पूर्वी खरें सीमोलुंघन करून सर्व आशियाखंडास बुद्धधर्माचा बहुमोल प्रकाश पुरविला. अशाच प्रकारचें सीमोलुंघन शंकराचार्यांनींही केलें. कोलंबसानें अमेरिका खंड शोधून काढतांना जें

...पोशाख व पेशवाईची वस्त्रे महाराजांनी स्वहस्तें बाजीरावाला पठें बोलावन दिली

*****
सीमोल्लंघन केलें त्यानें तर सोन्याचा नवीन पूर उत्पन्न करून जगाचा भावी इतिहास साफ बदलून टाकिला.

मराठ्यांच्या इतिहासाकडे पाहिलें तर शिवाजीमहाराजांनीं सीमोल्लंघनाचा खरा अर्थ समजून घेतला म्हणूनच त्यांना स्वराज्यस्थापना करतां आली, आणि त्यांची अतृप्त राहिलेली इच्छा पुढें पेशव्यांनीं पुरी केली ती तरी त्यांनीं सीमोल्लंघनाचा खरा अर्थ जाणला म्हणूनच. पेशवा बाळाजी बाजीराव व त्याचा भाऊ राघोभरारी हे अटकेवर जातांना 'आम्ही शिवाजीमहाराजांचे बच्चे आहों' अशी फुशारकी मारीत, त्याचा अर्थ आम्ही शिवाजीमहाराजांचें कार्य पुढें चालवायला निघालों आहोंत असाच समजला जात होता. आणि त्यांच्या पूर्वी बाळाजीपत नानांनीं मराठ्यांस दिल्ली राजधानीचें दर्शन प्रथम घडविलें तें सीमोल्लंघनाची हाव बाळगली म्हणूनच. पण त्याची सार्थकता विशेष त्वरेनें आणि तडफेनें करून दाखविण्याचें भाग्य बाळाजीचे दोघे पुत्र बाजीराव आणि चिमाजीअप्पा ह्यांना लाभलें. तिशीच्या आंतील ह्या दोन तरुणांची कामगिरी मराठी राष्ट्राला मोठी भूषणावह झाली.

हिंदुस्थानचा सतराव्या शतकाचा इतिहास मुख्यतः औरंगजेब बादशहानेंच बनविला असें म्हणण्यास हरकत नाही. त्याचा उद्योग, त्याची शिस्त, त्याचें राज्यकारभाराचें कौशल्य व दक्षता इत्यादि त्याच्या अंगचे गुण अप्रतिम होते. आपणास परमेश्वरानें स्वधर्माच्या सेवेसाठीं निर्माण केलें असून परधर्मीयांचा पाडाव करून मूर्ति-मंदिरे फोडून इस्लामाची महती वाढवावयाची हेंच त्यानें आपलें जीवितसर्वस्व मानलें आणि जन्मभर त्याचाच पुरस्कार केला. ही त्याची मोठीच राजकारणी चूक झाली आणि त्यामुळेंच त्याला व त्याच्या राज्याला विपन्नदशा आली. हा दुराग्रह त्याचे अंगीं नसता तर मराठ्यांना त्याच्या विरुद्ध उठण्याचें प्रयोजनही उरलें नसतें. त्याच्या एकंदर कारभाराचें सूक्ष्म अवलोकन करून त्यांतले गुण व दोष त्याच्या पश्चात् ज्या दोन व्यक्तींनीं वरोबर ताडले त्या व्यक्ति म्हणजे एक बाजीराव व दुसरा त्याचाच समकालीन निजामउल्मुल्क. ह्या दोघांनीं अठराव्या शतकाचा हिंदुस्थानचा इतिहास बनविला. धर्मानें एक हिंदु व दुसरा मुसलमान. वयानें मात्र त्यांच्यांत मोठीच तफावत होती. निजाम बाजीरावाहून अष्टावीस वर्षांनीं मोठा होता. पण तरुण बाजीरावानें त्यास चांगलाच हात दाखविला. बाजीरावाची तडफ व निजामाचें कपट ह्या दोन भिन्न प्रवृत्तींचा झगडा जगास स्पष्ट दिसून आला.

*****
 महाराजांनीं स्वहस्तें बाजीरावाला पुढें बोलावून दिलीं आणि सर्वांना हारतुरे दिल्यावर पानसुपारी व अत्तरगुलाव होऊन हा दरबार बरखास्त झाला.

महाराजांनीं विश्वासानें बाजीरावावर लहानपणींच सोंपविलेलें हें कार्य त्यानें पार पाडून केवढें यश संपादिलें हें महाराष्ट्राच्या पुढील इतिहासांत पाहावयास मिळते.

११

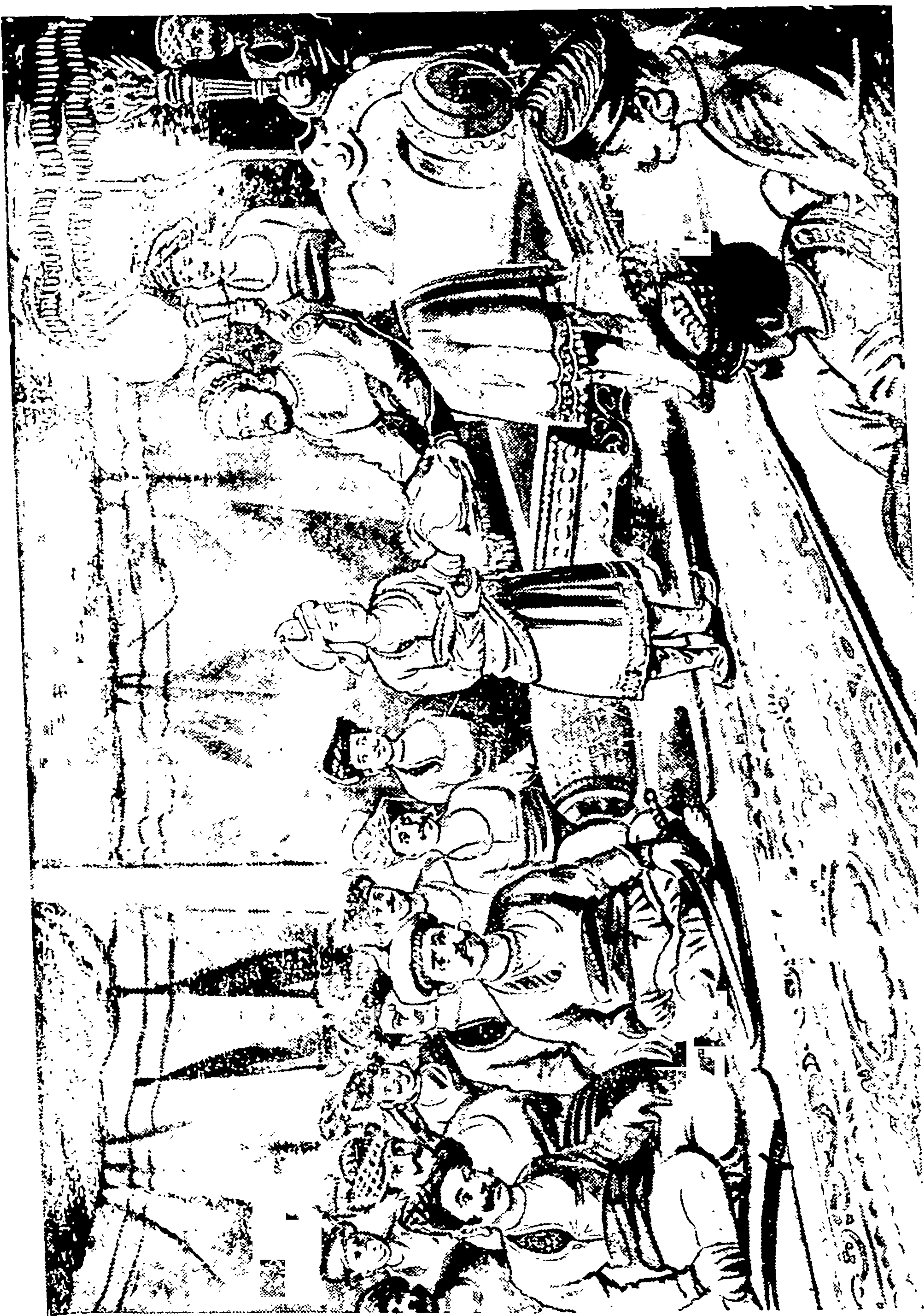
पहिलें सीमोलुंघन

★

बाजीराव चिमाजीआपास लिहितो, “ गिरिधर बहादर वहमें करून युद्धास आला, त्याचें आपलें युद्ध बहुत जाहलें, निदानीं त्यास सेनासहवर्तमान बुडवून यश प्राप्त जाहलें हें वर्तमान तपशिलें लिहिलें तें कळलें. वडिलांचे व धन्याचे पुण्येंकरून शत्रूचा पराजय केला यावरून बहुत समाधान जाहलें. श्री सदैव तुम्हांस याच प्रकारें यशस्वी करो. ”

हिंदूंच्या सणांमध्ये वर्षांतील सर्वांत मोठा ऐश्वर्याचा दिवस म्हणजे विजयादशमी हा होय. विजय संपादन करायला हा मुहूर्त आपल्या आर्यधर्मांत अगदीं प्राचीन कालापासून यशस्वी गणला जातो. सीमोलुंघन करायचें आणि सोनें लुटून आणायचें हे दोन हेतु ह्या सणाच्या मुळाशीं आहेत. हें सीमोलुंघन जसें शारीरिक तसें पुष्कळ वेळां बौद्धिक व नैतिकही असूं शकतें आणि सुवर्ण लुटून आणायचें तें पिवळ्या धातूच्या तुकड्यांचेंच असलें पाहिजे असें नाहीं. नानाप्रकारच्या विद्या आणि कला हें एक प्रकारचें धनच आहे आणि तें कमींत कमी वेळांत जास्तींत जास्त संपादन करणें ही एक प्रकारची उत्कृष्ट करामत समजली जाते. जगाचे व्यवहार अशा प्रकारच्या लुटीवरच चालले आहेत. अशोकादि पराक्रमी पुरुषांनीं पूर्वी खरें सीमोलुंघन करून सर्व आशियाखंडास बुद्धधर्माचा बहुमोल प्रकाश पुरविला. अशाच प्रकारचें सीमोलुंघन शंकराचार्यांनींही केलें. कोलंबसानें अमेरिका खंड शोधून काढतांना जें

*****
 महाराजांनीं स्वहस्ते बाजीरावाला पुढें बोलावून दिलीं आणि सर्वांना हारतुरे दिल्यावर पानसुपारी व अत्तरगुलाव होऊन हा दरवार बरखास्त झाला.

महाराजांनीं विश्वासानें बाजीरावावर लहानपणींच सोंपविलेलें हें कार्य त्यानें पार पाडून केवढें यश संपादिलें हें महाराष्ट्राच्या पुढील इतिहासांत पाहावयास मिळतें.

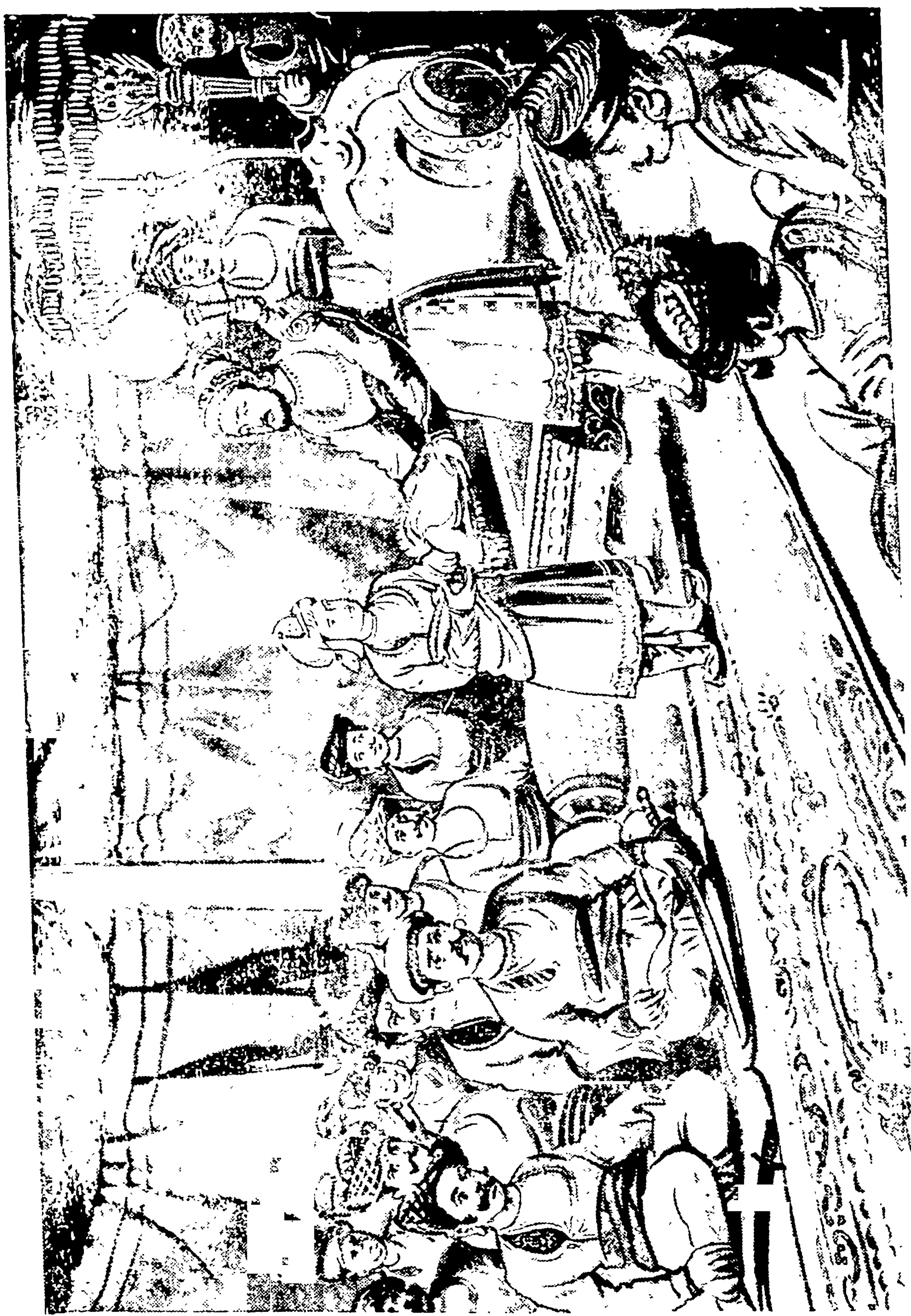
११

पहिलें सीमोल्लंघन

बाजीराव चिमाजीआपास लिहितो, “ गिरिधर बहादर वहमें करून युद्धास आला, त्याचें आपलें युद्ध बहुत जाहलें, निदानीं त्यास सेनासहवर्तमान बुडवून यश प्राप्त जाहलें हें वर्तमान तपशिलें लिहिलें तें कळलें. वडिलांचे व धन्याचे पुण्येंकरून शत्रूचा पराजय केला यावरून बहुत समाधान जाहलें. श्री सदैव तुम्हांस याच प्रकारें यशस्वी करो. ”

हिंदूंच्या सणांमध्ये वर्षांतील सर्वांत मोठा ऐश्वर्याचा दिवस म्हणजे विजयादशमी हा होय. विजय संपादन करायला हा मुहूर्त आपल्या आर्यधर्मांत अगदीं प्राचीन कालापासून यशस्वी गणला जातो. सीमोल्लंघन करायचें आणि सोनें लुटून आणायचें हे दोन हेतु ह्या सणाच्या मुळाशीं आहेत. हें सीमोल्लंघन जसें शारीरिक तसें पुष्कळ वेळां बौद्धिक व नैतिकही असूं शकतें आणि सुवर्ण लुटून आणायचें तें पिवळ्या धातूच्या तुकड्यांचेंच असलें पाहिजे असें नाहीं. नानाप्रकारच्या विद्या आणि कला हें एक प्रकारचें धनच आहे आणि तें कमींत कमी वेळांत जास्तींत जास्त संपादन करणें ही एक प्रकारची उत्कृष्ट करामत समजली जाते. जगाचे व्यवहार अशा प्रकारच्या लुटीवरच चालले आहेत. अशोकादि पराक्रमी पुरुषांनीं पूर्वी खरें सीमोल्लंघन करून सर्व आशियाखंडास बुद्धधर्माचा बहुमोल प्रकाश पुरविला. अशाच प्रकारचें सीमोल्लंघन शंकराचार्यांनींही केलें. कोलंबसानें अमेरिका खंड शोधून काढतांना जें

*****
सीमोल्लंघन केलें त्यानें तर सोन्याचा नवीन पूर उत्पन्न करून जगाचा भावी इतिहास साफ बदलून टाकिला.

मराठ्यांच्या इतिहासाकडे पाहिलें तर शिवाजीमहाराजांनीं सीमोल्लंघनाचा खरा अर्थ समजून घेतला म्हणूनच त्यांना स्वराज्यस्थापना करतां आली, आणि त्यांची अतृप्त राहिलेली इच्छा पुढें पेशव्यांनीं पुरी केली ती तरी त्यांनीं सीमोल्लंघनाचा खरा अर्थ जाणला म्हणूनच. पेशवा बाळाजी बाजीराव व त्याचा भाऊ राघोभरारी हे अटकेवर जातांना 'आम्ही शिवाजीमहाराजांचे बच्चे आहों' अशी फुशारकी मारीत, त्याचा अर्थ आम्ही शिवाजीमहाराजांचें कार्य पुढें चालवायला निघालों आहोंत असाच समजला जात होता. आणि त्यांच्या पूर्वी बाळाजीपत नानांनीं मराठ्यांस दिल्ली राजधानीचें दर्शन प्रथम घडविलें तें सीमोल्लंघनाची हाव बाळगली म्हणूनच. पण त्याची सार्थकता विशेष त्वरेनें आणि तडफेनें करून दाखविण्याचें भाग्य बाळाजीचे दोघे पुत्र बाजीराव आणि चिमाजीअप्पा ह्यांना लाभलें. तिशीच्या आंतील ह्या दोन तरुणांची कामगिरी मराठी राष्ट्राला मोठी भूषणावह झाली.

हिंदुस्थानचा सतराव्या शतकाचा इतिहास मुख्यतः औरंगजेब बादशहानेंच बनविला असें म्हणण्यास हरकत नाही. त्याचा उद्योग, त्याची शिस्त, त्याचें राज्यकारभाराचें कौशल्य व दक्षता इत्यादि त्याच्या अंगचे गुण अप्रतिम होते. आपणास परमेश्वरानें स्वधर्माच्या सेवेसाठीं निर्माण केलें असून परधर्मीयांचा पाडाव करून मूर्ति-मंदिरे फोडून इस्लामाची महती वाढवावयाची हेंच त्यानें आपलें जीवितसर्वस्व मानलें आणि जन्मभर त्याचाच पुरस्कार केला. ही त्याची मोठीच राजकारणी चूक झाली आणि त्यामुळेच त्याला व त्याच्या राज्याला विपन्नदशा आली. हा दुराग्रह त्याचे अंगीं नसता तर मराठ्यांना त्याच्या विरुद्ध उठण्याचें प्रयोजनही उरलें नसतें. त्याच्या एकंदर कारभाराचें सूक्ष्म अवलोकन करून त्यांतले गुण व दोष त्याच्या पश्चात् ज्या दोन व्यक्तींनीं बरोबर ताडले त्या व्यक्ति म्हणजे एक बाजीराव व दुसरा त्याचाच समकालीन निजामउल्मुल्क. ह्या दोघांनीं अठराव्या शतकाचा हिंदुस्थानचा इतिहास बनविला. धर्मानें एक हिंदु व दुसरा मुसलमान. वयानें मात्र त्यांच्यांत मोठीच तफावत होती. निजाम बाजीरावाहून अठ्ठावीस वर्षांनीं मोठा होता. पण तरुण बाजीरावानें त्यास चांगलाच हात दाखविला. बाजीरावाची तडफ व निजामाचें कपट ह्या दोन भिन्न प्रवृत्तींचा झगडा जगास स्पष्ट दिसून आला.

*****

निजामउल्मुल्क सर्वस्वीं औरंगजेबाच्या तालमींत तयार झाला होता. सर्व सामर्थ्य खर्च करून मराठ्यांचा पाडाव करण्याचें पूर्वीचें वादशहाचें धोरण त्यानें तंतोतंत पुढें चालविलें. ह्याच्या उलट बाळाजीपंतनानानेही औरंगजेबाचा दक्षिणेतील एकंदर कारभार, त्याचें मराठ्यांशीं चाललेलें युद्ध व एकमेकांचे डावपेंच वीस पंचवीस वर्षेपावेतो चंगल्या रीतीनें पाहिले होते आणि मुसलमानी धर्माचा द्वेष न करतांही मराठी सत्तेचा उत्कर्ष घडवून आणतां येईल ही भावना त्यानें आपल्या मनश्चक्षुंपुढें सारखी वागविली होती. खुद्द शाहूमहाराजांची अशी भावना असल्यामुळें तिचा उपयोग राजकारणांत करून मराठी राज्याची वृद्धि व्हावी असें धोरण बाळाजीनें ठरविलें. बाळाजी अकालींच मरण पावला. पण त्याचें मनोगत त्याचा पुत्र बाजीराव ह्याच्या ठिकाणीं पूर्णपणें उतरलें होतें; आणि शौर्य व धाडस हे गुण मुलाच्या अंगीं जास्त होते. अर्थात् पेशव्यांचा आरंभींचा इतिहास म्हणजे बाजीराव व निजाम-उल्मुल्क ह्या दोन सुप्रसिद्ध व्यक्तींचा झगडा होय. त्यांनीं एकमेकांवर योजलेले डावपेंच व हर्षामर्ष ह्यांचें सुंदर चित्र पुढील इतिहासांत पाहावयास मिळतें.

पेशवेगिरी मिळतांच बाजीरावाची व निजामाची झटापट सुरू झाली. एकमेकांच्या भेटी झाल्या, एकमेकांवर स्वान्या झाल्या, तह झाले, पत्रांनीं व वकिलांमार्फत उभयतांमध्ये नाना प्रकारचे व्यवहार घडले. परंतु प्रत्येकाचें उद्दिष्ट भिन्न असल्यामुळें त्यांची एकवाक्यता मात्र केव्हांही होऊं शकली नाहीं. पेशव्यांचा उद्देश मराठ्यांची सार्वभौम सत्ता स्थापन करावयाची, तर निजामाचा सर्वस्वीं त्याचे उलट मराठ्यांना हाणून पाडून मुसलमानांची सत्ता दृढ करावयाची असा परस्परविरुद्ध होता. बाजीराव व निजाम ह्यांची ही झटापट सारखी वीस वर्षे चालली. प्रथम सामदामादि उपाय कांहीं काळ योजलेले निष्फळ झाल्यावर कोणत्याही तंट्याचा निर्णय करण्याचें मानव-जातीचें अखेरचें अस्त्र म्हणजे युद्ध. त्याचाच अवलंब उभयतांकडून करण्यांत आला. वर्ष दोन वर्षे अनेक मोहिमा झाल्या आणि शेवटीं सन १७२८ च्या रंगपंचमीला ता. १८ मार्च रोजीं एकंदर राजकारणाचा रंग पालटला. ह्या दिवशीं पालखेडवर बाजीरावानें निजामास चंगलेंच रगडून त्याजवर आपला शह बसविला, आणि मुंगी शेवगांवचा यशस्वी तह पदरांत घेऊन छत्रपतींस भेटला. त्यानें निजामाच्या दुर्दशेची एकंदर हकीकत महाराजांस निवेदन केली. अशा प्रकारें त्या सालच्या रंगपंचमीच्या दरबाराला अपूर्व रंग चढला,

*****
 बाजीरावाची सर्वत्र वाहवा झाली आणि शाहूला घन्यता वाटली की, पेशवाईची योजना आपण ठरविली ती अशा प्रकारे फलद्रूप झाली.

दक्षिणचे राजकारण जरी वरप्रमाणे यशस्वी झाले तरी आता पुढे काय हा प्रश्न उभा राहिला. बाजीराव आणि चिमाजी म्हणजे राम-भरतांची जोडी. त्यांच्या अंगी मूर्तिमंत उत्साह संचारलेला होता. चार दोन मोहिमा यशस्वी झाल्या म्हणजे काम झाले असे मानणारे ते नव्हते. त्यांना कांहीं तरी मोठा उद्योग करून दाखवावयाचा होता. त्या सालचा पावसाळा नाना तऱ्हांच्या वाटाघाटी करण्यांत त्यांनी घालविला. अनेकांशीं सल्ला-मसलत केली. शाहू छत्रपतींशीं मनमुराद बोलणीं केलीं. आपण एखादे साहस अंगीकारले तर मनापासून साहाय्य कोण करतील, कोणाचा विरोध होईल, फौज कशी उभारावी, द्रव्याची पैदास कशी करावी, ह्या सगळ्यांचा त्यांनी तब्बल चार महिने कसून खल केला. त्यांचे मन त्यांना सांगे, जगांत पराक्रमासारखे अमोलिक शस्त्र नाही. साहसाशिवाय वैभव नाही हे तर ठरलेलेच. विजयादशमी जवळ आली आणि ह्यावर्षी सीमोल्लंघन करावयाचे ते नर्मदोत्तर भागीं माळव्याकडे करावयाचे असे उभय बंधूंनी ठरविले. ह्यावेळीं कीलक संवत्सर चालू होता. कीलक म्हणजे खिळा. मराठ्यांनी ह्या सालीं मोगल बादशाहीच्या छातींत पहिला खिळा ठोकून दिला.

तारीख १ ऑक्टोबर सन १७२८ म्हणजे आश्विन शु. १० चा दिवस मराठी इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनीं झळकण्यास पात्र आहे. ह्या दिवशीं हे दोघे बंधु महाराजांचा आशीर्वाद घेऊन शाहूनगरांतून बाहेर पडले. धाकट्यानें पश्चिम बाजूनें बागलाण खानदेशांतून पुढे जावे आणि बाजीरावाने पूर्वेच्या बाजूनें वऱ्हाडांतून जबलपूर मार्गाने बुंदेलखंडांत उतरावे आणि दोघांनीं एकमेकांची साथ करित माळवाप्रांत व बुंदेलखंड हे हस्तगत करावे असा बेत ठरविला. मनांत बेत ठरविणे कित्ती सोपे पण ते सिद्धीस नेणे कित्ती अवघड हे सांगण्याची गरज नाही. बाजीराव लहानपणीं ज्यांना 'राण्या', 'मल्या', 'उद्या' अशा नांवाने हाका मारी ते लहानपणचे खेळगडी शिंदे, होळकर आणि पवार चिमाजीच्या साहाय्याला होते. रघूजी भोसले, आनंदराव सुमंत, पिलाजी जाधव वगैरे चांगली पोक्त मंडळी बाजीरावाबरोबर होती. जातांना वाटेत नवीन फौज वाढवायची, पुढील झगड्याची तयारी करायची आणि वारंवार एकमेकांना खबर देत घेत पुढे चालून जायचे, अशा रीतीने दोघांचे मार्गक्रमण चालले.

*****

त्यांत चिमाजीनें तर मोठीच आघाडी मारली. २५ नोव्हेंबरला तो नर्मदेवर दाखल झाला. बरोबर फौज दहा वीस हजारच पण अगदीं निवडक होती. त्याची सारी भिस्त होती ती वर सांगितलेले तीन मुख्य सरदार आणि त्यांच्याच तोडीचे नव्या जोमाचे इतर तरुण वीर ह्यांच्यावर. बाजीराव जरा धीमेपणानें वाटेंतच इतर व्यवहारांची व्यवस्था लावीत, पैसा जमवीत, मुलुखाची व रयतेची निगा ठेवीत आणि चिमाजीच्या हालचालींकडे सारखें लक्ष पुरवीत दक्षतेनें व सावधगिरीनें चालला होता.

मराठ्यांच्या ह्या हालचालींची बातमी दिल्ली-दरबारला पोचण्यास विलंब लागला नाहीं. बादशहा व त्याचे सल्लागार यांनीं मराठ्यांना अटकाव करण्याकरितां अगोदरपासूनच मोठी फौज व हुशार सरदार रवाना केले. राजा गिरधर बहादुर व त्याचा चुलतभाऊ दया बहादुर हे दोन हिंदु सरदार पराक्रमी म्हणून नांवाजलेले बादशहाच्या पदरीं होते, त्यांस त्यानें पूर्वीच माळव्याच्या बंदोबस्तास नेमिलें होतें. मराठे चालून येतातसें पाहून हे दोन सरदार प्रचंड तयारीनें युद्धास सिद्ध झाले. ठिकठिकाणीं तोफा रचून मराठ्यांचा संहार उडविण्याची त्यांनीं कडेकोट तयारी केली. चिमाजी-अप्यांनीं व होळकर-शिंदे-पवारांनीं आपले अनेक हेर पूर्वीच सर्वत्र पसरून त्यांजकडून बादशाही तयारीचा शोध आणविला आणि जे घाट मुसलमानांनीं अडविले होते ते चुकवून दुसऱ्याच उतारावर ता. २७ नोव्हेंबर रोजीं नर्मदा उतरून त्यांनीं आपली सर्व फौज पलीकडे नेली; आणि गुप्त रीतीनें एका आडमार्गानें सर्वांनीं एकदम पुढें चाल करून आमझेराच्या तळावर मुसलमान फौजांची पिछाडी गांठली. आकाशांतून एकाएकीं विद्युत्पात व्हावा त्याप्रमाणें मराठ्यांनीं हा अचानक मागाहून हल्ला चढविलेला पाहून बादशाही सैन्य गांगरून गेलें. आणि चार दोन तासांतच मराठ्यांनीं त्याचा फडशा उडविला. दयाबहादुर समोर लढतां लढतांच रणांगणावर पतन पावला. आणि गिरधर बहादुर जखमी होऊन पुढें अल्पावकाशांत मृत्यु पावला. हे दोघे मातबर मुख्य पुढारी मरण पावतांच उरलेसुरले लोक जीव घेऊन पळाले. आणि आमझेराच्या ह्या एका लहानशा लढाईनेंच संबंध माळवा प्रांत मराठ्यांच्या काबूंत येण्याची वाट मोकळी झाली. चिमाजीनें आतां वेळ न गमावतां लगेच पुढें चाल करून माळव्याची राजधानी उजनी शहर गांठलें आणि मराठी सैन्यानें विजयोत्साहानें तो प्रदेश लुटून अपार संपत्ति पैदा केली.

*****

माळव्यांतील मराठ्यांच्या विजयाची ही बातमी हां हां म्हणतां चहूंकडे पसरली. बादशहा व त्याचे दिल्लीचे एकंदर उमराव सर्वथा स्तंभित झाले. महाराष्ट्रांत ह्या विजयाची बातमी पसरली तेव्हां लोकांना आनंदाचें केवढें भरतें आलें व ठिकठिकाणच्या मराठ्यांचे बाहू वीरश्रीनें कसे स्फुरण पावूं लागले ह्याची कल्पनाच केली पाहिजे. बाजीराव व चिमाजीआप्पा ह्यांच्यावर चोहोंकडून अभिनंदनाचा वर्षाव झाला. महाराजांनीं प्रेमभरित अंतःकरणानें त्या दोघां बंधूंना शाबासकी दिली, आणि ज्या मुलाला आठ वर्षांपूर्वी आपण पेशवाई दिली त्यानें आपलें धोरण बरोबर संभाळलें आणि आपले हेतु पूर्ण केले हें पाहून त्यांना धन्यता वाटली.

पूर्वी शिवाजीमहाराज आग्याहून सुटून आले तेव्हां लोकांना जसें वाटलें, कीं हा कोणी तरी अवतारी पुरुष हिंदूंचा पुरस्कर्ता निर्माण झाला आहे, तशीच भावना पेशव्यांच्यासंबंधानेंही आतां लोकांत लगोलग प्रसृत झाली, आणि पेशवे किंवा मराठे हे केवळ महाराष्ट्राचेच मालक नव्हत तर ते आतां सगळ्या देशाचा ग्रास करणार, त्यांच्याशीं नमूनच वागलें पाहिजे असें वातावरण उत्तर हिंदुस्थानांत निर्माण झालें !

चिमाजीआप्पानें उजनींत प्रवेश केला त्यावेळीं बाजीरावाचा मुक्काम नागपूर देवगडच्या आसपास होता. तो ताबडतोब तसाच पुढें मध्य हिंदुस्थानांतून गढामंडळाच्या मार्गानें बुंदेलखंडांत शिरला आणि त्यानें चिमाजीआप्पाला कळविलें, कीं तुम्ही तिकडून पश्चिमेला गुजरातेत जा आणि तोही प्रांत पादाक्रांत करून खंडण्यांच्या वसुळानें छत्रपतींचें कर्ज वारा.

बुंदेलखंडाच्या हद्दीवर गढामंडळा येथें बाजीरावाचा मुक्काम असतां त्यास छत्रसालचें केविलवाणीचें बोलावणें आलें. त्यांत मजकूर असा कीं, आमझेरा येथें आपल्या फौजेचा पाडाव झालेला ऐकून बादशहानें आपला दुसरा बलवान् सरदार महंमदखान बंगष मोठ्या फौजेनिशीं रवाना केला आहे. तो प्रथम आमची चंदी उडवून मग माळव्यांत मराठी फौजेवर चालून येणार. नफानें जशी गजेंद्राची अवस्था केली तशी आमची स्थिति झाली आहे तर ह्या प्रसंगांतून आम्हांस सोडविणार एक आपणच समर्थ आहांत. तर भगवान् श्रीविष्णूप्रमाणें ताबडतोब येऊन आम्हांस संकटांतून मुक्त करावें.

छत्रसालाची ही हाक ऐकून बाजीराव तसाच विजेप्रमाणें चमकत बंगषावर चालून गेला. त्यानें त्याचा धुव्वा उडवून छत्रसालास सोडविलें आणि मराठी

*****
 राज्याची हद्द यमुनेस पोचविली. इकडे चिमाजीने गुजरातेत जाऊन तेथे मराठ्यांची सत्ता स्थापन केली आणि दोघांही बंधूंनी सन १७२९ च्या मृगारंभी सातान्यास येऊन छत्रपतींचे दर्शन घेतले. त्या वेळीं छत्रपतींना व एकंदर महाराष्ट्राला जो आनंद झाला त्याचे वर्णन कोण करील ! धन्य ते छत्रपति व धन्य त्यांचे आज्ञाधारक सेवक ! ह्या वेळीं बाजीरावाचे वय केवळ २८ वर्षांचे होते ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे त्याच्या ह्या पराक्रमाचे कौतुक करावे तितके थोडेच असे वाटू लागते !

१२

अंत्यशय्येवरून

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

मराठ्यांच्या इतिहासांत शिवाजीच्या खालोखाल बाजीराव पेशव्याची योग्यता समजतात. एका अर्थाने शिवाजीचे राज्य महाराष्ट्राबाहेर फारसे गेले नव्हते ते बाजीरावाने सर्व हिंदुस्थानमर विस्तारले. अंतसमयी शिवाजीचे वय पन्नाशी उलटून गेले होते, तर बाजीरावाला चाळिशी संपविण्यास तीन महिने वीस दिवस कमीच होते. दोघांचाही अंतसमय अत्यंत उद्वेगकर बनला; पण त्यांतल्या त्यांत अनेक कारणांनी बाजीरावाला आपले जिणे दुःसह वाटू लागले असून, मृत्यु आला तोही कोणाच्या ध्यानीमनी नसतां एकाएकीं आला. नर्मदेच्या दक्षिणकाठी रावेरखेडी येथे उघड्या छावणींत ता. २८ एप्रिल सन १७४० रोजी बाजीरावाचे देहावसान झाले. “वैशाख शु. १३ सोमवार, चंद्र १२ सफर रोजी रायांस कैलासवास जाहला,” अशी नोंद जमाखर्ची कागदांत आहे. आजाराचे वर्णन निश्चित मिळत नाही. दोन दिवस अगोदर शनिवार शुद्ध एकादशीच्या दिवशी रायांस ओवाळून टाकण्यास एक मोहोर खर्ची पडली आहे. तसेच रविवारी मृत्युंजयाच्या जपास ब्राह्मण व क्लेशदाने ह्यांचे खर्च दाखल आहेत, त्यांवरून शनिवारपासून आशा सुटली असे अनुमान होते. दोनतीन दिवस ज्वर होता. नदीस्नान आणि पोहणे हे पेशव्यांच्या घरांतले

*****
 प्रत्येकाचें नित्यकर्म होतें. त्यांतून नर्मदेवर असतां वरील क्रम अवश्यच होता. पोहत असतां बुडत होते, जवळच्यांनीं वाहेर ओढून आणलें असा एक प्रवाद आहे, तो अगदींच टाकाऊ नसेल तर अपघातानेंच मृत्यु आला, औषधोपचार वेळेवर होऊं शकला नाहीं, शेवटीं यातना फार झाल्या, विव्धळत होते, असें मानणें गैर नाहीं. मुख्य गोष्ट म्हणजे, परलोकास जातांना कृतार्थतेचा आनंद पुष्कळांना लाभतो, त्याच्या उलट बाजीरावाची मनःस्थिति असल्यामुळें तारुण्याच्या भरांत राष्ट्राच्या ऐन उमेदींना धक्का पोंचवून प्रयाण करण्याची पाळी आपणावर यावी हा अत्यंत खेदकारक देखावा त्याच्या दृष्टीसमोर उभा राहिला, आणि त्याच्या तोंडून खालील शब्द वाहेर पडले.

“काय ही माझी दशा, आणि काय हा संसार ! शेवटीं सर्व जंतुजात एकाच धुळीस मिळणार ! व्यर्थ आहे मानवी पराक्रम ! शौर्य, आशा, उमेदी सर्व कांहीं फुकट !

“अहाहा काय तो वीस वर्षांपूर्वीचा पेशवाईच्या वस्त्रांचा प्रसंग ! वडिलांच्या मृत्यूचें आमचें सुतक संपतांच महाराजांनीं उंबरजेवर मुद्दाम सर्व प्रमुख मंडळींना दरबारांत बोलावून आम्हांस वस्त्रें दिलीं. नुकतीच कुठें मिशी फुटूं लागलेल्या मुलावर राज्याचा भार महाराजांनीं टाकिला. सर्व जन म्हणूं लागले, केवढा हा महाराजांचा अविचार ! प्रतिनिधि, दाभाडे, भोसले असे नामांकित सरदार आणि अनेक धुरंधर मुत्सद्दी पदरीं असतां एवढ्या अल्पवयी ब्राह्मण शिशूच्या हातीं महाराज सर्व सत्ता देतात म्हणजे काय ! पण वडिलांचा आशीर्वाद मस्तकीं होता, पुण्यशील मातुःश्रीचा वरदहस्त आणि प्रत्यक्ष महाराजांच्या पायांची सेवा ह्यांचा लाभ मिळाल्यामुळें जें काम हातीं घ्यावें तें यशस्वी होत गेलें. विरोधकांचीं तोंडें परभारें बंद पडलीं. आम्हांला वडील शोभणारे एवढे कर्ते निजामउल्मुल्क महाराजांस गोत्यांत आणूं लागले, त्याबरोबर आम्हीं त्यांस मराठ्यांचें पाणी चांगलेंच दाखविलें.

“चंद्रसेन जाधव महाराजांना सोडून गेले; दाभाडे नडवूं लागले; कान्होजी भोसले उघड बंडखोर बनले; दमाजी थोरात व उदाजी चव्हाण ह्यांनीं तर सन्निध राहून वेळीं अवेळीं महाराजांचा उच्छेद चालविला. पण त्या सर्वांना हा पट्ट्या एकटा खडे चारूं शकला. लक्ष्मणानें रामचंद्राचा शब्द झेलला नसेल अशी आमची साथ चिमुकल्या चिमाजीनें केली. केवढें आमचें भाग्य, कीं बाईसारखी जगद्वंद्य मातुःश्री, बाळाजीपंतनानांसारखे चतुर वडील,

*****

चिमाजीसारखा बंधु, पुरंदर्यांसारखे पाठीराखे व प्रत्यक्ष शाहूमहाराजांसारखे उदार स्वामी आणि मस्तानीसारखी सहचारी-पण जाऊं घ्या, तो विचारच आतां नको !

“ आज आणि पूर्वी-! छे, नको ती आठवण ! लहानपणचा तो उत्साह ! वडील नेहमीं चिंतेंत व अडचणींत असायचे. सारखे कांहीं तरी वेत व खलवतें ह्यांची चिंता. कजें काटा, फौजा ठेवा, भरंवशाचीं माणसें शोधा, असा खेळ त्यांचा सदा चाललेला. आम्ही तेव्हां लहान, जवळ उत्सुकतेनें वसून पाहावयाचे. आजचे हे राणोजी शिंदे, सुभेदार मल्हारराव होळकर, धारचे पराक्रमी पवार अशांच्या संगतींत आम्ही तेव्हां उघड्या घोड्यावर मौजेनें दौड मारीत रानोमाळ भटकत असूं. भूक, तहान, ऊन्ह, पाऊस कसली म्हणून पर्वा नाही. घोड्याच्या तोंब्यांत भाजलेले फुटाणे घ्यायचे कीं चालले फाक्या मारीत. भीति म्हणजे काय तें मनांतच नाही. वडीलमातुःश्रींना दमाजी थोरातानें पकडून हाल केले, तेव्हां असा कांहीं अंगाचा तिळपापड झाला कीं, ह्यांच्या मानेचा घोट घ्यावा ! पण आमचे महाराज पडले शांतिब्रह्म. शत्रु नागव्या तलवारीनें चालून आला तरी हे म्हणणार, ‘काप माझी मान आणि घे आपली हौस फेडून !’ पण आम्हां पोरांच्या उच्छृंखल लीलांवर महाराजांचें हें सात्त्विक पांघरूण होतें म्हणूनच आम्हांस जय मिळत गेला हेंही तितकेंच खरें आहे. आजच पाहा ना, कालचा हा राण्या आज उजनीस टोलेजंग वाडे उठवून राजासारखा मिरवतो. हा अजापाल मल्हारजी त्यांतलाच. उदाजीनें तर पूर्वींची परमारांची धारानगरी निजलेली पुन्हा उठविली. तो माझा शागीर्द गोविंदा खेर आज पहा सागरास कसा बडेजावानें नांदतो आहे. असे कित्ती तरी पराक्रमी सरदार माझ्यापुढें नाकें घासतात. पण आहे कोठें आज तो बाजीरावाचा पराक्रम !

“ एवढा जहांवाज निजाम, प्रत्यक्ष औरंगजेवाच्या तालमींतला, महाकपटी व आंतल्या गांठीचा, केव्हां केसानें गळा कापील समजायचें नाही. तोंडानें बोलेल एक, कतगदावर लिहील दुसरें आणि प्रत्यक्ष करील तिसरेंच. हुलकावणी दाखवील बऱ्हाणपुरची आणि येईल पुण्यावर. कोल्हापूरच्या संभाजीस बगलेंत मारलें, शाहूस काढून तुम्हांस सातारच्या गादीवर वसवितों अशी त्यास थाप देऊन आमच्या महाराजांवर गदा आणिली; त्याबरोबर अप्पा व मी चालून गेलों आणि अचानक झडप घालून त्याला पालखेडच्या कैचींत पकडलें, तेव्हां

*****
 आला सुतासारखा नरम ! तोच बाजीराव आज मृत्यूच्या दारांत कसा विव्हळतो आहे पाहा !

“आज चाळीस वर्षांत ह्या देहास एका घडीची विश्रांति लाभली नाही. दुखणें कसें तें ठाऊकच नाही. एक दिवस असा नाही गेला कीं, कांहीं तरी अवचित विकट प्रसंग येऊन तारांबळ उडाली नाही. पण हा बाजीराव निधड्या छातीनें पुढें जातांच हिंमत नाही झाली शत्रूची पुढें येण्याची. नुसतें नांव ऐकून विरघळून जात. उगाच नाही महाराज म्हणत कीं, माझा एकटा बाजीराव एकीकडे आणि लाख सैन्य एकीकडे !

“काय ती कीलक संवत्सराची विजयादशमी ! मोठा भाग्याचा दिवस तो. आप्पा व मी महाराजांच्या पायांवर सोनें अर्पून बाहेर पडलों. महाराजांना ऋणमुक्त करण्यासाठीं उत्तरेकडे मोर्चा वळविला. चार महिन्यांत माळवा व बुंदेलखंड पालथें घातलें. गिरधर बहादुर, दया बहादुर, महंमदखान बंगष अशा वीरांना पाणीं पाजून छत्रसालांना संकटमुक्त केलें. त्यांनीं तिसरा हिस्सा राज्य व लावण्यवती मस्तानी आमचे पदरीं घातली. मराठी राज्याची हद्द गोदावरीवरून यमुनेस जाऊन मिडली. लगेच आप्पांनीं गुजरातवर शह बसविला. मिळून कीलक संवत्सराचा महिमा हिंदुस्थानचे प्रत्ययास येऊन शत्रूंचीं डोचकीं ठेंचलीं गेलीं.

“काशीबाई व मस्तानी दोघी आमचेबरोबर स्वारींतून देशीं आल्या, जणूं काय सखख्या बहिणीच असें त्यांचें परस्पर प्रेम. मातुःश्रींनीं आम्हां बंधूंचें कौतुक करून दृष्ट देखील काढली. महाराजांनीं दरबार भरवून आमचा गौरव केला. लहान मोठे सरदार आमच्या भजनीं लागले. खुद्द दिल्लीच्या बादशहाकडून आमच्या सन्मानार्थं पत्रें घेऊन वकील आले. उदेपूरचे राणा संग्रामसिंह, जयपूरचे सवाई जयसिंह, मारवाडचे अजितसिंह व अभयसिंह, वृद्ध छत्रसालजी बुंदेले अशा सर्वांचे वकील सातान्यास येऊन हिंदुस्थानचें राजकारण ठरवूं लागले. हिंदुपदपातशाही उभारूं लागली. रजपुतांचा व महाराजांचा प्रेमभाव कायम झाला.

“दक्षिणेंतही हा परिणाम तसाच बलवत्तर घडून आला. महाराजांनीं प्रतिनिधीस पाठवून कोल्हापुरकर संभाजीचा पाडाव केला. पण कसा झाला तरी तोही आपला बंधूच असें समजून महाराजांनीं त्यास शिक्षा न करतां समारंभानें भेटीस आणिलें. स्वतः सामोरे जाऊन गौरव केला. सातान्यास

*****
 आणून त्यास दक्षिणचें राज्य निराळें तोडून दिलें. कोल्हापूरची गादी स्वतंत्र बनली. महाराजांना लोक अजातशत्रु म्हणूं लागले.

“पण निजामांना मात्र आमचा हा लौकिक अत्यंत झोंबूं लागला. महाराजांचे वृद्ध सेनापति खंडेराव दामाडे वारल्यावर त्यांचे चिरंजीव त्रिंबकराव सेनापति झाले. आमचा उत्कर्ष सहन न होऊन त्रिंबकराव निजामास मिळाले, त्यांस हुजूर आणण्यासाठीं महाराजांनीं आम्हांस आज्ञा केली. पण ते समजुतीवर येईनात. आम्हांसच गोत्यांत आणूं लागलेसें पाहून डभई येथें त्यांशीं एकदम गांठ घातली. मोठें रणकंदन झालें. सेनापति धारातीर्थी पतन पावले. आम्हीं सातान्यास येऊन महाराजांस सर्व प्रकार निवेदन करतांच त्यांनीं सेनापतींची मातुःश्री उमाबाई पुत्रशोकानें संतप्त झाली होती, तिची समजूत काढली. असे प्रसंग किती म्हणून ह्या डोळ्यांसमोर उभे राहतात.

“निजामाला दक्षिणेंत आपलें वस्तान सांभाळणें दिवसेंदिवस अवघड झालें. आमच्याशीं भेटून गोडी करण्याचा घाट त्यांनीं रचिला आणि महाराजांस लिहून आम्हांस भेटीस बोलाविलें. पोटांत भयंकर कपट होतें. भेटीच्या प्रसंगीं दगा करून आमचा नाश करावा असा घाट रचिला. मातुःश्रींपासून इतर सर्वांनीं मोडा घातला कीं, भेटीस जाऊं नये. जिवास अपाय होईल. पण परमेश्वर आमचा वाली. निर्भयपणें निजामाचे भेटीस समारंभानें गेलों. निजामाची व आमची ही भेट अपूर्व थाटाची झाली. मोगलांच्या शहरांतून जेव्हां आमची स्वारी उमद्या घोड्यावर बसून जाऊं लागली तेव्हां आम्हांस पाहण्यास सर्व शहर लोटलें. पडद्यांत वावरणाऱ्या मोठमोठ्यांच्या मुसलमान स्त्रिया देखील डोळ्यांचें पारणें फेडण्यास बाहेर आल्या. खुद्द ज्या दालनांत आमची व निजामाची भेट झाली त्याच्या एका बाजूस चिकाचे पडदे लावून जनानखान्यासाठीं पडदपोशीची जागा केली होती. तेथें निजामाचा समग्र स्त्रीपरिवार मुद्दाम ह्या गरजणाऱ्या पेशव्याचें निरीक्षण करण्यासाठीं उत्कंठेनें बसला होता. उघडच आहे, वत्तीस वर्षांचा तरुण, गौरवर्ण, रूपगुणसंपन्न व सर्व हिंदुस्थानास महशूर झालेला असा वीर पुरुष त्यांना दुसरा कोण दिसणार !

“अशा प्रकारें आम्ही हिंदुस्थान पादाक्रान्त करीत चाललों, ह्यामुळे शत्रूंना दहशत बसली. आमचे सरदारही रघूजी भोसले, शिंदे, होळकर, पवार इत्यादि चहूंकडे नवीन राजधान्या निर्माण करूं लागले. त्यामुळे बादशहा व

*****
 त्याचे उमराव खवळून गेले. उदेपूर, जोधपूर, जयपूर येथील राजांस आम्ही भेटून त्यांजशीं सख्य जमविलें यामुळे बादशहाचा संताप वाढला. मराठ्यांना साफ काढून टाकण्याची प्रतिज्ञा करून त्यांनीं प्रचंड फौजा माळव्यावर रवाना केल्या. यांस एकदां चांगलीच दहशत बसवावी अशा बेतानें आम्ही विजेप्रमाणें थेट दिल्लीवर चाल करून गेलों. त्याबरोबर बादशहाचे पोटांत धडकी भरली. कोटांत लपून बसले. आम्हांस विनंती सांगून पाठविली, 'शाहूमहाराज आमचे दोस्त. तुम्ही मागाल तें देतो, पण घातपात करूं नये.' त्यावरून मनाशीं विचार केला, थोरांची विटंबना करणें योग्य नाहीं. नाहीं तर पुढील नादीरशाही अगोदरच गाजविण्यास काय उशीर होता! मतलब साधून यमुनेची हद्द कायम करून परत फिरलों. महाराजांस संतोष झाला.

निजामांस मात्र आमचा हा विजय अत्यंत दुःसह झाला. दिल्लीस जाऊन सर्व बादशाही फौज व पैसा हातीं घेऊन ते आमच्यांवर पुन्हा चालून आले. आम्ही जाऊन त्वरेनें सामना केला. भोपाळच्या गढींत त्यांस कोंडून धरिलें. अन्नपाण्यावांचून उपासमार होतांच दांतीं तृण धरून शरण आले. वृद्ध, केलेले पुरुष, अंत पाहूं नये, असा विचार करून त्यांस वाट मोकळी केली. जरूर तितका वचपा घेतला.

इकडे आप्पांनीं पोर्तुगीजांचा पाडाव करून त्यांचे समृद्ध नाविक स्थल वसई काबीज केलें. पाश्चात्यांवर शह बसविला.

पण आप्पा प्रकृतीनें अगदींच हैवान; व्यवहाराचें शहाणपण, चिकाटी, दूरदृष्टि इत्यादि गुणांत तो आमच्याहून वरचढ. आम्हीं शत्रूवर विजय मिळवून त्याचा फत्ता उडविल्यावर पुढील उस्तवारी, तह, तडजोड, भरपाई इत्यादि प्रकरणें विल्हेस लावण्याचें जिकिरीचें व खटपटीचें काम विनचुक सिद्धीस न्यावें आप्पानेंच. आम्ही दिल्लीकडे असतां आप्पानें कोंकणांत सीदीसातास मारलें, आंगऱ्यांच्या चढाईस आळा घातला, पोर्तुगीजांस नमविलें. तेणेंकरून मराठी राज्याची पश्चिममर्यादा निर्वेध बनली.

आमच्या मातुःश्रीबाई मोठ्या सत्त्वशील. त्यांच्या पोटीं जन्म आला हेंच आमचें मोठें भाग्य. त्यांनीं आमचें संगोपन यथायोग्य केलें म्हणून आम्हांस या पतित राष्ट्राची सेवा थोडीबहुत करतां आली. मातुःश्रींची इच्छा झाली कीं काशीयात्रा करावी. आमचाही धर्म कीं मातुःश्रींचे हेतु पूर्ण करावे. तयारी सर्व

*****

केली. उणें कांहीं नव्हतें. फक्त बरोबर जाण्यास घरचा पुरुष कोणी नाहीं. मनांत मोठी धास्ती कीं, प्रयाग, बनारस हीं स्थलें मुसलमानांचे ताब्यांत, त्यांजकडून वेळीं भलताच प्रकार होण्याचा संभव. आप्पा, नाना, मी सर्व आपापल्या कामांत. सदाशिव लहान, अवघ्या पांच वर्षांचा. मग आमचे आवूजी नाईक घरच्यासारखे होते त्यांस बरोबर दिलें. मातुःश्रींचे जांबई बाबूजी नाईकही बरोबर गेले. वर्तमान जाहीर झालें कीं, पेशव्यांच्या मातुःश्री यात्रेस जातात. तिकडील राजपूत राजे व मांडलिक यांचीं शेंकडों पत्रें आलीं कीं, आमच्या भूमीस मातुःश्रींचे पाय लागावे, त्यांच्या आशीर्वादाचें बल आम्हांस मिळावें. नुसत्या हिंदूंचींच नाहीं तर बंगालासारख्या आमच्या शत्रुचींही बोलावणीं आलीं. इतक्या कांहीं विनवण्या चहूंकडून आल्या कीं, मुख्य यात्रा बाजूला राहून पाहुणचार व स्वागत किती व कोणाचें स्वीकारायचें आणि कुठेंकुठें म्हणून जायचें याची पंचाईत वाईना व आम्हांस पडली ! खुद्द बादशहांनीं आपले खास एक हजार स्वार मातुःश्रींच्या बंदोबस्तास दिले. यात्रेस सव्वा वर्ष लागलें. उदेपूर, नाथद्वार, जयपूर, आग्रा, मथुरा, प्रयाग, काशी, गया अशा सर्व ठिकाणीं त्यांचा मोठा सत्कार झाला. हिंदुमुसलमानांच्या ऐक्याचे प्रचंड मनोरथ आमच्या मनांत उभे राहिले. महाराष्ट्रास आनंदाचें भरतें आलें. श्रीवर्धनच्या लहानशा ब्राह्मणकुटुंबाचें केवढें हें भाग्य.

मस्तानीसारखें गुणसंपन्न रत्न आमचे पदरीं पडलें. त्या रत्नानें माझे मन इतकें हिरावून घेतलें कीं, तोल थोडासा सुटला. आपण कांहीं गैर करतां असें कधीं वाटलेंच नाहीं. नकळत गोष्टी वाढत गेल्या. आमच्या सोवळ्या घरांत किंचित् पापकृत्याचें बीज रुजलें.

तशांत मस्तानीच्या पोटीं समशेरबहादुर उपजले. नंतर दोनच महिन्यांनीं रघुनाथ जन्माला आला. आम्हांस तर जशा दोनही बायका समान, तसे दोनही पुत्र समान. पण घरांतलें सोवळें पदोपदीं आडवें येऊं लागलें. तरी वरें, मस्तानी विचारी मृदुस्वभावी. कोणाचें मन न दुखवितां प्रत्येक गोष्ट संभाळून नेत असे. आम्ही बाहेरच्या कामांत गुंतलेले, घरच्या भानगडींत पडण्यास फुरसत कुठें होती ! पण परिस्थितीचा परिणाम थोडासा विकोपाला गेला.

सुखांतून दुःख आणि दुःखांतून सुख अशी ही संसारलीलेची सांखळी परमेश्वर बहुधा प्रत्येक मानवाच्या जीवनांत गोवीत असतो. वडिलांवर संकटें

*****

आलीं त्यामुळेच आमच्या कुटुंबास पेशवाई मिळून त्यायोगे मराठी राष्ट्राचा अभ्युदय झाला. पण त्याच अभ्युदयांतून आजची आमची विपन्नावस्था उत्पन्न झाली. आम्ही टीचभर पंचा नेसणारे कोंकणचे सोवळे ब्राह्मण, पांचपन्नास मैलांपलीकडे प्रवासाचा प्रसंग कधीं आलेला नाहीं. पण पुण्यास येऊन पेशवाईची जोखम अंगावर पडतांच आम्हांस आणि आमच्या अनुषंगानें इतरांस शिपाईगिरी पत्करावी लागली. वडिलांना बाळाजीपंत म्हणत तर आम्हांस बाजीपंत न म्हणतां लोक बाजीराव म्हणूं लागले. पण शिपाईगिरी म्हटली, कीं तींत बऱ्यावाईट अनेक गोष्टी येणारच. नानाविध स्वभावांच्या माणसांना हाताशीं वागवायचें म्हणजे त्यांची मर्जी सांभाळावी लागते, त्यांच्याशीं निकट सहवास करावा लागतो. अनेक युक्त्यांनीं त्यांचें मनोगत ओळखून त्यांस वश केल्याशिवाय मोठे उद्योग सिद्धीस जात नाहींत. आम्ही घरकोंबडे दक्षिणी लोक हजारां मैलांवर सैरावैरा धावत सुटलों. मिळेल तें खावें, प्यावें, प्रसंग पडेल तसें वागावें, बाहेरचे आचारविचार आत्मसात् करून सर्व प्रकारच्या व्यसनी-निर्व्यसनी लोकांशीं मिसळून समरस व्हावें याचेंच नांव शिपाईगिरी व यानेंच मुलुखगिरी साधते. माळवा, बुंदेलखंड, दुआब, प्रयाग, आग्रा, मथुरा, दिल्ली अशा ठिकाणीं वास्तव्य झाल्याबरोबर आमची दृष्टि फांकली. अंगच्या जोरावर आम्हीं द्रव्य पैदा केलें, दूरदूरचे प्रदेश जिंकले. त्याबरोबर तिकडचे शृंगार, वेष, आराम, चैन, गाणें बजावणें, नाचरंग इत्यादि विषयसेवनाची राहणी आमच्या अंगीं संचारली. देहाचें व विचारांचें भान थोडेंबहुत सुटलें, हा प्रकार कांहीं खोटा नाहीं. पण तो अपरिहाय होता. गुण पाहिजे तर अवगुणही स्वीकारला पाहिजे.

पूर्वीं शिवाजीमहाराजांना व त्यांच्या मातुःश्रींना हा हिंदु-मुसलमानांचा लढा पाहून संताप उत्पन्न झाला. त्यांनीं मोठें मन करून वजाजी निंबाळकर, नेताजी पालकर अशा थोर गृहस्थांस प्रायश्चित्तानें शुद्ध करून स्वधर्मांत परत घेतलें आणि त्यांच्याशीं शरीरसंबंध जोडले. पण आमच्या पुण्याच्या भिक्षुकांस ही दृष्टि कोठून यावी ? मस्तानीला मुसलमान कां समजायचें ? हिंदु कां नाहीं समजायचें ? आई मुसलमान व बाप हिंदु यामुळे ती जन्मतः अर्धी हिंदु तर होतीच. पुढें आयुष्य गेलें हिन्दु नवऱ्याजवळ व ब्राह्मणाच्या घरांत. तेच रीतिरिवाज तिनें स्वीकारले. आमच्या सोवळ्या गणपतीपुढें सालोसाल तिचें गाणें व नाच होऊन त्या प्रसंगीं सर्व शहर लोटायचें, तरी म्हणे ती धर्मवाह्य !

*****
 समशेराची मुंज नाहीं करायची तर काय आम्ही ब्राह्मणांनीं त्याची आपण होऊन सुंता करावी! आम्हांस मोठी उमेद पूर्वी वाटत होती कीं, हिन्दु-मुसलमानांचें धार्मिक ऐक्य जें अकबर बादशहाच्या पश्चात् बंद पडलें तें फिरून बनवावें, धर्मकलह कायमचा मिटवावा म्हणजे हिन्दुपदपातशाहीचा शिवाजीमहाराजांचा संकल्प आपोआप सिद्धीस जाईल. आम्ही तरी शिवाजी-महाराजांचे चेले, त्यांचाच उद्योग पुढें चालविणार!

हिन्दुपदपातशाही आम्हांस अवश्य पाहिजे, पण ती मुसलमानांशीं सख्य ठेवून बनवायची. पाटणकर दीक्षित वगैरे आमचे हितचिंतक काशीविश्वेश्वराचे मंदिरावर औरंगजेबानें बांधलेली मशीद पाडून मंदिर पुनः उभारण्यास सांगतात, पण या गोष्टी सिद्धीस जाणाऱ्या नव्हत. महाराजांना तर बादशाहीचा केवढा अभिमान वाटतो. त्यांनीं औरंगजेब बादशहास वचन दिलेलें आहे कीं, संकटप्रसंगीं आम्ही धावून येऊं, बादशाहीचा सांभाळ करूं. नादीरशहा चालून येतांच महाराजांची आज्ञा निकडीची आम्हांस आली कीं, दिल्लीवर जाऊन बादशहाचें संरक्षण करा. आम्ही तयारी करतो तों नादीरशहा निघून गेल्याची बातमी आली. इकडे वसई फत्ते होऊन मराठ्यांचा पराक्रम उच्च कोटीस पोचला.

पण आमच्या कुटुंबांत मात्र विपरीत प्रकार घडून आला. मातुःश्री, आप्पा, नाना यांना मस्तानीचा सहवास दुःसह वाटून तिची आमची कायमची ताटातूट करण्याची त्यांनीं शिकस्त चालविली. तिला त्यांनीं अटकेंत ठेविलें, कायमची नाहींशी करण्याचा प्रयत्न चालविला. आमचा प्राणच हिरावून नेतात अशी आमची स्थिति झाली. आप्पांची पुष्कळ मनधरणी केली, पण समजूत पडेना. ते म्हणत, मस्तानीचा त्याग करा आणि गंगोदकानें प्रायश्चित्त घेऊन शुद्ध व्हा. इकडे प्रत्यक्ष मस्तानीनें आपली केविलवाणी स्थिति आम्हांस कळविली. एकदां मनांत आलें, खुशाल पांच पन्नास स्वारांनिशीं शनिवारवाड्यावर जाऊन तिला सोडवून आणावी. दिल्लीच्या बादशहास नमविणाऱ्या या मर्दाला ही गोष्ट अशक्य नव्हती. पण विचार केला; असलें भलतेंच कृत्य करूं नये. आमचा प्राण जाईल तर जावो, मस्तानीचाही जावो, पण दुर्लोकिक करूं नये. न मातुः परदैवतम्.

वस्स, आतां जगून काय करायचें! प्रयाणाची वेळ आली. हे सूर्यतनया यमराजा, तूंच आतां या बाजीरावाचा प्राण आपल्या ताब्यांत घे. चाललों. रा.....म." एवढा वज्राहून कठोर वीर कुसुमाहूनही मृदु बनला.

“हे सूर्यतनया यमराजा, तूंच आतां या बाजीरावाचा प्राण आपल्या ताब्यांत घे. चाललो. रा...म.”

[पृष्ठ १०४]

हूडपणाचें बक्षीस

सुविक्रान्तस्य लोकस्य सर्वमेवं महीतलं ॥

पराक्रमी माणसाला सर्व जग मोकळें आहे.

“ अरे ए गोसावड्या, खबरदार माझ्या त्या धोतराला शिवशील तर, जरा दुरून चाल, मीं तें धोतर सोवळ्यासाठीं वाळत घातलें आहे. ”

हे शब्द एका दहा वर्षांच्या मुलाच्या तोंडून अभावितपणें बाहेर पडले. ते कोणीं कोणाला म्हटले हें कळलें म्हणजे त्यांचें इंगित लक्षांत येईल. हा गोसावडा म्हणजे प्रत्यक्ष शाहूमहाराज असून, मुलगा जवळच्या एका कुळकर्ण्याचा स्वच्छंदी पोरगा दोन प्रहरचे पूर्वी कृष्णेच्या पात्रांत स्नान करीत होता.

शाहूनगर येथें महाराज राज्य करीत असतां त्यांना शिकारीचा नाद असे. रोजच्याप्रमाणें ते शिकारीस गेले, तिकडे उशीर झाला, म्हणून ते घाईघाईनें एकटेच खांद्यावर भाला टाकून परत येत होते. बरोबरची मंडळी सर्व मागें शिकारीची व्यवस्था लावीत होती. कृष्णा नदींतून जात असतां वरील मुलगा लंगोटी लावून नदींत स्नान करतांना त्यांना दिसला. त्यानें आपलें धोतर बाहेर वाळवंटावर वाळत घातलें होतें. शाहूमहाराजांना लांब दाढी होती. कंबरेस कांच्या व अंगांत कफनीसारखें सार्धें लांब अंगडें असा तो त्यांचा वेष एखाद्या बैराग्यास शोभण्यासारखा दिसे.

मुलाचे ते उर्मट शब्द महाराजांनीं ऐकले आणि शांतपणें हसून ते म्हणाले, “ नाहीं बाबा मी तुझे धोतर विटाळीत. ” एवढेंच उत्तर बोलून आणि त्या मुलाकडे जरा सूक्ष्म नजर टाकून ते तसेच मुक्कामावर निघून गेले. मागाहून थोड्या वेळानें महाराजांच्या बरोबरची शिकारीस गेलेली मंडळी प्यादे, स्वार, हाकेवाले असे त्याच वाटेनें आले. तेव्हां तो मुलगा थोडा चपापला.

पुढें थोड्या वेळानें महाराजांचे दोन शिपाई त्याजकडे आले व म्हणाले, ‘ चल, तुला महाराज बोलावताहेत. ’ मुलगा म्हणाला, ‘ महाराज कोण ? ’ शिपाई म्हणाले, ‘ नुकतेच या वाटेनें गेले ते. त्यांना तूं गोसावड्या म्हणून

*****

हाक मारून धोतराला शिवूं नको म्हणून सांगितलेंस नाही का ? अरे, महाराज ते. त्यांना असें बोलवें का ? ' तेव्हां मुलगा अगदीं घाबरून गेला आणि आतां काय शिक्षा होते कोणास ठाऊक म्हणून कांपतच त्या शिपायांबरोबर तो महाराजांकडे गेला. त्यांना पहातांच मुलानें एकदम जाऊन त्यांच्या पायांवर डोकें ठेविलें आणि म्हणाला, ' मी आपणांस ओळखलें नाही, चूक झाली, क्षमा करावी. ' हे शब्द ऐकून महाराज थोडे हसले आणि विचारूं लागले, ' तूं कोण ? कोणाचा ? असा एकटाच नदीवर कां आला होतास ? ' त्यावर मुलगा म्हणाला, " माझें नांव विठू. मी सासवडच्या कुळकर्ण्यांचा मुलगा; हल्लीं मढर्यांस राहतों. सकाळीं आई मला फार बोलली, " तूं काम करीत नाहीस, तुला जेवायलाच नाही घालीत. चालता हो घरांतून. " त्यावरून मी रागानें घराबाहेर पडून नदीवर स्नानाला आलों आणि स्नान झाल्यावर गांवांत मधुकरीला जाणार होतों. "

महा० — पण आई तुला कां रे बोलली ?

मुलगा—ती म्हणते, " तूं सांगितलेलें काम करीत नाहीस तेव्हां तुला जेवायला घालणार नाही, हवा तिकडे जाऊन पोट भर. "

महा०—मग तूं आई सांगते तें काम कां करीत नाहीस ?

मुलगा—ती मला वाटेल तें काम सांगते, मला नाही तें आवडत !

महा०—मग तुला आवडतें तरी काय ?

मुलगा—मला होय ? मला घोड्यावर बसून खूप लांब पळावेंसें वाटतें. महाराजांचे स्वार रोज रस्त्यानें दौडत जातांना पाहिले कीं वाटतें, असें रानोमाळ धावत सुटावें व स्वार होऊन शिकारीला जावें. किती तरी लोक असे बाहेर जातात आणि मलाच कां आई घरांत डांबून ठेवणार ? मी नाही तिचें ऐकणार !

महाराजांना त्या मुलाचें कौतुक वाटलें आणि त्यांनीं लगेच हुकूम केला, " एक महिनाभर याची जेवणाची व्यवस्था वाड्यांत करा. त्याला पागेंतलें एक लहान तडू द्या; आणि जाऊं द्या त्याला पाहिजे तिकडे दौडत ! एक महिना झाला कीं पुन्हा मला खबर द्या. "

मनाजोगतें झाल्याबरोबर त्या मुलास अत्यानंद झाला. संकट टळलें. घरचें काम टळलें, परभारें पोटाची सोय झाली. मनमुराद वर्तन करायला मिळालें.

...त्याने आपला भाला हुंकरावर पेंकला.

*****
 मग काय पाहिजे ! त्याने एक दुणदुणीत तद्दू पसंत केले आणि सकाळ
 संध्याकाळ दौडत चालला. परत आल्यावर त्या तट्टाची चाकरी तो स्वतः
 आपल्या हाताने करी. त्याजवरच त्याचा सर्व प्राण. त्यास चंदी घालणे,
 खरारा करणे, शृंगारणे, फिरवणे हाच त्याचा अहोरात्र नाद. बरे, पागेत
 आणखी पुष्कळ स्वार होते, त्यांचीं कामे पडतील तीं तो मोठ्या आनंदाने
 करून देई. महिन्याच्या आंतच तो सर्वांना प्रिय झाला आणि चांगल्या
 तऱ्हेचा स्वार बनला, पुढे महाराजांच्या स्वारीबरोबर शिकारीसही तो जाऊं
 लागला.

एक दिवस असेच महाराज शिकारीस गेले असता त्यांनीं एका डुकराच्या
 मार्गे लागून त्याजवर गोळी झाडली, पण नेम चुकून डुकर निसटला आणि
 थेट महाराजांच्या अंगावर धावून आला. कर्मधर्मसंयोगाने आमचा हा 'विठ्ठल'
 त्याच वाजूला होता, त्याने आपला भाला डुकरावर फेंकला आणि त्यास
 जखमी करून लगेच घोड्यावरून उतरून आपल्या दोन्ही हातांनीं डुकरास
 अडवून धरले. शाहूमहाराज मागोमाग आलेच. त्यांनीं हा त्या मुलाचा
 पराक्रम पाहिला आणि त्याच्या प्रसंगावधानाचे व धाडसाचे कौतुक करून
 त्याला शाबासकी दिली. हा मुलगा पुढे नामांकित योद्धा होणार हे त्यांनीं
 ओळखले आणि त्याला लगेच शंभर स्वारांची मनसब ठरवून दिली.

हाच विठू मुलगा पुढे प्रसिद्धीस आलेला विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर होय.
 पन्नाससाठ वर्षे मराठेशाहीची उत्कृष्ट सेवा वजावून वृद्धापकाळीं तो मरण
 पावला. त्याचे वंशज हल्लीं विंचूरकर सरदार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. शाहूमहाराज
 माणसाची परीक्षा कशी करीत आणि त्यांच्या पदरीं शेंकडों गुणी माणसे कशीं
 निर्माण झालीं हे वरील उदाहरणावरून लक्षांत येईल.

नववा पुण्यश्लोक

पुण्यश्लोक नृपावळींत नववा † होवोनि जो राहिला ।
जो राजा असतां समस्त महिला विश्रांति शेषाहिला ॥
राष्ट्रोक्तें अवगाहिला बुधजनीं नानागुणीं गायिला ।
जो शाहू नृप तत्कथौघ लिहिला तो पाहिजे पाहिला ॥

शाहूमहाराज हे उग्रप्रकृति संभाजीचे पुत्र. थोरल्या शिवाजीचे नातू. त्यांचा जन्म ता. १८ मे सन १६८२ रोजी व मृत्यु ता. १५ डिसेंबर सन १७४९ रोजी झाला. म्हणजे त्यांची हयात ६७ वर्षांची भरते. औरंगजेबानें संभाजीमहाराजांना पकडून त्यांचा क्रूरपणें वध केला, तेव्हां शाहूचें वय ७ वर्षांचें होतें. शाहू व त्याची मातुःश्री येसूबाई यांस बादशहानें पकडून कैदेत घातलें. ही कैद पुढें १८ वर्षें म्हणजे औरंगजेबाच्या मृत्यूपर्यंत चालली. या बादशहाचीं शेवटचीं पंचवीस वर्षें दक्षिणेंतच मराठ्यांशीं लढण्यांत खलास झालीं. तो कधीं पुन्हा दिल्लीस गेला नाहीं. दक्षिणच्या त्याच्या छावणींत व रानावनांत चाललेल्या संग्रामांत बादशहाबरोबर शाहूची धिंड सारखी चालली. छावणी सोडून मोकळ्या जगांत वावरण्याची संधि अठरा वर्षांच्या अवधींत त्यास विलकुल मिळाली नाहीं. तो दिल्लीस तर कधींच गेला नाहीं. उलट हा बादशहा संभाजीप्रमाणेंच त्याच्या या पुत्राचा वध करितो, कीं त्यास जन्मान्ध करून ग्वाल्हेरसारख्या किल्ल्यावर फेकून देतो, कीं सुंता करून शिवाजीच्या वैराचा सूड उगवितो अशी अनिश्चिति या अठरा वर्षांत शाहूच्या पुढें सारखी कायम असल्यामुळें, एवढ्या अवधींत एक दिवस तरी सुखाचा घास त्यास खायला मिळाला असेल असें वाटत नाहीं. बादशहाची कन्या शीनतुन्नसा वेगम इनें स्त्रीसहज वात्सल्यानें येसूबाईचा व तिच्या या पुत्राचा परामर्ष घेतला म्हणूनच शाहूला पुढील दिवस दिसले.

† हिंदु राजवटींत रामचंद्र युधिष्ठिरांपासून झालेल्या पुण्यश्लोकांची गणना केल्यास शाहू नववा म्हणतां येतो.

*****

सन १७०७ त औरंगजेब बादशहा मृत्यु पावला आणि त्याचा पुत्र अजमशहा उत्तरेत चालला. बरोबर शाहूचें लटांबरही तिकडे चाललें. आतां पुढें आपल्या जन्माचे आणखी धिंडवडे काय काय निघणार ही धास्ती शाहूस पडली. मला सोडून स्वदेशीं पाठवा अशी टोंचणी त्यानें शहास लाविली. इकडे सातान्यावर चुलती ताराबाई कारभार पाहत होती. मराठे अनावर झाले, त्यांस आळा घालण्याचा एकच उपाय राहिला कीं, शाहूस परत पाठवून त्याची व चुलतीची झोंबी लावून द्यावी, म्हणजे हे मराठे आपसांत लढून निर्बल होतील, असा शेवटचा मंत्र बादशहानें मरतांना पुत्रास शिकविला होता. त्याचा अंमल अजमशहानें केला. नर्मदा उलटून भोपाळजवळ शहाचा मुक्काम असतां, मातुःश्री, दोघी बायका व मोठा परिवार ओलीस देऊन शाहूनें बादशाही छावणीतून दक्षिणेंत प्रयाण केलें. ताराबाईशीं लढून सातारा राजधानी काबीज केली, आणि सन १७०८ च्या आरंभीं आपला राज्याभिषेक-समारंभ उरकला. तेव्हांपासून पुढें ४२ वर्षे राज्य करून त्यानें देह ठेविला. पेशवाईच्या पूर्वार्धावर अर्धशतकपावेतो या पुण्यश्लोक प्रभूची छाप विशेष पडलेली आढळते. तिचें प्रतिबिंब तत्कालीन लेखांत पहावयास मिळतें. अंत-काळाचें थोडें वर्णन पहा.

“ मार्गशीर्ष व॥ ३ भृगुवार पुष्य नक्षत्र शके १६७१ शुक्ल संवत्सर (ता. १५ डिसेंबर सन १७४९) सकाळीं चार घटका दिवसास विष्णुलोकवास केला. सर्व जनांस दुःख जाहलें. मनुष्यमात्र लहानथोर, दासदासी पदरचे त्यांचा वाप, प्रतिपालनकर्ता, तें दुःख स्मरून क्लेश जाले ते लिहावयास असमर्थता आली. कारण असा प्रभु दयावंत दुसरा जाला नाही. धन्याचे राज्यांत अपराधी जाला तरी, हत्यारें करून घ्या, परंतु मारा असा शब्द ज्याचे मुखीं आला नाही, आजानुबाहु, अजातशत्रु, पुत्र-मित्र-अरि एकरूप व्यवस्थेनीं वागवावयाचे. कोणास गैर भाषण केलें नाही. असा पुण्यश्लोक राजा निधन पावला ते समर्थी राव व पंत सर्व लहानथोर जाऊन बसले. एकच हाहाकार झाला, तेथें यांणीं लोकांस किती समजावून सांगावयाचें. अशा आकांतीं सकवारबाईच्या सहगमनाची सिद्धता करून हळदकुंकू वाणें दिलीं. महाराजांच्या कानांतील कुड्यांची जोडी प्रसाद म्हणून सकवारबाईनें पेशव्यास दिली. अनेक वाद्यें, घोघरीं हळदकुंकू समारंभें करून माहुलीस मोठ्या गजरांनीं दोन लाख मनुष्यें जमा झालीं. सहगमनविधि झाल्यानंतर सर्वांनीं

*****
 स्नानें करून शहरांत येऊन दीपदर्शन घेऊन श्रीचे अवलोकनानें पुनीत होऊन
 घरोघरीं गेले. सारे दिवसाचे उपोषित.

“ नंतर प्रतिनिधि व अष्टप्रधान सर्व मिळोन महाराजांचे नांवाची पाषाणाची
 लिंगप्रतिमा साळोंका घडोन कृष्णावेणा-संगमीं वाळूवर लिंग ठेवून प्राणप्रतिष्ठा
 करून स्थापना केली. पूजाअर्चा नैवेद्य याचा बंदोबस्त केला तो चालत आहे.
 तेथें शाहूमहाराज छत्रपति अद्यापि आहेत. त्यांची मर्यादा जो कोणी ठेवील
 त्यास न्यून पडणार नाही. पेशवे पंतप्रधान रुमालानें प्रथम हात बांधून
 संगमापलीकडे पायउतारा होऊन नौवती बंद करून छत्रपतींच्या प्रतिमेचें
 दर्शन घेऊन नंतर सातान्यास दर्शनास जात होते. महाराजांनीं यवनांचे
 नजरबंदीतून येऊन वेचाळीस वर्षे अप्रतिहत आज्ञा पृथ्वीचे ठायीं राज्य करून
 पुण्यश्लोक होत्साते कैलासवासीं गेले. सर्व हिंदुस्थानांतील राजपूत राजांशीं
 जयपूर-उदेपूर इत्यादिकांशीं बरोवरी किंवहुना वर्चस्व गाजविलें. ” *

शाहूमहाराजांची खालील प्रशंसा तत्कालीन लेखांत आढळते. “ महाराजांचे
 शरीरीं बालत्वापासोन सत्तर वर्षेपावेतो दुखणें किंवा व्याधि झाली नाही.
 बहुत दृढ होते. वारा, उष्ण, पर्जन्य उघडे अंगावर सर्व काळ बहुत सोसणें,
 शिकारींत वगैरे मस्तकीं पागोटें नाही, विजार किंवा धोतर इतकें मात्र घ्यावें,
 शालजोडी, पासोडी पुढें पालखींत असावी ऐसें व्रत चाललें. जनानखान्यावाहेर
 पाऊल पडलें नाही. मुली व मुलगे पुष्कळ झाले; जगले नाहीत इतकेंच.
 चिंचवडचे मोरया देव, कचेश्वरबाबा, एकनाथ, तुकाराम, कल्याण गोसावी,
 पूर्णानंदस्वामी, मनसाराम उदासी, नानकपंथी व मुसलमान संत अशा सर्व
 धर्मांच्या साधुसंतांस महाराजांनीं नेमणुका बांधून दिल्या. मनुष्यमात्रास ममतेचा
 वेध लाविला. प्रत्येकास वाटावें कीं, आपले इतकी कृपा कोणावर नाही. ज्याचा
 ज्या कामांत उपयोग त्यांत एखादा अवगुण आहे तरी युक्तीनें झांकून तो
 त्याजपासून सोडवावा, गुण तितका प्रगट करून द्यावा, माणसें वाढवावीं,
 याप्रमाणें राज्याची उदयकाल वृद्धि व्हावी हें समजून, पूर्वीं वडिलांनीं माणसें
 दुखविलीं, मारलीं, कारखाने बुडविले त्यामुळें राज्यनाश झाला, उग्रदंड
 ब्रह्महत्या झाल्या, तें लक्षांत ठेवून, देवाब्राह्मणांचे ठायीं बहुत निष्ठा दाखवून

* हिंदुधर्मासाठीं तूं काय केलेंस, मीं काय केलें, असा वाद सवाई जयसिंगाशीं
 शाहूनें केलेला आढळतो.

*****

यथास्थित संगोपन करून माणसांचें गुणग्रहण बहुत केलें. आपलेसे करून वेधास लाविलें. प्रौढ माणसें सहवासांत ठेवावीं; त्यांच्या युक्ति व बुद्धि ऐकाव्या, सर्वांचा विचार घेऊन कार्ये करावीं. देवाब्राह्मणांचे इनाम, अग्रहार, पूजा, नैवेद्य, नंदादीप पूर्वील दिले ते चालवून जेथें नाहीं तेथें नवीन बंदोवस्त करून दिले. सेवक लोक बहुत निष्ठेनें आज्ञा तिळप्राय उल्लंघन न करितां चालूं लागले. जें कार्य ज्यास सांगितलें, तेथें त्यास यशच प्राप्त व्हावें, ज्यांनीं त्यांनीं राज्यवृद्धीस झटावें असें करूं लागले. उग्र दंड करावयाचा नाहीं. शिरच्छेद करणें असल्यास बहुत विवेकें करून कान्होजी आंग्याकडे रवाना करावें. मनसब्यांत बहुत चतुर. सर्व राज्य मोगलाईत गेलें होतें तें मसलतीनें सोडविलें. सर्व लोक आज्ञेत वागवून नवीन मोठीं माणसें निर्माण केलीं, वाढविलीं. जुनीं माणसें अनुकूल झालीं, त्यांचें चालविलें. शहाण्या पोक्त माणसांच्या मसलतीनें चालावें. विश्वासु सेवकलोकांचे हातून कामें घ्यावीं. लघु मनुष्य, कैफी, व्यसनी, दारूबाज, यांस समीप न ठेवितां मुत्सद्दी लोकांचे हातून कारभार चालविला. मराठे लोकांस शिपाईगिरीचे कामांत ठेविलें. उत्तरदेश सोडवून थोरले महाराजांचा उद्देश सिद्धीस नेला. पूर्वेस दक्षिणेस चतुःसमुद्र मर्यादा होऊन चहुं दिशांचें राज्य एकआज्ञा चालूं लागलें. नीतिन्यायें करून प्रजेचें पालनपोषण केलें. गरीब अनाथांचे ठायीं बहुत दया करून त्यांचें दुःख परिहार करावें, रयतेस उपद्रव काडीमात्र नाहीं. पर्जन्यवृष्टि यथाकाल होऊन पृथ्वीनें धान्य पीक बहुत द्यावें ऐसें सुभिक्ष झालें. ”

नशिवाचे खेळ शाहुमहाराजांइतके दुसऱ्या कोणीं अनुभवले नसतील, परंतु ते कधीं डगमगले नाहींत, कीं धैर्य खचूं दिलें नाहीं. अर्ध शतकपावेतो त्यांचे सरदार देशभर लहून मराठ्यांचें राज्य वाढवीत होते. स्वकीय व परकीय लोक त्यांची आज्ञा झेलीत. शत्रूंना त्यांचे नांवाचा दरारा वाटत होता. हमेश कोणत्या तरी नवीन विजयाची बातमी येऊन त्यांचें चित्त आनंदानें खुलून जात असे. वरील दीर्घ काळांत त्यांनीं उदार अंतःकरणानें व थोर मनानें सर्वांचा परामर्ष घेतला. प्रत्येकाच्या कामगिरीचा योग्य मोबदला देऊन सर्वांवर आपला वचक कायम ठेविला. सदैव कारभारांत निमग्न. स्वहस्तानें असंख्य पत्रें लिहिलीं, राज्याचा वाढता व्याप स्वतः संभाळिला. तंटे, भांडणे, मारामान्या, चोऱ्या, दरवडे, खून, अपघात, शिकार, खेळ, विदाग्या, मेजवान्या, दरवार, सरदारांचे रुसवे व समजुती, विवाहादि समारंभ, बाया पुरुषांचे

*****
 सत्कार, परराज्यांतील वकिलांचे जाबजबाब, आप्तस्वकीयांचे जन्ममृत्यु अशीं अनेक प्रकरणें रोजच्या रोज विल्हेस लावून, सरदारांस पैसा व फौजा पुरविणें, त्यांचे द्वेष मिटविणें, जयापजयांची खबर ठेवणें अशा किती तरी व्यवहारांचे निकाल जेव्हांचे तेव्हां लावावे लागत. व्याप वाढला तशीं कामेही वाढलीं. शाहूमहाराजांबद्दल अवमान दाखविण्यास शत्रूंनाही बुद्धि झाली नाही. खालील मनोरंजक संवाद शाहूची योग्यता यथायोग्य दाखवितो. जयसिंगाचा वकील दीपसिंग म्हणून सन १७३० त सातान्यास शाहूचे भेटिस आला. शाहूची भेट घेतल्यावर तो औरंगाबादेस जाऊन निजामास भेटला. दीपसिंगाचें व निजामाचें बोलणें झालें तें असें—

निजाम— सातारा महाराजांपाशीं मातबर मनसुवेबाज ज्यास राजा मानतो ऐसा तुमचे नजरेस कोण आला ?

दीपसिंग— याच शोधासाठीं जयसिंगांनीं मला सातान्यास पाठविलें. बाजीराव पंडितांचें नांव मुलकांत मर्दुमीचें फार आहे. त्यांच्याशिवाय आणिक कोणी सत्यवचनी, प्रामाणिक, पोख्तकारी, चलनसाहेबफौज गिरंदारी दुसरा दिसत नाही.

निजाम— राजा खुद्द कसा आहे ?

दीपसिंग— राजा बहुतच खुब्या राखतो.

निजाम— आम्हीं ऐकलें कीं, कित्येक गोष्टी हलकेपणाच्या ऐकतो.

दीपसिंग— मजलसी सारखे न चालत तर राज्य कसें राहतें. फार पोख्त, शहाणे, विवेकी आहेत. जाबसाल उत्तम करितात.

नुसता एक बाजीराव शाहूनें पुढें आणला असता तरी त्याचें तें तेवढेंच कृत्य बहुमोल म्हणतां आलें असतें. पण बाजीरावासारखीं किती तरी माणसें शाहूनें पुढें आणिलीं व स्वतःचें तेज लोपवून दुसन्याचें पुढें आणिलें ! खरोखर असे धनी फार विरळा !

मराठ्यांच्या राज्यव्यवस्थेंत शाहूमहाराजांनीं प्रचंड रूपान्तर घडवून आणिलें. सुईच्या अग्राइतकी जमीन कोणास तोडून देऊं नये, नोकच्या किंवा कामें प्रत्येकाच्या लायकीप्रमाणें द्यावीं, केवळ बापाचा पुत्र म्हणून पिढीजाद वारसा कोणाचाही मानूं नये अशा प्रकारचे कडक शिस्तीचे अनेक नियम शिवाजीमहाराजांनीं ठरविले, ते शाहूनें रद्द करून राज्य कबजांत

*****
 येण्यापूर्वीच नागपूर, धार, देवास, उजेन, इंदूर, वडोदें, सागर, अक्कलकोट, गुत्ती अशा प्रकारच्या मोठमोठ्या जहागिरी त्यानें निर्माण केल्या आणि त्या ठिकाणीं नवीन राजधान्या उठवून पिढीजाद अंमल चालविणारीं मराठ्यांचीं घराणीं स्थापन केलीं, हा मोठा फरक एकदम आपल्या मनांत भरतो.

शाहूच्या करामतीचा मुख्य गुण हा कीं, त्यानें स्वतःचा स्वार्थ असा कांहीं पाहिला नाहीं. दुसऱ्यास पुढें आणणें, परहित साधणें, दुसऱ्याच्या कल्याणानें संतोष पावणें, परदुःखानें गहिवरणें ही उच्च नीति त्याच्या ठिकाणीं बाणलेली होती. त्याच्या बुद्धींत जातिभेद, धर्मभेद विलकुल नव्हता. ती बुद्धि निर्मळ पाण्यासारखी निष्कलंक होती. अक्कलकोटकर फत्तेसिंग भोसले, कऱ्हाडकर प्रतिनिधि, नागपूरकर रघूजी भोसले, किंवा सेनापति यशवंतराव दाभाडे अशा किती तरी मंडळींस शाहूनें पेशव्यांपेक्षांही कांकणभर जास्त उत्तेजन दिलें. पण जगाचा व्यवहार असा आहे कीं, त्यांत अंगची योग्यताच शेवटीं कामास येते, दुसऱ्याच्या साहाय्याचा फारसा उपयोग पडत नाहीं. पराक्रमास क्षेत्र दाखविणें शाहूनें केलें, पण त्या क्षेत्राची मशागत करून त्यांत यश दाखविणें हें ज्याच्या त्याच्या कुवतीवर अवलंबून राहिलें. इतरांच्या मानानें ही कुवत पेशव्यांच्या ठिकाणीं जास्त दिसली, म्हणून ते पुढें आले, बाकीचे मार्गें पडले.

राज्यविस्ताराची विशिष्ट पद्धत शाहूनें स्वीकारली ती अशी : एकदां नागपूरकर भोसल्यांस जवळ बोलावून त्यानें सांगितलें, “हें पहा, तुमच्या हातांत पैसा नाहीं, आमच्याही नाहीं. मुलूख सगळा तुमचा आहे. फौजा जमवा, मुलूखगिरी करा, सोयीस होईल तिकडे जा, हिंमतीनें आपलीं ठाणीं बसवा, वाडे बांधा, वसाहती उठवा, दक्षिणचे हरहुन्नरी लोक बरोबर न्या, उद्योगधंदे व्यापार-सावकारी चालू करा. मंदिरे बांधा, देवाब्राह्मणांचें संगोपन करा; म्हणजे देवही तुम्हांस पावेल. तुमचें दैन्य फिटेल. पैसा नसला तर कजें काढा, उद्योग करून तीं फेडा.” असा हा स्वावलंबनाचा बिनभांडवली धंदा बादशाही सनदांच्या आधारावर शाहूनें लोकांस दाखवून दिला. हां हां म्हणतां मराठे सरदार कंबरा बांधून बाहेर पडले. सावकारांचीं कजें घेतलीं. जिवास जीव देणारे साथीदार जमविले, कोणीं नागपूर वसविलें, कोणीं धारेस ठाणें दिलें, कोणीं इंदुरास पेशव्यांच्या पुण्याच्या वाड्याची नकल उठविली, मंदिरे बांधलीं, बाजार वसविले, अठरापगड जातींचे स्वतःचे लोक दक्षिणेंतून नेऊन उत्तरेत छावण्या बांधल्या. म्हणूनच मराठेशाहीचा त्वरित फैलाव देशभर होऊन तिचा इतिहास

*****
 बनला. कोणाचाही हेवादावा न करतां सर्वांचें प्रेम संपादून व स्वार्थावर तिलांजलि देऊन शाहूनें हा प्रयोग साधला. गोवधवंदीचें फर्मान सर्व हिंदुस्थानभर सुटलें. तीर्थक्षेत्रें निर्वेध झालीं. सावकारी व पेढ्या वाढल्या. उत्तर दक्षिण दिशांमध्ये प्रचंड देवघेव उत्पन्न होऊन महाराष्ट्राचें जीवन पुष्ट झालें, समृद्ध बनलें.

उद्दाम माणसांना नरम करण्याची शाहूची पद्धत पुढील विशिष्ट उदाहरणांत चांगली दिसून येते.

इंद्रोजी कदम नांवाचा एक लहानसा सरदार चारदोनशें स्वार बाळगणारा पण गर्विष्ठ होता. एकदां महाराजांची व त्याची भेट ठरली. भेट दरवारी थाटाची होती. पेशवे किंवा इतर सरदार दर्शनास येऊं लागले म्हणजे मार्गें वऱ्याच अंतरावर त्यांनीं नौवती व वाघें बंद करून घोड्यावरून उतरून चालत यावें असा रिवाज ठरलेला होता. इंद्रोजी कदमानें मोठ्या डौलाची स्वारी शृंगारली. लोकांना भरजरीचे मोलवान पोपाख देऊन घोड्यांनाही सोन्याचांदीचा शृंगार चढविला आणि अशा थाटानें तो वाघें वाजवीत घोड्यावरून न उतरतां तसाच थेट वाड्यापावेतो येऊं लागला. कामदारांनीं महाराजांना हा प्रकार कळवून सांगितलें, “आम्ही पुढें जाऊन इंद्रोजीला अटकाव करतो.” त्यावर महाराज बोलले, “तुम्ही सर्व स्वस्थ रहा, कांहीं करूं नका. कदमरावाच्या वर्तनाची जबाबदारी मी पाहून घेईन.” असें म्हणून नेहमीं-प्रमाणें अंगांत कफनी चढवून संन्यासवृत्तीनें आपण दरबारांत जाऊन वसले, आणि जवळ मोत्या कुत्रा होता त्यास सर्व शृंगार चढवून जवळ बसवून घेतला. पुढें इंद्रोजी कदम आपल्या तोऱ्यानें उद्धट पावलें टाकीत दरबारांत आला त्याबरोबर महाराज बोलले, “या कदमराव, बसा. तुमचा हा थाट पाहून आम्हांस मोठा संतोष वाटतो.” इतक्यांत कदमाची नजर शाहूनें शृंगारलेल्या मोत्या कुत्र्याकडे गेली आणि मनचे मनांत तो इतका विरघळून गेला कीं, लगेच उठून त्यानें सदूगदित अंतःकरणानें महाराजांचे पाय धरले आणि म्हणाला, “मी सहस्र अपराधी आहे. अन्याय क्षमा करावे.”

तात्पर्य, शांत व गोड स्वभावानें, उदार व परोपकारी वृत्तीनें या जगांत थोर कार्यें सिद्धीस नेतां येतात. हा प्रयोग शाहूच्या चरित्रांत पहावयास मिळतो. अशा लोकोत्तर पद्धतीचा अवलंब करून शाहूनें मराठी राज्याचा विस्तार

*****

हिंदुस्थानभर करविला आणि जनतेकडून पुण्यश्लोक व अजातशत्रु हीं चिरंतन विरुद्धें मिळविलीं. म्हणून राष्ट्रीयदृष्ट्या या पुण्यश्लोकाचें चरित्र स्फूर्तिदायक म्हटलें पाहिजे.

१५

ग्रहणांतलें राजकारण

The fall of the Marathas is rightly attributed to inferiority in discipline, equipment and command.

—Sen

“लष्करी टापटीप, लष्करी साहित्य व लष्करी हुकमत या बाबतींत मराठे कमी पडले म्हणून त्यांचें राज्य गेलें.

—सेन

ता. २१ नोव्हेंबर सन १७५१ मार्गशीर्ष शु॥ १५ या दिवशीं रात्रीं खग्रास चंद्रग्रहण होतें. पेशव्यांची स्वारी निजामावर चालून जात असतां त्यांचा मुक्काम त्या दिवशीं जुन्नर अलीकडे कुकडी नदीच्या कांठीं झाला. चंद्रग्रहण म्हणजे आपल्या धर्माप्रमाणें पर्वकालचा योग. यापूर्वीं महिना दोन महिने पेशवे—निजामांच्या झटापटी चाललेल्या असून उभयतांच्या फौजा एकमेकींवर टपून बसल्या होत्या. कुकडी नदीवर मध्यरात्रीच्या सुमारास पेशवे व इतर मंडळी स्नान व जपजाप्य करण्यासाठीं गेली होती. आणि शागीर्द वगैरे सेवकगण व सुवर्ण—रौप्यादि उपकरणांची मांडामांड पेशव्यांच्या वैभवास साजणारी असून, त्या थाटानें नदीपात्र फुलून गेलें होतें. नदीवर स्नान आटपून पेशवे जप करीत देवतार्चनांत ध्यानस्थ बसले. देव पाण्यांत बुडवून ठेवले. चंद्र खग्रास होत चालला तेव्हां प्रकाशही अंधुक झाला. अशा समयीं ज्याप्रमाणें आकाशांतून वीज कडकडावी त्याप्रमाणें पूजेच्या जागीं एकदम तोफांचे प्रचंड गोळे येऊन पडूं लागले. कोणाच्या ध्यानीं मनीं हा प्रकार नव्हता आणि लढाईच्या दृष्टीनें कोणी सावधही नव्हते. गोळे येऊन पडूं लागल्याबरोबर जो तो

2598
का. ११३९
3913

*****
 आश्चर्यचकित होऊन सैरावरा धावूं लागला ! देव, उपकरणीं वगैरे जागच्याजागींच टाकून प्रत्येक असामी वाट फुटेल तिकडे पळत सुटला ! पेशव्यांनींही धूम ठोकली ! कित्येक माणसें मरून पडलीं. खुद्द पेशव्यांना गोळा लागला नाहीं हें भाग्य ! अशा रीतीनें ती रात्र मोठ्या कष्टांत व भीषण अवस्थेंत गेली.

उजाडतांच पेशव्यांनीं फौजा आवरल्या आणि झालें काय याचा तपास चालविला. तपासाअंतीं असें कळलें कीं, निजामानें फ्रेंचांची फौज मदतीला आणून लढाईची नवीनच पद्धति सुरू केली आहे. बुसी नांवाचा एक मोठा युद्धविशारद सेनानी नोकरींत घेऊन उंट व घोडे यांजवर लहान तोफा लादून त्यांच्या गोळीबारानें अचानक शत्रूचा धुव्वा उडवावयाचा अशी ही नवीन शकल शत्रूनें काढलेली आढळून आली.

आजपर्यंत मराठ्यांची सर्व भिस्त काय ती गनिमी काव्याच्या युद्धावर होती. ही गनिमीकाव्याची पद्धत मलिकंभराच्या वेळेपासून मराठ्यांच्या अंगवळणीं पडली. शहाजी एवढा प्रबळ झाला तो या पद्धतीनेंच. डोंगरांत अडचणीच्या जागीं लहान मोठ्या टोळ्या करून आपण सुरक्षित राहावयाचें, शत्रु खालीं मैदानांत आले म्हणजे अचानक त्यांवर छापा घालून त्यांचा फत्ता उडवावयाचा, आणि त्यांचें वित्त व सामान लुटून पुन्हा अल्पावकाशांत एकदम दूर कोठें असें नाहीसें व्हावयाचें कीं, शत्रूला त्याचा पत्ताच लागूं नये. शिवाजीनेंही या पद्धतीचा पुष्कळ उपयोग केला. पुढे औरंगजेब जेव्हां आपल्या प्रचंड फौजांनिशीं दक्षिणेंत उतरला तेव्हां त्याच्याशीं पंचवीस वर्षें लढून मराठ्यांनीं त्याचा पाडाव केला तो केवळ या आपल्या गनिमी काव्याच्या जोरावरच होय. मोगलांची फौज शौर्यांत कांहीं कमी होती असें नाही. पण त्यांचा डामडौल वेसुमार ! घोडे शृंगारण्यांतच कितीतरी वेळ जावयाचा ! सोन्याचांदीचे दागिने व भरगच्ची कपडे जनावरांवर चढविळले असावयाचे, स्वारांचे पोषाखही भपकेदार. घोड्यावर बसणाऱ्या स्वाराचा हुक्का सांभाळण्याला एक नोकर बरोबर धावत असावयाचा, मारे जिकडे तिकडे डौल आणि श्रीमंतीचा थाट. अशा प्रकारची बादशाही फौज मैदानी लढाईला कितीही चांगली असली तरी दक्षिणेंतल्या डोंगरी व अवघड प्रदेशांत लहानशा भीमथडी तड्डांना टारगटपणें उडवीत जाणाऱ्या या न्हस्वाकृति मराठे स्वारांपुढें मोगलांच्या प्रचंड सेनेचा कांहीं एक इलाज चालला नाही. या

*****

गनिमीकाव्याचा उपयोग करूनच संताजी घोरपड्यानें औरंगजेबास जेरीस आणिलें. त्यानें पूर्व-पश्चिम किनाऱ्यांस व्यापणाऱ्या शेकडों मैलांच्या अफाट रणांगणावर मोगलांचा फत्ता उडवून दिला. पुढें पेशवाईत या पद्धतीचा यशस्वी अवलंब महारराव होळकरानें व थोडाबहुत सिंधांनींही केला. तोफा अवजड असल्यामुळे आणि त्या ओढण्यास बैल वगैरे पुष्कळ लागत असल्यामुळे लांबलांबच्या मजला मारणाऱ्या मराठी फौजांना त्यांचा उपयोग करतां येत नसे. बंदुकाही त्या वेळीं हल्लींच्या सारख्या सर्वांच्या आटोक्यांत आल्या नव्हत्या. सत्तावन सालच्या प्रसंगापर्यंत हातांत जळती दोरी घेतल्याशिवाय बंदुका पेटवितां येत नसत. वसईसारख्या कित्येक प्रसंगांत मराठ्यांनीं तोफांचा उपयोग केला पण तो तेवढ्याचपुरता. शास्त्रीय पद्धतीनें तोफखाना हे युद्धशास्त्रांतलें एक मोठें उपयोगाचें साधन म्हणून तें आपण हस्तगत करण्याकडे पेशव्यांचें लक्ष पूर्वीं गेलें नव्हतें.

पण वर सांगितल्याप्रमाणें त्या ग्रहणाच्या समयीं एकाएकीं तिरपीट उडाली, त्या योगानें पेशव्यांना तोफखान्याचा खरा प्रभाव स्पष्ट दिसला. तोफखाना वाळगायचा म्हणजे त्याच्यावरोबर शीघ्र गतीनें चालणारीं पायदळ पलटणेही पाहिजेत. तोफांनीं एखाद्या तटाला खिंडार पाडलें, कीं लगेच पायदळानें धावत येऊन तें स्थान काबीज करावयाचें असतें. पण हीं पलटणे कवायतींत मुरलेलीं आणि वरिष्ठांचा हुकूम तंतोतंत पाळणारीं अशीं असावीं लागतात. आम्हां मराठ्यांची पद्धत म्हणजे केवळ अव्यवस्था व गोंधळ ! शिस्त म्हणून कशी ती त्यांना ठाऊक नाही. एक जेवण करतो आहे, दुसरा बाजारांत गेला आहे, एकानें चोळणा घातला आहे तर दुसऱ्यानें लंगोट कसला आहे, अशीं जितकीं माणसें तितक्या तऱ्हा असावयाच्या ! एकजूट, एक पोषाख हीं त्यांना कधीं ठाऊक नाही. खजिन्यावर मराठ्यांचा पहारा असला, कीं जी अव्यवस्था माजे ती पुसूच नये ! हुक्की आली कीं चिलीम ओढण्यास म्हणून हवालदारसाहेब पहारा सोडून खुशाल निघून जावयाचे ! आणि जेवायला गेले तर तिथेंच तास तास बसावयाचे ! शिस्तीची सेना तयार करण्याचें शास्त्र प्रथम पाश्चात्यांनीं पूर्णतः पांचविलें. त्यांतले पहिले निष्णात पुरुष मराठ्यांच्या ओळखीचे झाले ते क्लाइव्ह व बुसी हे होत. असो.

नानासाहेब पेशव्यांनीं झाल्या गोष्टीपासून लगोलग बोध घेतला. बुसीची

*****

सर्व माहिती आणून त्याला आपल्या नोकरांत घेण्याची त्यांनीं पराकाष्ठा केली. परंतु बुसीचें राजकारण इंग्रजांना घालवून देऊन फ्रेंचसत्ता पूर्वकिनान्यावर कायम करण्याचें असल्यामुळें त्याला मराठ्यांची पर्वा वाटली नाहीं. निजामाचें राज्य पूर्व किनान्यापावेतो पोंचलें होतें; आणि पेशव्यांपेक्षां निजामच बुसीला ज्यास्त सोडस्कर व आपल्या फायद्याचा वाटला. म्हणून त्यानें पेशव्यांच्या नोकरांत घेण्याचें साफ नाकारलें.

पुढें नऊदहा वर्षेपावेतो निजाम-मराठ्यांचे अनेक युद्धप्रसंग झाले. त्यांत बुसीचें कौशल्य पेशव्यांच्या नजरेंत चांगलेंच भरलें. या बुसीनें आपल्या हाताखालीं अनेक मुसलमान योद्धे पाश्चात्य कवाईत शिकवून तयार केले आणि तेही अनुभव घेतां घेतां खुद्द बुसीइतकेच त्या कलेंत निष्णात बनले. त्यांतले मुजफ्फरखान व इब्राहीमखान हे तोफखाना व पाश्चात्य कवाईत यांत निपुण असलेले दोन मुसलमान गार्दी पेशव्यांनीं हरप्रयोग करून आपल्या नोकरांत घेतले. मुजफ्फरखान तर विशेषच पराक्रमी होता. त्याजकरवीं पेशव्यांनीं आपला स्वतःचा तोफखाना सजविला आणि त्याजवर पानसे नांवाचे ब्राह्मण सरदार मुख्य नेमिले. पण कांहीं झालें तरी युद्धाच्या या यांत्रिक कलेंत पहिले युरोपियन व नंतर मुसलमान जितके प्रवीण झाले तितके ब्राह्मण किंवा मराठे होऊं शकले नाहींत. आगगाडीचें इंजिन चालविणारा ड्रायव्हर एका हातांत खाणें व दुसऱ्या हातांत यंत्र धरून आपलें काम चालवितो, तो प्रकार हिंदूंना साधला नाहीं. अन्नोदकादि व्यवहारांत धर्माची आडकाठी हिंदूंना बाधक झाली. नाविक किंवा यांत्रिक व्यवसायांत हिंदु लोक अद्यापि मार्गें पडलेले दिसतात. असो.

वर सांगितलेल्या मुजफ्फरखानानें पेशव्यांची कामगिरी पांच चार वर्षे बुसीच्या इतकीच व्यवस्थित व उत्कृष्ट बजावून दाखविली. परंतु पुढें कांहीं कारणावरून त्याचें व पेशव्यांचें वैमनस्य आलें. मुख्यतः भाऊसाहेबांस तो पाण्यांत पाहूं लागला; आणि एकदा तर भाऊसाहेब दरबारांत सरकारी काम पाहत बसले असतां मुजफ्फरखानानें अचानक येऊन त्यांच्या पाठींत खंजीर खुपसला. पण सुदैवानें तो पूर्ण मारक झाला नाहीं. लगेच भाऊसाहेबांनीं त्याला पकडून तोफेच्या तोंडीं दिलें; आणि त्याचा एक चेला इब्राहीमखान म्हणून होता त्याला आपल्या नोकरांत घेतलें. पानिपतावर मराठ्यांच्या तोफखान्याचा

*****
 मुख्य अंमलदार इब्राहीमखान गार्दी * होता. इब्राहीमखानानें तीनशें तोफांचा उत्कृष्ट संच तयार केला. पानिपतावर निघण्यापूर्वी एकच वचन त्यानें भाऊसाहेबांकडून घेतलें कीं, “ माझा तोफखाना तुमच्या घोड्यांबरोबर गनिमी काव्यानें पळूं शकणार नाहीं. तुम्ही एकाच जागीं ठासून उभे राहाल तर मी शत्रूचा असा फत्ता उडवीन कीं तुम्हीं कौतुकच करावें. ” भाऊसाहेबांनीं हें त्याचें म्हणणें मान्य केलें, त्यामुळें तो पानपतावर तोफांचा आरावा रचून अब्रदालीशीं लढला आणि याच संग्रामांत तो पुढें मारला गेला. असो.

सांगावयाचें तात्पर्य असें कीं, मनुष्य अनेक कामें प्रसंगानें शिकत असतो. ग्रहणाच्या वेळीं देवतार्चन एकीकडे टाकून पेशव्याला पळून जावें लागलें. पेशव्यांची पूजा चालली आहे तेव्हां त्यांना आपण या प्रसंगीं त्रास देऊं नये असें बुसीनें मनांत आणिलें नाहीं, यापासून जो बोध घ्यावयाचा तो पेशव्यांनीं घेतला.

१६

उत्साहकारी अपजय

The battle of Panipat was a triumph and a glory for the Marathas. The victorious Afghans never again interfered with the affairs of India.

—Major Evans Bell

द्वाविमौपुरुषौलोके सूर्यमण्डलभेदिनौ
 परिव्राड् योगयुक्तश्च रणेचाभिमुखेहतः ॥ §

* गारदी हा शब्द इंग्रजी गार्ड याचा अपभ्रंश होय. त्याचा अर्थ पाश्चात्य क्वार्टर शिकून शिस्तानें वागणारा शिपाई. याच गारद्यांनीं पुढें नारायणरावाचा खून केला.

अर्थ — पानिपतचें युद्ध मराठ्यांच्या कीर्ति वाढविण्यास कारण झालें. अफगाणांचा जय झाला तरी त्यांनीं पुन्हा हिंदुस्थानच्या भानगडींत हात घातला नाहीं.

§ भूलोकावर दोन पुरुष असे निवतात कीं, त्यांस सूर्यमंडल भेदून जातां येतें, एक गमार्ग आचरणारा संन्यासी व दुसरा रणांगणावर मृत्युमुखीं पडणारा योद्धा.

*****
 मनुष्य कोणतेंही काम अंगावर घेऊन मनापासून करूं लागला म्हणजे उत्तरोत्तर त्यांत तो निष्णात बनत जातो, ही गोष्ट मराठ्यांच्या इतिहासांत फार चांगली व्यक्त होते. राज्यकारभाराचें काम अंगावर पडतांच मूळचे भट-
 भिक्षुक व क्षेत्रोपाध्ये अल्पावकाशांत सेनानी, मुत्सद्दी, सावकार वगैरेंच्या पेशांत निष्णात बनले. उद्योगास क्षेत्र मिळालें म्हणजे राष्ट्राचा भाग्योदय ताबडतोब होत जातो तसेंच मराठ्यांचें झालें. पाण्यांत पाऊल ठेविल्याशिवाय पोहतां कसें येईल ? आज देखील आपली मुख्य कुचंबणा आहे ती हीच.

बाळाजीपंत नानास पेशवाई मिळाल्यापासून माधवरावाच्या मृत्यूपर्यंत जो साठ वर्षांचा काळ गेला त्यांत एकंदर मराठी राष्ट्र सर्व बाजूंनी वृद्धि पावले. मुख्यतः लष्करी पेशा ब्राह्मणांनीं देखील पूर्णपणें उचलिला.

बाळाजीपंत नाना प्रथम दिल्लीला गेले तेव्हां तें एक मोठें प्रचंड धाडसच होतें. बरोबर त्यांनीं आत-स्नेही अशी बरीच मंडळी घेतली. पण भिक्षुकांचे आतही भिक्षुकच असणार ! तीर्थयात्रा करित जाणें हें त्या वेळच्या ब्राह्मणांचें पहिलें कर्तव्य. मराठ्यांच्या उत्तर हिंदुस्थानांतील स्वान्यांत तीर्थयात्रा हें एक नेहमींचेंच प्रयोजन होतें ! जातांना बाळाजीपंत नाशकास गेले. तेथें तीर्थविधि उरकला. तेथें त्यांचा क्षेत्रोपाध्या महादेवभट हिंगणे म्हणून होता. उत्तरेस जाण्याची निकड. बाळाजीपंतांनीं महादेवभटास सहज विचारलें, “ का भटजी, येतां का आमच्या बरोबर स्वारीस ? ” भटजी म्हणाले, “ आमचा हो काय तुमच्या स्वारीला उपयोग ? आम्ही बोलून चालून श्राद्धसंकल्प सांगणारे भिक्षुक गडी. यात्रेकरूंना चार मंत्र सांगावे आणि दक्षिणा मिळवून निर्वाह करावा हें आमचें काम ! ”

बा०—पण चार दिवस हें काम बंद ठेवून बाहेर जाऊन पहा तर खरें तिकडचे देश व रिवाज.

भ०—आपण म्हणतां तर येतो. आपल्या कृपेनें आम्हांला बाहेरचा प्रदेश दिसेल, तिकडचीं क्षेत्रेंही पहायला मिळतील. एवढ्या अगत्यानें बोलावणारा तरी कोण आहे ?

बा०—मी तेंच म्हणतो. सहज योग आहे, चला जाऊ.

भ०—ठीक आहे. आपली इच्छा असेल तर माझी कबुली आहे.

*****

बा०—मग करा तयारी. न जाणों कदाचित् एखाद्या कामांत तुमचाही आम्हांला उपयोग घडेल.

अशा रीतीने बोलणें होऊन महादेवभट बाळाजीपंतांबरोबर दिल्लीस गेले. सन *१७१८ च्या कार्तिकांत मंडळी निघाली ती पुढील मृगास परत आली. फाल्गुनपावेतो दिल्लीची कामगिरी आटोपून पेशवे आपल्या मंडळीसह दक्षिणेंत परत निघाले. तेव्हां मार्गें दिल्लींत आपल्या भवंशाचा कोणी तरी जाणता इसम कायमचा ठेवण्याची आवश्यकता उत्पन्न झाली. स्वराज्याच्या बादशाही सनदा कागदावर जरी पेशव्यांच्या हातीं पडल्या, तरी त्यांचे प्रत्यक्ष व्यवहार उलगडणें हें कालावधीचेंच काम होतें; आणि त्यांत जे कांहीं प्रश्न उद्भवतील त्यांचें निराकरण करून पेशव्यांचें हित दिल्लींत राहून संभाळणें, या कामासाठीं कोण नेमावा, असा प्रश्न उपस्थित झाला, तेव्हां बाळाजीपंतांनीं महादेवभटास विचारिलें, “ का भटजीबुवा, तुम्ही पत्करतां का हें काम ? ” भटजीबुवांनीं उत्तर दिलें, “ आपला माझ्यावर इतवार असेल तर यथाशक्ति हा देह प्राणासुद्धां आपल्या सेवेंत अर्पण करण्यास मी केव्हांही तयार आहे ! ” व्यवहार ठरला आणि नाशिकचा क्षेत्रोपाध्या दिल्लीचा वकील बनला !

उत्तरोत्तर मराठशाहीचा फैलाव झाला, कामें वाढलीं. उत्तर हिंदुस्थानांतील एकेक प्रांत मराठ्यांच्या कबजांत आले. शिंदे, होळकर, पवार इत्यादि नवीन सरदार तयार होऊन मराठ्यांचा दरारा लखनौ, लाहोर, मुर्शिदाबादपावेतो पोंचला. महादेवभटाला चार पुत्र झाले, तेही मोठे बुद्धिमान् व पराक्रमी निघाले. राष्ट्रकाजाबरोबर त्यांनीं उत्तर हिंदुस्थानांत उत्तम प्रतीची सावकारी थाडून संपत्तिही भरपूर मिळविली.

महादेवभटाचें वास्तव्य दिल्लींत २५-२६ वर्षे झालें. दिल्लींतले मोठमोठे उमराव त्याच्या आर्जवांत राहूं लागले. नादीरशहानें स्वारी केली तेव्हां दिल्लींत मराठ्यांचें संधान महादेवभटानें संभाळलें. असें होतां होतां पुढें एकदा दिल्लींत मनसूरअलीखान म्हणून एक बडा उमराव बादशाही कामावर मुख्य असतां कांहीं कामानिमित्त महादेवभट त्याच्या भेटीस गेला. भेटींत बोलाचाली होऊन उभयतां वर्दळीवर आले. मनसूरअलीखान जरा संतापून महादेवभटास कांहीं अपशब्द मुसलमानींतच बोलला. ती भाषाही महादेवभटास चांगली

* नाना फडणिसाचा आज्ञा बाळाजी महादेव भानू असाच वेळीसचा मिश्रुक. हाही स्वारीबरोबर होता. तो याच स्वारींत दिल्ली येथील दंग्यांत मारला गेला.

*****
 अवगत होती. कसा झाला तरी तो मराठ्यांचा प्रतिष्ठित वकील. बादशाही उमराव झाला म्हणून त्याचे अपशब्द तो थोडेच सहन करणार ! आपण काय करतो याचें तितकेंसे अवधान न ठेवतां महादेवभटानें आपल्या जाग्यावरून उठून उजव्या हातानें खाडकन् त्याच्या एक चांगली श्रीमुखांत लगाविली ! जवळ संरक्षक होते त्यांनीं त्याच ठिकाणीं तलवारी चालवून भटाच्या देहाचीं खांडोळीं पाडलीं. भटजींचा एक पुत्र बरोबर होता त्यालाही जखमा झाल्या. हा एकंदर प्रकार निमिषमात्रांत घडून आला. पुढें या प्रकरणाची निवृत्ति काय व्हावयाची ती झाली. मराठ्यांच्या इभ्रतीस कांहींएक कमीपणा आला नाही. यःकश्चित् नाशिकचा पंड्या बादशाही उमरावावर हात टाकतो, यावरून मराठ्यांचें बल त्या वेळीं किती वाढलें होतें हें यांत चांगलें व्यक्त होतें. बाजीरावाचा स्वयंपाकी गोविंदा खेर बुंदेलखंडाचा कारभारी होऊन गोविंदपंत बुंदेले या नांवानें प्रसिद्धीस आला. त्याचीही हकीकत अशाच तोडीची आहे. असो.

मराठ्यांची दहशत देशांत वसत चालली. प्रत्यक्ष बादशहानें त्यांचा आश्रय केला. उद्यां हे मराठे मोगलांचें राज्य बुडवून हस्तिनापुरच्या सिंहासनावर आपलाच एखादा चक्रवर्ती निर्माण करतील अशी भीति कित्येक मुसलमानांस पडली. वस्तुतः मोगल बादशाही बुडवावी अशी इच्छा किंवा कल्पना एकाही हिंदूची नव्हती. आपल्या धर्माला मुसलमानांनीं विरोध करूं नये, हिंदूंचीं पवित्र स्थलें हिंदूंच्या कबजांत असावीं, देशाच्या कारभारांत आपणांसही अधिकार असावा एवढेच मराठ्यांचे हेतु होते. पण कित्येक उपद्रव्यापी माणसांनीं या हेतूंचा बुद्धिपुरस्सर विपर्यास करून अब्दाली व मराठे यांचा एक नवीन झगडा उठवून दिला. त्याचें पर्यवसान पानिपतच्या संग्रामांत कसें झालें तो प्रकार खालील संवादांत नजरेस येईल. हा संवाद सगुणाबाई पेशवे व समशेरबहादूर यांजमध्ये झांशीच्या मुक्कामीं सन १७५७ च्या फाल्गुनांत झाला. ही सगुणाबाई नानासाहेबांचा धाकटा बंधु जनार्दनपंत तरुणपणीं मेला होता, त्याची विधवा वायको. त्या वेळीं ती काशीयात्रेस गेली असतां अब्दाली दिल्ली-मथुरेवर चालून आला होता, आणि समशेरबहादूर - मस्तानीचा पुत्र - त्या बाजूस बंदोबस्तास होता. सगुणाबाई कशी धूर्त व चाणाक्ष होती हें त्या वेळच्या कागदांत दिसून येतें.

*****

सगु०—बाबासाहेब, * अब्दाली मथुरेवर चालून आला, म्हणून आतां आमची ती यात्रा अंतरली याचा मोठा खेद वाटतो. पण या अब्दालीचा आम्हां पेशव्यांशीं एवढा विरोध कां ? इकडच्या या भानगडी थोड्या सभजून घ्याव्या म्हणून मुद्दाम तुम्हांस बोलाविलें.

सम०—वहिनीसाहेब, मी धर्मानें मुसलमान, पण खुद्द पेशव्यांचा खानाजाद. दिल्लीच्या कारस्थानांतील विंगें मला कळतात तशीं बहुधा दुसऱ्या कोणास कळणार नाहींत. नादीरशहाच्या स्वारीपासून बादशहा अगदीं निराधार बनले. नादीरशहाचा पक्का चेला हा अब्दाली, नादीरशहास ठार मारून त्याचें राज्य बळकावून बसला. हिंदभूमि म्हणजे केवळ कामधेनु. पैशाच्या लोभानें तो इकडे स्वान्या करूं लागला, तेव्हां बादशहानें सिंदे-होळकरांमार्फत पेशव्यांशीं लेखी करार करून त्यांची फौज स्वसंरक्षणाला घेतली. याचा उघड अर्थ असा कीं, कोणी शत्रु चालून आला, कीं बादशहाचें संरक्षण करण्याचें जोखीम मराठ्यांनीं पत्करिलें.

सगु०—खरें, पण यांत धर्माचा कांहीं संबंध नाहीं. मुसलमानांचा धर्म कांहीं मराठे बुडवीत नव्हते.

सम०—आपलें म्हणणें बरोबर आहे. पण पुष्कळदा राजकारणांत मुद्दाम भलतीच हूल उठविली जाते. नजीबखान रोहिला नांवाचा दिल्लीचा एक पठाण उमराव अब्दालीस सामील झाला. त्यानें नसती उठाठेव करून अब्दालीस चिथवून दिलें कीं, हे काफीर हिंदु आमचा धर्म व आमचें राज्य बुडवितात. वास्तविक या मोगलांना हे पठाण दृष्टीसमोर नकोत. पठाणांचा व त्यांचा उभा दावा आहे. अब्दालीस बाहेर घालवून बादशाहीचा बचाव करावा हाच तर आम्हां मराठ्यांचा मोठा संकल्प आहे. मुख्य खेळ्या हा नजीबखान असून त्याला उठल्या सुटल्या हे मल्हारराव सावरून धरतात. पण नजीबखानाच्या गमजा आतां फार दिवस चालणार नाहींत. दादासाहेब मोठ्या फौजेनिशीं चालून येत आहेत हें ऐकून हा अब्दाली आतां लगेच निघून जाईल. आपण बिलकुल चिंता करूं नये. आपली मथुरा अंतरेल खरी, पण ती पुन्हा केव्हां तरी सहज सिद्धीस जाईल.

यानंतर सगुणाबाई निघून दक्षिणेंत गेल्या. रघुनाथरावदादा येण्यापूर्वीच अब्दालीनें दहा कोटींची मत्ता घेऊन स्वदेशीं प्रयाण केलें. दादांनीं दिल्लीचा

* समशेरबहादुरास घरांत बाबासाहेब म्हणत.

*****

बंदोबस्त करून पंजाबांत चाल केली. तिकडे अब्दालीच्या फौजा होत्या त्यांस पिटाळून लाहोरचा कबजा घेतला. तसेंच लगोलग अटकेवर जाऊन हिंद-भूमीच्या सरहद्दीवर त्यांनीं मराठ्यांचे झेंडे उभारले, आणि भीमथडीच्या तटांस सिंधूचे पाणी पाजलें. इतकेंच काय, पण पलीकडे अफगाणिस्तानांत आपली लष्करी छावणी बसवून अब्दालीचा कायम बंदोबस्त करावा अशी सूचना त्यांनीं पुण्यास लिहून पाठविली, आणि पंजाबचा बंदोबस्त शिंदे-होळकरांवर सोंपवून आपण दक्षिणेंत परत गेले.

आपण केलेला डाव फसला यामुळे नजीबखानाचा संताप झाला. त्यानें इकडे सिंदे-होळकरांस वाटेल तशा थापा देऊन चकविलें, आणि अब्दालीस गुप्त पत्रें लिहून त्यास चेव आणला कीं, आपला मुसलमानांचा सर्व उद्योग या मराठ्यांनीं हाणून पाडला हें तुम्हांस मोठें लांछन आहे. अब्रूची चाड असेल तर पुनरपि येऊन या काफरांचा बंदोबस्त करा. एवढें हें आव्हान स्वीकारणें अब्दालीला भाग होतें. तो ताबडतोब मोठ्या तयारीनें चालून आला. दत्ताजी सिंदे दिल्लींत होता, त्यानें उतावीळ करून अब्दालीशीं गांठ घातली. सन १७६० च्या संक्रान्तीच्या दिवशीं दिल्लीजवळ यमुनेच्या निर्जल पात्रांत उभय फौजांचें हातघाईचें रणकंदन होऊन सिंध्याचे कांहीं लोक कापले गेले. दत्ताजी सिंदे गोळी लागून घायाळ झाले असतां कुत्बशहा नांवाच्या नजीबखानाच्या सरदारानें त्याचें शिर कापून अब्दालीस नजर केलें. शिर कापतांना कुत्बशहा दत्ताजीस म्हणाला, “क्यों पटेल, और लढेंगे ?” दत्ताजीनें खाडकन् उत्तर दिलें, “जीयेंगे सो औरभी लढेंगे !”

बाजू मराठ्यांवर उलटली. वर्तमानें विजेंसारखीं दक्षिणेंत पेशव्यांचे कानांवर येऊन आदळलीं. त्याबरोबर हातचीं दुसरीं कामें टाकून पेशव्यानें सदाशिवरावभाऊ व पुत्र विश्वासराव यांस उत्कृष्ट फौजा व साहित्य देऊन लगोलग अब्दालीवर रवाना केलें. सन १७६० च्या गुढी पाडव्यास भाऊसाहेब अहमदनगरहून स्वारीस निघाले. श्रावण शुद्ध प्रतिपदेस त्यांनीं दिल्ली हस्तगत केली आणि पुढील संक्रांतीस पानिपतच्या मैदानावर मराठ्यांचा पराजय झाला.

एवढ्या या प्रचंड आख्यानाची गोष्ट रोमांचकारी तर खरीच, पण अनेक दृष्टींनीं आज देखील बोधप्रद आहे. ती खुलासेवार समजून घेण्याची उत्कंठा आज जशी सर्वांस असणार, तशीच ती त्या वेळीं देखील पुष्कळांस होती.

*****

प्रत्यक्ष पेशव्याची बायको गोपिकाबाई, जिचा होतकरू पुत्र विश्वासराव समरांगणी पडला, तिला देखील पानिपतच्या पराभवाचीं वर्तमानें ऐकून सर्व गोष्टी संथपणें समजून घेण्याची अत्यंत हुरहुर लागली. पेशव्याबरोबर ती उत्तर हिंदुस्थानांत ग्वालोरपावेतों गेली असतां पानिपतची विपरीत खबर त्यांस पोचली. काशीराज शिवदेव नांवाचा पेशव्याचा एक राजनिष्ठ व चाणाक्ष मुत्सद्दी शुजाउद्दौल्याजवळ वकील असून तो पानिपतावर हजर होता. त्यास पुढें चार महिन्यांनीं गोपिकाबाईनें भेटिस बोलाविलें. त्यांचा संवाद झाला तोच येथें नमूद करणें विहित होईल.*

गोपिकाबाई—पानिपत झाल्यापासून चहूंकडे जो आकांत व हाहाकार उडाला तो आपण सर्व जाणतो. पण असा प्रसंग घडण्याचीं काय कारणें झालीं, आज पन्नास वर्षे एवढ्या उमेदीनें कामें चाललीं असतां असा परिणाम कां व्हावा तें तरी खरें खरें कळून यावें म्हणून, पंत, त्यांतल्या महत्त्वाच्या गोष्टी तुमचे तोंडून ऐकाव्या अशी इच्छा आहे.

काशीराज—एकदम एवढें आभाळ कोसळलें. महाराष्ट्रांत तर घर म्हणून सुनें राहिलें नाहीं कीं, ज्याचा कोणी तरी आप्त यांत गमावला नाहीं. पण आपलें राष्ट्र शूर वीरांचें आहे. आजपावेतों विजयाचे शेंकडों प्रसंग अनुभविले, त्यांत कालचक्रानुसार असाही एक उलटा प्रकार वनून आला इतकेंच. भाऊसाहेब, विश्वासराव, समशेरबहादूर, जनकोजी सिंदे, इब्राहीमखान गारदी अशा कितीकांनीं धारातीर्थी देह ठेवून सद्गति मिळविली म्हणून सांगावें ! पण यामुळें, बाईसाहेब, हताश होण्याचें कांहींएक कारण नाहीं. एखादा प्रचंड भूकंप किंवा जलप्रलय व्हावा तशांतलाच हा एक प्रकार घडून आला, पण त्यामुळें मराठ्यांच्या सत्तेस किंवा चाललेल्या उद्योगास कायमचा धक्का बसला अशी आपली समजूत असेल तर ती सर्वथा निराधार होय.

* याच काशीराजानें पानिपतची खबर फारशी भाषेंत लिहिलेली सुप्रसिद्ध आहे. यापूर्वी काशीराजाचें पेशव्यास पत्र आलें होतें त्यांतिल मजकूर—

“कालचक्रानुसार विपरीतार्थ निदर्शनास आला तो कळलाच असेल. शुजाउद्दौल्याचा व आपला स्नेह अविच्छिन्न व अकृत्रिम आहे तोच आहे. भगवत्सत्ता होती त्यास उपाय काय ? आम्ही आपले सेवक नवाबांस बोध करून महदायासें भाऊसाहेब व रावसाहेबांचीं शर्वे रणांगणींहून आणून ब्राह्मण मंडळीचे सहित चंद्रनादि उपचारें संस्कार केला. स्वामी सर्वज्ञ आहेत.” ता. २४ फेब्रुवारी, सन १७६१.

*****

गो० — कां बरें, आतां दिल्लीतील मराठ्यांची सत्ता उठून तेथें पठाणांचें राज्य नाही का झालें ?

का० — बिलकूल नाही. मराठ्यांच्या पराभवापासून अब्दालीचा काडीइतका फायदा झाला नाही. कर्जापायीं बुडून व असंख्य फौज व सामान गमावून त्यालाही केवळ जीव बचावून स्वदेशीं जाणें भाग पडलें. त्याला अत्यंत पस्तावा झाला. पेशव्यांशीं स्नेह करून वैर कायमचें मिटवावें म्हणून त्यानें आपले वकील मुद्दाम नजराणे देऊन पेशव्यांकडे पाठविले आहेत.

गो० — पण तो नजीबखान आहे ना त्यास फिरून भर देणारा !

का० — बाईसाहेब, नजीबखानाचें माहात्म्य संपलें. अब्दालीची व त्याची अशी कांहीं बाचाबाची झाली कीं, शहाचे हातून आपण जिवंत सुटलों हेंच भाग्य असें त्यास झालें. कृतकर्माचीं फळें भरपूर पावला. अब्दालीला मराठ्यांचें पाणी या दीड वर्षांत चांगलें कळून आलें. हिंदुस्थानच्या भानगडींत पुन्हा पडायचें नाही असा त्याचा निश्चय झाला आहे. अफगाणिस्तानचा खर्च भागविण्यासाठीं त्याला फक्त पंजाबप्रांत ठेवण्याची उत्कंठा आहे. दिल्लीच्या भानगडी त्याला नकोत. म्हणूनच तर सांगतां कीं, नुसत्या प्राणहानीच्या पलीकडे या प्रचंड युद्धाचे परिणाम मराठ्यांना अनिष्ट असे कांहीं झाले नाहीत, हें आजच सर्वास स्पष्ट दिसत आहे.

गो० — पण भाऊसाहेबांच्याच चुकीमुळें हें अरिष्ट आपल्या राष्ट्रावर ओढवलें असें नाही का जन म्हणणार ?

का० — बाईसाहेब, पुष्कळ व्यवहार असे बनून येतात कीं, त्यांत कोणाची चूक किती व शहाणपण किती हें ठरविणें अशक्यप्राय होतें. भाऊसाहेबांसारखा मोहरा क्वचितच निर्माण होतो. त्यांच्यासारखें युद्धकौशल्य, सर्व प्रकारची पूर्वतयारी, सर्वांचें ऐकून स्वतःचा निश्चय करण्याचें चातुर्य फारच थोड्यांना असतें. आकाश कोसळलें तरी धमक व शौर्य अखेरपर्यंत कायम होतें. तीन लाख जीवांची निगा व तर्तूद अहर्निश मनांत बाळगून ज्या पुरुषानें पांच महिन्यांत गोदावरीपासून दिल्लीपर्यंतचा समस्त प्रदेश सुतासारखा नरम आणिला, त्याचें कर्तृत्व अलौकिक नव्हे काय ? लगेच कुंजपुन्यावर जाऊन त्यांनीं अब्दालीचें सर्व सामर्थ्य भंग केलें, त्यांच्या पराक्रमास जोडच मिळणार नाही. तीस वर्षांचा आपल्यांतला एक तरुण पुरुष केवढीं अचाट कामें करतो,

*****

हें लक्षांत आणलें असतां भाऊसाहेब म्हणजे आपल्या मराठी राष्ट्रचा चिरंतन अलंकार बनले आणि निर्भयपणें रणकुंडांत उडी घेऊन सूर्यमंडल भेदून गेले. हा प्रकार भारतादि पुराणग्रंथांतच आपण वाचावा. या कलियुगांत तो एकट्या भाऊसाहेबांनींच सिद्ध करून दाखविला. आपले चिरंजीव रावसाहेबही त्याच तोडीचे. काय तें उभयतांचें प्रेम, केवढ्या उमेदी, एकेक प्रसंग आठवले म्हणजे वाटतें, त्यांच्यासारखी सद्गति आम्हां मानवांस महद्भाग्याशिवाय मिळत नसते, आणि एवढे दोनच वीर या प्रकरणांत पुढें आले असें नाहीं, तर जनकोजी सिंदे, यशवंतराव पवार, इब्राहीमखान गारदी असे त्यांच्याच तोडीचे शेंकडों वीर अखेरपर्यंत झगडून राष्ट्राकरितां प्राणार्पण करते झाले. अशीं उदाहरणें इतिहासांत तरी कितीशीं मिळतील ! पराजयाचा डाग लागला म्हणून त्यांचें कर्तृत्व कांहीं लोपत नाहीं.

गो० — पण यांच्याच बरोबर कुचराई करणारेही कित्येक प्राणी नाहीं का दिसून आले ?

का० — मला नाहीं वाटत, बुद्धिपुरःसर कोणीं कुचराई केली असेलशी. युद्धासारख्या प्रचंड व दीर्घकालीन प्रकरणांत अनेक मतभेद व विरोधी योजना सुचविल्या जातात त्यांस कुचराई म्हणणें अन्यायाचें होईल. याच कामांत पहा ना ! अब्दालीशीं ठासून समोर सामना न करितां, धावपळीचें गनिमी युद्ध खेळावें असें प्रतिपादणारा एक अनुभविकांचा बराच मोठा वर्ग होता. पण ही सूचना व्यवहार्य नव्हती. गनिमी काव्यानें अब्दाली जेरीस येत नाहीं असें सिद्ध झाल्यामुळेच तर भाऊसाहेबांनीं इब्राहीमखानासारखा चतुर गोलंदाज व तीनशें तोफांचा कल्पक योद्धा मुद्दाम बरोबर घेतला. अब्दालीजवळही अशाच तोडीचा तोफखाना जय्यत असल्यामुळे त्यास गनिमी युद्धानें जिंकणें शक्य नव्हतें.

गो० — मग या इब्राहीमखानाच्या तोफांचा प्रभाव शेवटीं कोठें लपून बसला ? खानांनीं निमकहरामी तर नाहीं केली ?

का० — तोही प्रकार, बाईसाहेब, नीट समजून घेण्यासारखा आहे. खानासारखा स्वामिनिष्ठ शिपाई सहसा आढळायचा नाहीं. निघतांनाच त्यास भाऊसाहेबांनीं वचन दिलें होतें कीं, आपण तोफांच्या आराव्याचें युद्ध करूं ; गनिमी धावपळ करणार नाहीं. कारण अवजड तोफा माणसांबरोबर घोड्यांच्या

*****
 वेगानें वाहून नेणें अशक्य असतें. अब्दालीला मोठी धास्ती होती ती या इब्राहीमखानाच्या तोफांची. आपणांस यांतलें एक इंगित ठाऊक नसेल. पानिपतावर जेव्हां दोन महिने दोनही लष्करें समोरासमोर तळ देऊन सज्ज राहिलीं, तेव्हां अब्दालीनें इब्राहीमखानांस कळविलें, “अरे, तूं मुसलमान होऊन या काफराची नोकरी कां करितोस ? तूं त्यांस सोडून माझ्याकडे ये म्हणजे आपण दोघे तुझ्या तोफांच्या सामर्थ्यानें नुसतें हिंदुस्थानच काय, पण सगळें आशियाखंड जिंकून चंगीझखानासारखा पराक्रम करून दाखवूं.” पण खानानें ही विनंती झिडकारून उत्तरीं कळविलें, “मीं भाऊसाहेबांना शपथ दिली आहे, ती मोडून भलताच विश्वासघात कालत्रयीं करणार नाहीं. यांत धर्माचा संबंध काय आहे ? भाऊसाहेब कांहीं धर्मासाठीं लढत नाहीत.”

गो० — मग या खानांनीं तोफांचा प्रभाव तो काय दाखविला ?

का० — खानांचा प्रभाव आपल्या कानांवर आला नाहीसें दिसतें. त्यांच्या तोफांनींच तर इतकी निभावणूक केली आणि तीन प्रहरपर्यंत अब्दालीची फौज इतकी मारली कीं, त्यालाही आपण निभावतो कसे अशी चिंता उत्पन्न झाली. खरा प्रकार कांहीं वेगळ्याच बनला. तिसरे प्रहरीं विश्वासरावांस हत्तीवर गोळी लागून ते गतप्राण झाले. तो देखावा पाहून भाऊसाहेबांचें देहमान सुटलें. ठरलेली योजना विसरून ते एकदम रणात घुसले आणि अदृश्य झाले. त्याबरोबर एकंदर लष्कराचा धीर सुटून पळ सुरू झाला. मग काय विचारावें ! कापाकापीच चालू झाली. इब्राहीमखान, जनकोजी आवेशानें लढत असतां जखमा लागून पकडले गेले. शत्रूंनीं त्यांजवर पुरा सूड उगवला. भाऊसाहेब शांत मन ठेवून तसेच जाग्यावर कायम राहते तर त्या प्रसंगीं अब्दालीचाच फत्ता उडाला असता. भवितव्यता म्हणतात ती ही. सांगावयाचें म्हणजे युद्धनैपुण्यांत अब्दालीचा नंबर वरचा लागेल. आशिया-खंडभर फौजा नाचवून त्याला दांडगा अनुभव प्राप्त झाला होता.

गो० — पण पानिपतच्या तळावर अडीच महिनेपावेतो शेवटच्या क्षणाची वाट पहात भाऊसाहेब असे कोंडून कां बसले ?

का० — खासा प्रश्न विचारलांत. भाऊसाहेब त्वरा करून दक्षिणेंतून आले, त्याचा उद्देश पर्जन्यापूर्वीं यमुनापार जाऊन अब्दालीला गांठून तोफांनीं सडकावें. आग्न्यापावेतो येतात तो यंदां पाऊस लवकर पडून नदी भरून

-**

चालली. अवजड तोफा पलीकडे नेतां येईनात. चार महिने सोन्यासारखे फुकट गेले. पुढें उतार शोधित भाऊसाहेब कुरुक्षेत्रापावेतो उत्तरेकडे गेले. कुंजपुरा हस्तगत करून तेथील अब्दालीच्या सामानाचा व द्रव्याचा प्रचंड संचय काबीज केला, आणि दत्ताजी सिंघाचें शिर कापणाच्या कुत्बशाहाला यमसदनास पाठवून विजयादशमीचा समारंभ अपूर्व उल्हासानें साजरा केला. इतक्यांत अब्दालीच आपली सर्व फौज घेऊन बागपताजवळ यमुना उतरून अलीकडे मराठ्यांचे अंगावर आला. भाऊसाहेब परत फिरले. एकदम अब्दालीवर घुसणें त्यांस शक्य होतें. पण दक्षिणेंतून नानासाहेबांनीं कळविलें, “आम्ही आणखी फौज घेऊन निघालों, तुम्ही उतावळ करूं नका, उत्तरेकडून तुम्ही व दक्षिणेकडून आम्ही असे अब्दालीस चिमट्यांत पकडून, धुळीस मिळवूं.” पण नानासाहेब वेळेवर पोचले नाहींत. पानिपतावर आमच्या फौजेची उपासमार होऊं लागली. आरंभीं ‘आमची फौज बहुत शेर होती. अब्दालीनें स्वदेशास जावें तर मार्ग नाहीं, युद्ध करावें तर परिणाम नाहीं, उगेंच बसावें तर भक्षाय्यास नाहीं,’ असा जो प्रकार होता तोच उलट बनला. शेवटीं इलाज नाहींसें पाहून मराठ्यांनीं पौष शु. ८ बुधवारीं अब्दालीवर समोर चालून घेतलें, आणि सर्वांनीं एकदिलानें क्षात्रधर्माची शिकस्त करून इहपरलोकीं अखंड कीर्ति मिळविली. दुसरें भारतीय युद्धच बनून आलें.

गो०—तर मग पंत, तुमच्या मते या पराजयानें आपल्या राष्ट्राचा उत्साहभंग होण्याचें कांहीं एक कारण नाहीं ?

का०—बिलकुल नाहीं. उलट मोठी उडी मारण्याकरितां एखाद्या माणसाला जसें मुद्दाम चार पावलें मार्गें येऊन पुन्हा पुढें जाण्यास जोर येतो, तसाच हा पानिपतचा प्रसंग उत्साहवर्धक होणार ही खात्री ठेवा.

गो०—आपल्या या भेटीनें माझ्या जिवास मोठा धीर आला. या तर आतां, नमस्कार.

इतकें होऊन पंत निघून गेले. प्रत्यक्ष परिणाम जरी तसे नुकसानकारक झाले नाहींत, तरी उदयोन्मुख इंग्रज मुत्सद्दी, मराठे—मुसलमानांची ही झोंबी आतुरतेनें पाहत होते. त्यांचे हे दोन प्रतिस्पर्धी आपसांत लढून हीनबल झाले, हा एक पानिपतचा अप्रत्यक्ष परिणाम विचारवंतांना त्या वेळीं नाहीं तरी पुढें दिसून आला.

*****

युद्धांत हजर असलेला पानिपतचा बखरकार रघुनाथ यादव लिहितो—
 “पुरुषांत देखणा विश्वासरावसाहेब व बायकांत देखणी मस्तानी,
 समशेरबहादरांची मातुश्री, हीं दोन माणसें दक्षिणेंत रूपवंत जाहलीं. श्रीमंत
 नानासाहेब अंशधारी पुरुष, त्यांत शाहूमहाराजांचा वरदहस्त मस्तकीं तेंपें-
 करून जय संपादीत आले.” कवि म्हणतो: ‘कौरव-पांडव-संगर-तांडव द्वापर-
 कालीं होय अती । तसे मराठे-गिलचे साचे कलींत लढले पानपतीं ॥ -गडकरी.

१७

मोडल्या झुंजाची तारीफ

विश्वासराव पेशवा लिहितो, “मल्हारराव होळकरांकडील
 मजकूर लिहिला, तो साद्यंत कळला. ऐशीयास या गोष्टी
 त्यांजपासून कदापि घडणार नाहींत. त्यांनीं बहुत देखिलें आहे व
 ऐकिल आहे. विचारी पुरुष आहेत. अविचारी नाहींत. रुसोन आले,
 याजमुळें शिपाई आहेत, एखादे समयीं बोलून दाखवितील,
 इतकेंच.”

—पे. द. २६. २३०

पानिपतच्या संहारानें उत्तर हिंदुस्थान खरें म्हटलें तर एका अर्थानें
 मराठ्यांच्या हातून गेल्यासारखेंच झालें. पण एक वर्षपावेतो मल्हारराव
 होळकरानें पराकाष्ठेची मेहनत करून मराठी राज्याचें संरक्षण केलें ही त्याची
 कामगिरी इतिहासांत कायमची वाखाणली गेली आहे. संग्रामानंतर काय
 प्रकार घडला तें आतां सांगावयाचें आहे.

पानिपतचा शेवटचा संग्राम पौष शु. ८ तारीख १४ जानेवारी, सन १७६१
 रोजीं झाला. आपल्या फौजांची कुचंबणा झाली आहे ही बातमी कळल्यावरून
 स्वतः पेशवे नानासाहेब डिसेंबर अखेरीस अहमदनगराहून आणखी फौज व
 साहित्य घेऊन निघाले. ते ग्वाल्हेरपावेतो पोंचतात तों त्यास २२ जानेवारी
 रोजीं बातमी कळली कीं, मराठ्यांचा संहार उडाला. “दोन मोती गळत,
 दसवीस अश्राफत, रुपयां को तो गणति नहीं,” अशा सांकेतिक भाषेंत

*****

वर्तमान उडत आलें. त्यानंतरच्या चार दोन दिवसांत खरा प्रकार समजून चुकला. शेंकडों हजारां लोक जीव बचावून उघडेबोडके, घायाळ, अत्यंत दीनावस्थेंत पेशव्यांजवळ येऊन दाखल झाले. मल्हारराव होळकर, नारो शंकर, विठ्ठल शिवदेव, नाना फडणीस, नाना पुरंदरे, भाऊसाहेबांची बायको पार्वतीबाई अशी प्रत्यक्ष घरांतलीच मंडळी जेव्हां भेटली तेव्हां बराचसा उलगाडा झाला. तरी खुद्द भाऊसाहेब व जनकोजी सिंदे वगैरे मेलेले कोणींच पाहिले नसल्यामुळे तेही जिवंत पळून आले, घायाळ झाल्यामुळे कोठें तरी असतील, अशा समजुतीने त्यांचा शोध करण्यांत दोन महिने गेले. एवढ्या अवधींत पेशव्यांच्या छावणींत केवढी रडारोय व आकांत उडाला असेल याची आपण कल्पनाच केली पाहिजे. दुःखाचा एवढा धक्का पेशव्यास पोंचला कीं, त्याचा कारभारांतिल नेहमींचा तोल साफ सुटला. आपला पुत्र, बंधु व मोठमोठे सरदार समरांगणीं पडले त्याबद्दल होळकर, नारो शंकर वगैरे मंडळींवर पेशव्याचा अतिशय कोप झाला. दोन महिने नरवरास मुक्काम करून ते परत निघाले. सन १७६१ च्या संवत्सर प्रतिपदेस म्हणजे ६ एप्रिल रोजीं त्यांचा मुक्काम इंदुरास झाला. इंदुरास त्यांनीं होळकरांची भेट घेऊन एकंदर विचारपूस केली आणि पुढें प्रयाण केलें. जूनच्या आरंभीं पुण्यास दाखल झाल्यावर दोन आठवड्यांनीं तारीख २३ जून रोजीं पेशव्याचें देहावसान झालें. मल्हारराव (वय ६८), त्यांचें कुटुंब गौतमाबाई (वय ६६) व सून अहल्याबाई (वय ३६) यांचीं पानिपतच्या प्रकरणासंबंधीं कैक दिवस भरपूर बोलणीं झालीं, त्यांचा इत्यर्थ पुढें दर्शविला आहे. गोकुळ अष्टमीच्या दिवशीं इंदूरच्या वाड्यांत गौतमाबाई तापानें आजारी असलेल्या, पलंगावर पडल्या असून जवळ अहल्याबाई अंग रगडीत बसल्या आहेत. इतक्यांत मल्हारराव आंत येऊन बसले आणि विचारूं लागले—

म० — बाळ अहल्या, कशी आहे आतां तुमच्या सासूबाईची प्रकृति ? ताप उतरतो आहे का ? वैद्य येऊन गेले, त्यांनीं काय सांगितलें ?

अ० — काय सांगावें महाराज, प्रकृतीला उतार म्हणून कसा तो बिलकुल नाही. वैद्य तरी काय करणार ! औषध देखील घेत नाहींत, मग अन्नाचें तर नांव नको. सारखा पाण्याचा शोष. मला तर यांच्या प्रकृतीची मोठी धास्ती वाटते.

*****

म०—आणखी काय काय दुःखें पहायचीं आमच्या नशिबीं आहेत कोणी सांगावें ! बाहेर तर सगळा भडकाच उडाला आहे. उगाच घरांत तरी तुम्ही दोघी शाबूद असलां म्हणजे तेवढीच आमच्या मनास निश्चिंति. नेहमीं यांची प्रकृति निकोप असतां एकाएकीं कां बरें इतकी विघडावी ?

अ० — नाहीं म्हणायला कारण असें मला एकच दिसतें. पानपतचा प्रकार ऐकल्यापासून त्यांनीं भलताच वैताग सुरू केला होता. अहोरात्र एक घोष, आतां या मराठी राज्याची वाट काय होणार ! त्यांतून परवां पेशव्यांची स्वारी येथें आली. खुद्द यजमानच ते. बरोबर दोन मुलें, गोपिकाबाई, पार्वतीबाई सर्व दुःखांत पोळून आलेल्या. सासूबाईंच्या अंगांत थोडी कसर होतीच, पण अशा वेळीं यजमानांच्या समाचारास गेल्याशिवाय कसें चालणार ! आम्ही दोघी गेलों. तेथें चार घटका आम्हां वायकांचा जो काय आकांत झाला, तो सांगायला देखील कठिण वाटतें. काय तो प्रसंग ! एकंदर आभाळच फाटलें, तेथें आम्ही तरी बोलणार काय ! नुसत्या रडारोयीपलीकडे कोणाच्या तोंडांतून शब्दच निघेना. गोपिकाबाईंचा सारखा ध्यास, 'माझा विश्वास कुठें गेला !' कोणाच्या तोंडांतून शब्दच निघेना. तरी बाईंनीं चार गोष्टी बोलून त्यांस धीर दिला आणि पायां पडून आम्ही परत आलों.

म० — आणि पेशवे नानासाहेब होते का तिथें ?

अ० — पेशव्यांची स्वारी पलीकडच्या दालनांत भुईवर गादी टाकून पडली होती. आम्ही दोघी जाऊन पायां पडलों. नुसतें डोळ्यांनीं त्यांनीं पाहिलें मात्र आणि आपले दोन अश्रु पुसले. केवढा भव्य पुरुष, पण आतां नुसता अस्थिपंजर राहिला. फार दिवस काढतीलसें चिन्ह दिसलें नाहीं.

म० — तीच तर मोठी धास्ती आमच्या मनास खात आहे. त्यांतून खुद्द आम्ही जे कोणी पांच चार प्रमुख पानिपतावरून परत आलों, त्यांजवर तर त्यांनीं अत्यंत कठोर वृत्ति धारण केली आहे.

गौ० — पण हिंदुस्थानचें राज्य राखण्याचा पुढला विचार आपल्याशीं नाहीं का काहीं ते बोलले ?

म० — छे, तो विषय आम्ही पुष्कळ बोललों, पण त्यांचा उद्गार काय तो एकच ; 'हे वांचून आम्हांस आपलें काळें तोंड दाखवायला कशाला आले ? आमचा मुलगा, भाऊ गेला, त्याबरोबर हेही कां नाहीं मरून गेले ?'

*****

गौ० — यजमानांचे हे शब्द आपण नुसते मुकाय्यांनीं ऐकून घेतले ? जबाब द्यावा कीं नाहीं झणझणीत ; यजमान झाले म्हणून काय झालें, त्यांनीं देखील सेवकलोकांची कदर सांभाळली पाहिजे.

म० — वाई, वेळ प्रसंग कांहीं पाहावा लागतो. त्यांचेंही अंतःकरण पोळलेलें. त्यांतूनही योग्य तें उत्तर करण्यास आम्हीं कांहीं कमी केलें नाहीं. नारो शंकर, विठ्ठल शिवदेव, आम्ही व यजमान प्रहर, दोन प्रहर एकत्रच होतो. झालें ते होऊन गेलें, पण पुढला विचार काय याची आम्हांस मोठी विवंचना होती, ती आम्हीं स्पष्ट बोलून दाखविली. परंतु पेशव्यांचें मनच ठिकाणीं नव्हतें त्यास आम्ही काय करणार !

गौ० — पण थोरांची खरी परीक्षा अशाच प्रसंगांत होत असते. मोठेंपण कांहीं फुकाचें मिळत नसतें. सांगा काय झालें आपलें बोलणें. या पोरीला ऐकूं द्या सर्व, तिच्यावरच आतां पुढचा भार आहे.

म० — हो, तेंही खरेंच. मालरावांत मला विशेष पाणी दिसत नाहीं, पण माझी ही अहल्याच मराठी राज्याचा इकडचा संसार सांभाळील अशी माझी बालंबाल खात्री आहे, आणि तिनें या गोष्टी प्रत्यक्ष ऐकून ठेवलेल्या बऱ्या.

अ० — मलाही पुष्कळ विचारावेंसें वाटतें. लोक नाहीं नाहीं तें बोलतात. कानांनीं ऐकवत नाहीं. सुभेदारांनीं मोठा राष्ट्रद्रोह केला, भाऊसाहेबांचें साह्य मनापासून केलें नाहीं म्हणून हें अरिष्ट कोसळलें, हा जनापवाद ऐकला म्हणजे अंतःकरणाला कसे घरे पडतात तें काय सांगावें ! आज चाळीस वर्षे ज्यांनीं हाडांचीं काडे करून एवढी ही हिंदुपदपातशाहीची इमारत उठविली, तेच आपण होऊन यजमानांशीं निमकहरामपणा करतील ही कल्पना तरी मनांत कां यावी ? मनास मोठी हुरहुर लागली होती. हा प्रकार खुद्द आपल्याकडून ऐकण्याची आज बरी संधि आली.

म० — आतां आलें ओघास म्हणून सगळें स्पष्टच बोलतो. निदान तुम्हीं या पूर्वकथा ऐकलेल्या असाव्या.

गौ० — यजमानांच्या डोळ्यांत चरचरित अंजन आपण घातलें कीं नाहीं ? अपमान सहन करण्याचा इकडचा स्वभावच नाहीं. आपल्या मुखांतले चार बाणेदार शब्द कानांवर पडणें हेंच मला या क्षणीं औषध होय.

*****

म० — पेशव्यांच्या व आमच्या या मुलाखतींत एक वर्षांच्या सर्व उखाळ्या-पाखाळ्या बाहेर निघाल्या. मी स्पष्टच बोललों, आम्हीं मराठ्यांनीं गनिमी काव्यानें लढावे. याच मुख्य साधनानें आम्ही एवढें राज्य कमवूं शकलों. शत्रूसमोर ठासून मैदानी युद्ध खेळणें आम्हांस साधलें नाहीं. इब्राहीम-खानाचा तोफखाना उत्कृष्ट काम करतो हें आम्हीही जाणतो, पण नुसत्या तोफांनीं काम भागत नाहीं. प्रसंग आला तर तोफा आमच्या बरोबर ताबडतोब धावूं शकत नाहींत. त्यासाठीं सर्व लोकांच्या अंगीं ती कवाईत बाणलेली पाहिजे. तशी आपली तयारी नसल्यामुळें आम्हीं भाऊसाहेबांना परोपरी सांगितलें, आपण सर्व जण आपली धावपळीची लढाई करून अब्दालीस जेरीस आणूं, पण एकाच जागीं सर्वास गाडून घेऊं नये. अद्यापि मला वाटतें ही सल्ला त्यांनीं मानली असती तर आजचा हा दुर्धर प्रसंग ओढवला नसता.

अ० — पण यांत आपण राष्ट्रद्रोह किंवा कुचराई ती काय केली !

म० — सांगतो एका. भाऊसाहेबांनीं आपला निश्चय करून ज्या आज्ञा केल्या त्या सर्व आम्हीं विनतकार पाळल्या ही गोष्ट जे कोणी ह्यात आहेत ते देखील कबूल करतात. यजमानांचा मुख्य आरोप म्हणजे आम्ही जिवंत परत कशाला आलों !

अ० — मग काय सर्वांनीं मुद्दाम एकत्र मरून जाण्यांत तरी फायदा कोणता !

म० — तेंच तर मी म्हणतो. मला वाटतें खुद्द भाऊसाहेबांनीं सुद्धां विश्वासरावांची गति पाहून देहभान सोडून अविचारानें रणकुंडांत उडी घेतली तें अत्यंत गैर होय. अशा आणीबाणींत शांत चित्त ठेवून पुढचा मार्ग पाहणे हें तर खऱ्या सेनानायकाचें मुख्य लक्षण. आम्ही कांहीं मंडळी निभावून आलों ते देखील मऊ विछान्यावर पडून घरीं मरण्याकरितां नव्हे, तर राज्याचा निभाव पुढें यथाशक्ति करावा म्हणूनच. मरण कोणास चुकलें नाहीं, पण जीव जगवून कर्तव्य करीत राहणें यांतच पुरुषार्थ आहे. शिवाय आम्हांस मार्गें पाय काढून निघून येण्याचें आणखी एक कारण आहे, त्याची साक्ष पार्वतीबाई, नाना फडणीस वगैरे देतील.

गौ० — दुसरें आणखी काय कारण असणार ?

म० — पानिपतच्या तळावर जेव्हां उपासमार व कुचंबणा होऊं लागली व उद्यां शत्रूवर चालून जाण्याचा निश्चय भाऊसाहेबांनीं ठरविला, तेव्हां मध्यरात्रीं मला मुद्दाम बोलावून गहिवरानें काकुळतीस येऊन म्हणाले, “ काकासाहेब,

*****
 आतां वेळ प्रळयाची येऊन ठेपली आहे. झाल्या गेल्या गोष्टी सर्व विसरून जा. अधिकउणा शब्द तुमच्याशीं उच्चारला असेल त्याची क्षमा करा आणि निर्वाणीची एक कामगिरी सांगतो ती कबूल केल्याचें वचन द्या, म्हणजे मी निश्चित झालों.

गौ० — अशी कोणती विनंती त्यांनीं केली ? जीव कसा अधीर झाला आहे ऐकायला !

म० — आम्ही म्हणालों, ‘अन्नदात्याचा देह पडेल तिथेंच हाही देह पडणार. निभावलों तर सगळे निभावूं, नाहीं तर अपयश पदरीं घेऊन मी जिवंत म्हणून परत जाणार नाहीं.’ त्यावर भाऊसाहेब म्हणाले, ‘सुभेदार, असें भलतेंच बोलूं नका. हा प्रश्न नुसता तुमच्या आमच्या जिवाचा नाहीं. या दोन-अडीच लाख माणसांचे प्राण आज आमच्यावर अवलंबून आहेत. ते लोकांचे प्राण नाहक शत्रूच्या हातीं लागूं नयेत, मुख्यतः आपल्या बरोबर बायका आहेत, मोठमोठे अधिकारी व बिनलढवय्ये बुणगे आहेत त्यांना वांचविणें जरूर आहे, म्हणून तुम्हांस या गळ्याची शपथ घालून सांगतो, नव्हे निक्षून आज्ञा करतो कीं, जर का विपरीत चिन्ह दिसूं लागलें, तर तुम्ही मागें पाय काढून सावधपणानें बायकापुरुषांचा निभाव करून त्यांस देशीं नेऊन पोचवा. नानासाहेब निघालेच आहेत, त्यांच्या स्वाधीन ही मंडळी करून द्या, म्हणजे तुमच्या आजन्मसेवेचें चीज झालें.’ भाऊसाहेबांचे हे शब्द ऐकून माझा कंठ दाटून आला. आम्ही काय उत्तर करणार ! ‘ईश्वर बुद्धि देईल तसें करूं, आपण निश्चित रहा.’ एवढें सांगून रजा घेतली आणि ही शेवटची वचन दिलेली कामगिरी पुरी करण्याकरितां दुसरे दिवशीं पळापळ होऊन भाऊसाहेबांनीं युद्धांत पुढें उडी घेतलेली पाहतांच आम्ही परत निघालों. त्याबद्दल आज आमचे धनी आम्हांवर असा कोप करितात. सेवेचें चीज करणें बाजूला राहिलें. उलट आतांच यजमानांचा लेखी हुकूम हातीं पडला, तो तुम्हांस समक्ष कळविण्यासाठीं म्हणून तर मी मुद्दाम लगबगीनें तुमचे भेटेस आलों.

गौ० — काय आला आहे आणखी नवीन हुकूम ?

म० — आमची सर्व जागीर व धनदौलत पेशव्यांनीं जप्त करण्याची लेखी आज्ञा पाठविली असून जमींसाठीं त्यांचीं माणसें बाहेर उभीं आहेत. आतां त्या भोगास काय करावें ! तुम्हीच दोषी काय ती तोड सांगा.

*****

गौ० — तोड काय दुसरी सांगायची. सांगा त्यांना तुमच्याच सेवेत करतां आली ती कमाई केली, ती सर्व तुमची आहे, खुशाल ताब्यांत घ्या. आम्ही तरी ही दौलत कांहीं शेवटीं वरोवर घेऊन जाणार नाहीं. परमेश्वराच्याच मनांत हें राज्य राखायचें नसलें तर त्यास तुम्ही तरी काय करणार ! पण परवां समक्ष भेटींतच पेशव्यांनीं ही गोष्ट कां नाहीं केली ? आतां पाठीमागून कां हा निराळा विचार सुचला ?

म० — येथें भेटी झाल्या तेव्हां यजमानांनीं सगळे प्रकार स्पष्टपणें ऐकून आमची उलट वाखाणणीच केली. गनिमी युद्धांत अनुभवलेलीं जवळ दुसरीं पुष्कळ जाणतीं माणसें विठ्ठल शिवदेव, नाना फडणीस वगैरे होते, सर्वांनीं आमच्या म्हणण्याची साक्ष पटविली. विठ्ठल शिवदेव तर असेंच ठासून बोलले, साहेब धणी आहेत, सेवकांस वाटेल ती शिक्षा करावी. मृत्यूपुढें इलाज नाहीं, असें लौकिकांत सांगतात, पण आम्ही म्हणतो आयुष्यापुढें इलाज नाहीं, हीही गोष्ट तितकीच खरी आहे. त्या दिवसाच्या चार-दोन घटकांच्या अवधींत एकदम आकाश कोसळून जो प्रळय व हाहाकार उडाला, त्यांत आपण कोठें आहों, करतो काय याचें भान राहण्यासही अवकाश मिळाला नाही. ज्याला जी वाट दिसली ती त्यानें घेतली. अद्यापि तो प्रसंग डोळ्यांपुढें खेळतो आहे. बाकी विश्वासराव-भाऊसाहेब गेले त्यांचेऐवजीं हे सुभेदार व आम्ही गेलों असतो व ते वांचले असते तर आमच्या देहांचें इतक्या दिवसांच्या सेवेचें सार्थकच झालें असतें. पण एवढें भाग्य आमच्या नशिवांत नव्हतें, म्हणून काळानें आपल्या पुत्रबंधूंना ओढून नेलें आणि हीं लाजिरवाणीं तोंडें यजमानांस दाखविण्याची आम्हांवर पाळी आली. आतां धन्यांनीं गतगोष्टी विसरून पुढील विचार पहावा एवढेंच सांगणें आहे.'

अ० — अशीं सर्वांचीं निखालस बोलणीं होऊन मनांतील खळबळ धुऊन निघाली असतां आतां मागाहून ही दुर्बुद्धि यजमानांस कशी सुचली ?

म० — आम्हांसही तें एक गूढच वाटतें. आंतून तपास करितां आमचा तर्क निराळाच धावतो. ही सर्व कारवाई पेशव्यांचे बंधु रघुनाथरावदादांची दिसते. ते क्षुद्र दृष्टीचे व द्रव्यलोभी किती आहेत त्याचा अनुभव आम्हांस यापूर्वीं पुष्कळ आला आहे. एवढेंच काय, नानासाहेबांचें जें चिन्ह आम्हांस दिसलें त्यावरून ते पुढें फार दिवस काढतील असें दिसत नव्हतें, आणि आतां तर पानिपतच्या प्रळयाला त्यांच्या देहावसानाची जोड मिळाली यामुळें

*****
 हें मराठी राज्य आतां कसें टिकणार ? काय भवितव्यता असेल ती खरी. तुम्ही यावर काय सुचवितां ?

गौ०—आपलें हें सर्व भाषण ऐकून आम्हांस एकच विचार सुचतो. माझ्या या देहाचा आतां भरंवसा नाही. मला शेवटचें बोलावणें आलें असून प्रयाणाची वेळ जवळ येत चालली आहे. आजपावेतां पतीची सेवा करण्याची पुण्याई मिळविली, तिचें फल म्हणून असेंच सवाणपणीं भरल्या घरांत हे डोळे कायमचे मिटावे. मार्गें ही अहल्या आहे, या आपल्या राज्याचें व राष्ट्राचें नांव भरपूर राखील, आणि दिगंत कीर्ति करून महद्भाग्य संपादील. असा हिला माझा पूर्ण आशीर्वाद आहे. मी जर खरी पतिव्रता असेन तर माझा हा आशीर्वाद खोटा पडणार नाही; आणि पति या नात्यानें आपणांसही माझी एक शेवटची विनंती आहे. यजमानांनीं दौलतीची जप्ती केली त्याचा खेद करूं नका. त्यांनीं दिलें, त्यांनीं घेतलें. पण प्रसंग सर्व मराठी राज्यावर आहे, एकट्या होळकरांवर नाही. शिवाजीमहाराजांनीं अनुपम साहसानें कमावलेलें व पेशव्यांनीं वाढीस लाविलेलें हें राज्य मरूं देऊं नका. आपला पराक्रम कांहीं कोणी काढून घेऊं शकत नाही. पूर्वींहून द्विगुणित कष्ट करून मोडलेल्या झुजाची बाजू परत उलटवून दाखविणें आपलेंच कर्तव्य आहे. मराठे जिवंत आहेत, मेले नाहीत, हा प्रत्यय पुनः हिंदुस्थानास आणून द्या. यजमान झाला म्हणून आपल्या पुढें काय करणार ? पानिपतावर पूर्वींची एक पिढी खलास झाली असली, तरी तिची जागा नवीन तरुण मंडळी तेव्हांच भरून काढील. पानिपतच्या स्मृतीनें त्यांच्या बाहूंंस विशेष स्फुरण चढेल. पानिपतचा हा एकच संग्राम मराठ्यांची कीर्ति यावच्छंद्रदिवाकरौ उज्ज्वल राखील, आणि कोणत्याही देशाचें राज्य करण्याचा पराक्रम मराठ्यांच्या अंगीं आहे, विजयानें केले नसतें एवढें कार्य पानिपतच्या या विपरीत बनावानें केले, अशी खात्री हा प्रसंग जगास निरंतर पटवीत राहिल, अशी माझी मनोदेवता मला निश्चून सांगत आहे. नवीन, होतकरू पेशवे कारभारावर आले आहेत. आपली ही अहल्या त्यांस साह्य होईल आणि त्यांच्या कर्तृत्वानें मराठ्यांचा भ्रम्यरवि पुनः पूर्वतेजानें तळपेळ अशी माझी खात्री आहे. हाच श्रीचरणीं माझा प्रणाम !”

यानंतर लवकरच गौतमबाईचें देहावसान झालें. त्यांचा आशीर्वाद खरा ठरला हें पुढील इतिहास सांगतो.

जुलै १९००

सोळा वर्षांचा मुलगा काय करूं शकतो ?

वृष्टिंविना पङ्कमहो विचित्रं
स्थलद्वये तिष्ठति सार्वकालं
दानांबुभिर्माधवरायमन्दिरे
विप्रस्य बाष्पैः खलु रामशास्त्रिणाम् ॥*

सोळा वर्षांचा अल्पवयी माधवराव कारभार करूं लागला तेव्हां चहूंकडे भयंकर अव्यवस्था माजली होती. पानपतावरील अरिष्टाच्या बातमीने देशभर शत्रूंनी उचल खाल्ली. निजाम तर एकदम पुण्यावरच चालून आला. तिजोरींत पैसा नाही; प्रांतांत अधिकारी होते ते मुख्य सरकारचें पाठबळ नसल्यामुळे निष्क्रिय बनले. सखारामबापू, त्रिंबकरावमामा पेठे, पटवर्धन मंडळी वगैरे सर्व आपल्यापरी लायक होते, पण त्यांना धाकांत ठेवून काम घेणारा धनी नसल्यामुळे प्रथम घरांतच कारभार्यांचे तंटे सुरू झाले; सखारामबापूचा पक्ष एक, त्रिंबकरावमामांचा दुसरा, आणि सल्ला गोपिकाबाईंची. दादासाहेबांचे बोलणे घटकेंत एक घटकेंत दुसरें. अशाखालीं चार-सहा महिने गेले. माधवराव तर बोलून चालून लहानच. त्यांचा हुकूम कोण मानतो? पण कांहीं झालें तरी अधिकार त्यांच्या हातांत होता. अल्पकाल त्यानें सर्व गोष्टी निरखून पाहिल्या, आणि केवळ आपल्या मनानें वागून हातांतील अधिकार स्वतः वापरावयाचा असा त्यानें निश्चय ठरविला. शत्रू चालून आले तेव्हां फौज पाहिजे; सरदार मोठमोठ्या जागिरी खात, पण 'फौज तुमची आणा' म्हटलें कीं अळंढळं! माधवरावानें सरदारांस हुकूम सोडले, पण कोणीही मनावर घेऊन फौज म्हणून आणीना.

एके दिवशीं पेशव्यांची स्वारी कचेरींत येऊन बसली. चिटणिसांनीं कागद

*पर्जन्य नसतांही नेहमीं दोन ठिकाणीं चिखल आढळतो, हें केवढें आश्चर्य! एक माधवराव पेशव्यांचे मंदिरांत दानोदकामुळे चिखल असतो व दुसरा रामशास्त्री यांचे घरासमोर ब्राह्मणांच्या अश्रूंनीं असतो. परीक्षेच्या कठोरपणामुळे ब्राह्मण रडतात. या पद्यांत माधवराव व रामशास्त्री यांची योग्यता दाखविली आहे.

*****

पुढें आणले. सरदारांची नांविशी वाचली. कोणी किती फौज आणावयाची त्याचाही आंकडा प्रत्येकाच्या नांवापुढें त्यांनीं मुक्रर केला, आणि कित्येक मंडळींना 'तीन दिवसांच्या आंत आपल्या फौजा घेऊन हजर व्हा, नाही तर जागीर जप्त करण्यांत येईल,' असे हुकूम सोडले. तीन दिवसपर्यंत काय होतें याचा अंदाज पाहून चौथ्या दिवशीं कचेरीस गेले. तपास करतात तो एकही सरदार हजर झाला नाही. सरदारांचा पट मागविला आणि एकेकाची तपासणी केली. प्रथम त्यांनीं ब्राह्मण सरदारांना वठणीस आणण्याचें योजिलें. त्यांतल्या त्यांत स्वतःचे मातुल गोपिकाबाईचे बंधु आनंदराव रास्ते रोज पेशव्यांच्या घरांत पंक्तीस भोजनास असत, त्यांनाच हुकूम लिहून पाठविला कीं, "रास्ते यांस हुकूम गेला असतांही फौज घेऊन हजर झाले नाहीत, सबब त्यांची जागीर खालसा करण्यांत येत आहे. आजपासून त्यांना सरकारांतून कांहीं एक वेतन देण्यांत येऊं नये. त्यांच्या जागीं दुसऱ्या सरदाराची नेमणूक करण्यांत आली आहे."

या हुकमाचा अंमल ताबडतोब व्हावा असें सांगून स्वारी घरीं आली. अधिकारी पुरुषांचा हुकूम आला कीं तामिली होण्यास उशीर काय ? रात्रीं पंक्तीस मामा आले नाहीत. हुकूम ऐकून ते खवळून गेले ! लगेच त्यांनीं आरडाओरडा सुरू केला. मुख्य शस्त्र म्हणजे बहीण. तिच्याकडे जाऊन ते अद्वातद्वा बोलले. "हा कालचा पोर ! हा आतां कारभार करणार ! असले हुकूम करूं लागला म्हणजे राज्य छान चालेल ! मोठा शहाणाच झाला कीं नाही ?" वगैरे प्रकार बोलून झाले. हें सगळें गोपिकाबाईला कळल्यावर त्यांनीं चिरंजिवास सांगून पाठविलें कीं, मला तुमच्यापाशीं कांहीं बोलायचें आहे, तर मी आतांच तुमच्याकडे येतें. माधवरावाला निरोप कळला. त्याच दासीवरोवर त्यांनीं परत जबाब पाठविला कीं, "मी आज दिवसभर थकलों आहे. आतां निद्रेची वेळ आहे, तेव्हां मीच सकाळीं आपणांस भेटतो." आई झाली म्हणून काय करिते ? तिलाही रात्रभर स्वस्थ बसणें भाग पडलें. पण जीव संतापानें फणफणत होता. रात्र निघून गेली. माधवरावांनीं तरी मुद्दामच सकाळची वेळ नेमली होती. मध्यें थोडा वेळ गेला म्हणजे चित्तवृत्ति शांत होत असतात, अधिकउणा शब्द तोंडांतून निघत नाही एवढाच उद्देश.

ठरल्याप्रमाणें दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं माधवराव मातुशींच्या भेटीस गेले.

*****
 त्या वेळीं उभयतांचा संवाद झाला. माधवरावांची वृत्ति मात्र अगदीं सौम्य व नम्र होती.

माधवराव—बाई, तब्येत कशी काय आहे ? काल तुम्हीं बोलावलेंत तेव्हां उशीर झाला होता. एकदां वाटले जावें, पण झोंप येऊं लागली आणि पाऊलच पुढें टाकवेना. क्षमा करावी.

गोपिकाबाई—अरे माधव, बाबा तूं हें काय आरंभिलें आहेस ? रास्त्यांची जागीर जप्त केल्याचा हुकूम तूं सोडला म्हणे. त्यांनीं रात्रीं अन्न देखील घेतलें नाहीं. तुला ही गोष्ट शोभते का ? आपण आपल्याच लोकांना जर असें दूर करूं लागलों तर आपल्या उपयोगीं कोण पडेल ?

माधव०—बाई, आपण म्हणतां तें सगळें मला कळतें. पण मी तरी काय करूं ? आज दोन महिने झाले. एकेका सरदाराला हुकूम सोडून थकलों. अजून एकही सरदार फौज घेऊन हजर होत नाहीं. तेव्हां राज्याचें रक्षण तरी कसें व्हावयाचें ? आणि मी पेशवा म्हणवून घेतों त्याचा उपयोग काय ?

गोपिका०—अरें तें सगळें खरें, पण दुसरे मोठमोठे सरदार होळकर, पटवर्धन, पानसे या सर्वांना सोडून तूं प्रथम घरांतल्या मंडळींच्या पाठीस लागलास हें काय ? आपल्या माणसांना आपणच संभाळून घ्यायला नको का ? आतां त्यांचा जर आम्हीं संभाळ नाहीं केला आणि ते उद्यां भिक्षा मागूं लागले तर आपलाच नाहीं का दुर्लौकिक होणार ?

माधव०—बाई, हा हुकूम मी कांहीं एकट्या रास्त्यांनाच काढला आहे असें नाहीं. सगळ्यांनाच मी तसे हुकूम सोडतो आहे. मी एकट्याच्याच पाठीस लागलों असा प्रकार बिलकुल नव्हे. पण माझ्या हुकुमाचा अंमल मी प्रथम माझ्या घरच्या आतांवरही चालवूं शकतो हें जर लोकांना ठळकपणें दिसून आलें तरच ते माझ्या आज्ञेचा भंग करण्यास धजणार नाहींत. आपल्या माणसांना वगळून इतरांवरच जर मी अंमल गाजवूं लागलों तर मग मला कोणी विचारणार नाहीं. मामांच्या निर्वाहाबद्दलच म्हणत असाल तर त्यांना तशी पंचाईत पडूं देण्याची माझी अगदीं इच्छा नाहीं. त्यांचा निर्वाह चालण्यास जे कांहीं द्रव्य पाहिजे तें मी आतांच आपल्या हातीं देतो. आपण तें त्यांना पांचवा आणि त्यांची परभारें व्यवस्था करा. पण माझ्यापर्यंत गोष्ट येऊं देऊं नका. या गोष्टी तोंडावर त्यांच्याशीं बोलून त्यांचा अपमान करणें मला बिलकुल

*****
 पसंत नाही. आपण मातुश्री त्याचप्रमाणे ते मातुल. उभयतां मला सर्वोपरी वंद्य आहां. पायां पडण्याच्या प्रसंगीं एकदां सोडून दहा वेळां मी उभयतांच्या पायांवर डोकें ठेवीन.

गोपिका० — पण चौघांत त्यांची अब्रू जाईल त्याची वाट काय ? याचा काय तो बंदोबस्त कर एवढेंच माझें तुला सांगणें आहे.

माधव० — म्हणजे ? हा त्यांची अब्रू जाण्याचा प्रश्न नाही. पेशव्यांचा हुकूम मानला नाही तर काय परिणाम होतो हें सगळ्यांना कळावें म्हणून तर माझा एवढा आग्रह आहे. माझ्या म्हणण्याचा अर्थ लक्षांत आणा. मी आपल्या स्वतःच्या माणसांचीही गय करीत नाही हें बाहेर सरदारांना एकदां समजूं द्या आणि मग पहा एकंदर राज्यांत माझा हुकूम कसा पाळला जातो तें.

गोपिका० — पण माधव, आतां तरी माझा एवढा शब्द तूं मोडूं नको. केलेला हुकूम परत घे म्हणजे मी त्यांना सांगून तुला पाहिजे तशी व्यवस्था त्यांच्याकडून करवितें. त्याची जबाबदारी माझ्यावर.

माधव० — बाई, ही गोष्ट कालत्रयीं घडणार नाही. आपल्या शब्दाचा अवमान करणें माझ्या जिवावर येतें. पण हा प्रकार मातुश्रींच्या आज्ञेचा नसून राज्यकारभाराचा आहे. मला दोन कोटी लोकांचा न्यायनिवाडा व संगोपन करावयाचें आहे. तेव्हां याबद्दल मला आपण क्षमा करावी.

गोपिका० — मग जिथें माझ्या शब्दाला किंमत नाही तिथें मी तरी आपला काळ कसा घालविणार ? आणि मला अन्न तरी कसें गोड लागणार ? त्यापेक्षां तीर्थवास करणें काय वाईट ? तुला जर आपल्या मातुश्रीची एवढीही पर्वा नाही तर खुशाल तूं आपले राज्य घेऊन बैस. मला अशा स्थितींत एक क्षण इथें राहण्याची इच्छा नाही.

माधव० — मर्जी आपली ! आपण कुठेंही राहिलां तरी पुत्राचें कर्तव्य मी सदैव करीतच राहीन, आणि राज्यकारभार खेरीज करून कोणत्याही बाबतींत आपली आज्ञा सदैव पाळीन.

गोपिका० — बरें तर, तुला आपला हट्ट चालवावयाचा असेल तर तुझ्याप्रमाणें माझाही हाच निश्चय कीं, मी अतःपर पुण्यांत पाणी घेणार नाही. मी आपली नाशकाला जाऊन तीर्थवास पत्करणार !

*****

हैं बोलणें चाललें असतां उभयतांचींही मनें आपआपल्या परी अत्यंत उद्विग्न झालीं होतीं. शेवटीं दोघांच्याही डोळ्यांत अश्रू उभे राहिले. पण दोघेही सारखींच करारी. आई तसा मुलगा ! या पेंचांतून सुटायला कांहीं मार्ग नव्हता. तेव्हां माधवरावांनीं मातोश्रीच्या तीर्थवासाची तजवीज तावडतोब लावून दिली. त्या ज्या एकदां तिकडे निघून गेल्या त्या पुनः कधीं पुण्यास परत आल्या नाहींत. हाच त्यांचा मुलगा पुढें आसन्नमरण झाला असतांही त्याला मातुश्रीचें दर्शन घडलें नाहीं. सुमारे पंचवीस वर्षे गोपिकाबाई गंगापुरास राहिल्या. असो.

या एका संवादावरूनही माधवरावाच्या राज्यकारभाराचा अंदाज करतां येतो. निजाम पुण्यावर चालून आला हैं वर सांगितलेंच आहे. त्याची समजूत करून त्याला परत पाठवितात तों दादासाहेब रुसून घरांतून चालते झाले; आणि फौजा जमवून पुतण्याला पकडण्याची तयारी करूं लागले. माधवरावांनीं आतां फौजा जमविल्या. भीमेच्या दोन तीरांवर दोघांचा तळ पडला. दादासाहेब चालून आले. पुष्कळ लोक मारले जाऊन माधवरावाचा पराभव झाला. आतां काय करावें ही पंचाईत त्याला उत्पन्न झाली. जवळ मोठमोठे अनुभवी सरदार व सल्लागार होते. सगळ्यांनीं सांगितलें थोडा वेळ माघार घेऊन दूर जाऊं आणि नवीन फौज उभारून आपण दादासाहेबांचा पाडाव करूं. पण ही सल्ला माधवरावाला पटली नाहीं. आपण आपसांत लढून आपलेच लोक मारावे हैं त्यांना बरें वाटेना. मनाशीं पुष्कळ विचार केला. येऊन जाऊन दादासाहेबांचा दोष काय तर ते हलक्या कानाचे. वाटेल त्याचें ऐकतात, आणि भलतेंच करतात. तेव्हां माधवरावानेंही विचार केला, “ ही गोष्ट आपल्या फायद्याचीच आहे. मीच जवळ राहून त्यांचें मन कां न वळवावें ? करीनात ते पाहिजेत तर कारभार. त्यांची इच्छा मला अटकेंत ठेवण्याची असली तर ती त्यांनीं खुशाल तृप्त करून घ्यावी. ”

इतक्यांत दादासाहेब आपण स्वतःच पुतण्याला पकडण्यासाठीं चालून येत आहेत, अशीं बातमी आली. तत्क्षणीं इतर सल्लागारांचें कांहीं एक न ऐकतां दोन नोकर बरोबर घेऊन माधवराव आपण होऊन दादासाहेबांच्या छावणींत गेले व त्यांच्या स्वाधीन झाले ! त्यांनीं दादासाहेबांना सांगितलें, “ मला हैं आपसांतलें युद्ध नको. आपण खुशाल कारभार करा. मी आपल्याजवळ कैदेंतच राहाण्यास कबूल आहे. घासभर

*****
पोटास घाल तें खाऊन आपल्याजवळ राहीन. एकादी गोष्ट विचारण्याची आपली मर्जी झाली तर सुचेल तें सांगेन, नाही तर पोथ्यापुस्तकें, ईशस्मरण यांतच मी आपला काळ घालवीन.”

दादासाहेबांना आयतेंच आपलें काम झालें म्हणून आनंद वाटला. त्यांनीं माधवरावांस आपल्याजवळ अटकेंत ठेविलें आणि आपण कारभार करूं लागले. अशाखालीं दीड वर्ष गेलें. साताग, मिरज, नगर इत्यादि ठिकाणीं शत्रूचा बंदोबस्त करीत दादासाहेब फौजेसह हिंडत राहिले. माधवराव बरोबरच होते. निजामानें येऊन नाशकापासून सातान्यापर्यंतचा मुलूख वेचिराख केला. त्याचा वचपा काढण्यासाठीं दादासाहेबांनीं हैदराबादेपर्यंत स्वारी करून निजामचा मुलूख जाळला. माधवराव मुकाट्यानें सर्व गोष्टी पाहत होते. अंगांत पुष्कळ चेंब येई, पण दादासाहेबांस वचन दिलें तें त्यांनीं खरें केलें.

असें होतां होतां एकदां गोदावरीच्या कांठीं राक्षसभुवनावर निजामाचा तळ पडला. निजामाचा मुख्य कारभारी विठ्ठल सुंदर म्हणून होता त्याजकडे सर्व फौजेचें आधिपत्य असून दादासाहेब व माधवराव यांचा मुक्काम मार्गें दहा मैलांवर झाला. आषाढ व० ३० ता. १० ऑगस्ट, सन १७६३ रोजीं रात्रीं पाऊस व अंधार बेसुमार. गोदावरी तुडुंब भरून चाललेली. चुलत्या-पुतण्यांनीं विचार केला कीं, एकदम जाऊन निजामाचा फडशा उडवावा. बेत ठरला. भल्या पहांटे मराठ्यांची फौज आवेशानें निघाली आणि एकदम विठ्ठल सुंदरावर जाऊन घसरली. दोन प्रहरपावेतों तुंबळ रणकंदन झालें. माधवराव अद्यापि तसा मोकळा नव्हता. लढाईचें सर्व काम खुद्द दादासाहेबच चालवीत होते. इतक्यांत माधवरावांना बातमी आली कीं दादासाहेबांच्या हत्तीला वेढा घालून शत्रूचे लोक त्यांना पकडून घेऊन जात आहेत. ही बातमी कळतांच माधवरावांच्या अंगांत वीरश्रीचा संचार झाला. हजार-पांचशांची टोळी जवळ होती, ती घेऊन ताबडतोब त्यांनीं त्वेषानें एकदम चाल केली कीं, हां हां म्हणतां दादासाहेबांचा हत्ती परत वळवून व विठ्ठल सुंदराचें शीर कापून घेऊन ते छावणींत परत आले. खुद्द निजाम आदले दिवशीं नावेत बसून नदीपलीकडे गेला होता म्हणून वांचला. या वेळीं दादासाहेबांना काय वाटलें असेल तें त्यांनीं आपल्या भावजयीस पाठविलेल्या पत्रांतील पुढील उतान्यावरून कळून येईल.

*****

“ती. मातुश्रीवाई यांस-रघुनाथचे नमस्कार. विनंती विशेष. चिरंजीव रायांनीं यंदा मेहनतींत व शिपाईगिरींत कमी केली नाही. आम्हांपेक्षां अधिक जाहले. इतके दिवस त्यांनीं लढाई देखली नव्हती. ही पहिली लढाई पाहिली. ह्यांत सर्व प्रकारें तर्तूद अधिक केली. यांचा पुढें कर्तेपणाचा भरंवसा आम्हांस आला. सांप्रत कारभार चिरंजीवच करतात. आमचे मर्जीप्रमाणें वर्ततात. तिलमात्र वांकडे चालत नाहीत....”

या लढाईनें माधवरावांचें कर्तृत्व पूर्णपणें सिद्ध झालें आणि चुलत्यानें आपण होऊन कारभार त्यांचे हातीं दिला. माधवराव मुक्त्यार बनले, पण दादासाहेब मात्र खिन्न राहिले. तेव्हांपासून आठ वर्षांत एवढा प्रचंड उद्योग माधवरावानें करून दाखविला कीं, त्या योगानें या पेशव्याचें नांव मराठ्यांच्या इतिहासांत सदैव झळकत राहिलें आहे.

कर्नाटकांत लागोपाठ स्वाऱ्या करून त्यांनीं हैदराबादीस शरण आणिलें; निजामाशीं स्नेह जोडून त्याला आहारीं आणिला. नागपूरकर भोसले नेहमीं फुटून वागत. त्यांजवर प्रचंड स्वारी करून खुद्द नागपूर शहर जाळून त्यांना इतकें नरम केलें कीं, ते पेशव्यास शरण आले. पेशव्यांशीं स्नेह जोडून सदैव त्यांच्या आर्जेत वागण्याचें आणि एकमतानें मराठ्यांचें राज्य वृद्धिगत करण्याचें त्यांनीं शपथपुरःसर लिहून दिलें. माधवरावांनीं शिंदेहोळकरांची व्यवस्था लावून दिली. अहल्याबाईच्या स्वाधीन होळकरांचा कारभार करून तिचा उपयोग राज्याच्या कामीं करून घेतला. महादजी शिंदे, तुकोजी होळकर वगैरे सरदारांस उत्तरेत पाठवून जाट व रोहिले यांचा पाडाव करून खुद्द शहाआलम बादशहा निराश्रित होऊन बाहेर अलाहवादेस राहिला होता, त्याला आणून दिल्लीच्या सिंहासनावर बसविलें, आणि बादशहाचें व एकंदर उत्तर हिंदुस्थानचें संरक्षण करण्याची जी जबाबदारी वीस वर्षांपूर्वी नानासाहेबांनीं अंगीकारली होती आणि जिच्यामुळे पानिपतचा प्रसंग ओढवला, ती जबाबदारी या वेळीं त्यांनीं पुरी केली; इतकेंच नव्हे, तर क्लाइव्हनें बंगाल प्रांताची दिवाणी पत्करून जो प्रांत हस्तगत केला होता तो सोडवून इंग्रजांचा शिरकाव हिंदुस्थानांत होऊं देऊं नये असाही उद्योग त्यांनीं चालविला पण मृत्यूनें सर्व संपलें.

मध्यंतरीं दादासाहेब स्वस्थ बसले नव्हते. अल्प काळानें ते पुतण्यापार्शीं राज्याचा अर्धा वांट्या मागूं लागले. माधवरावांनीं तो मान्य केला नाही. त्यांनीं

*****

जबाब दिला, “ राज्याची वांटणी करणार मी कोण ? आणि मागणार तुम्ही कोण ? राज्य हें एक आहे. तें करणाराचें असून भोगणाराचें नव्हें. ” दादासाहेबांचे कारभान्यास या वेळीं माधवरावांनीं खालील पत्र लिहिलें,—

“ ही दौलत मोठी, या दौलतेस सर्व लहान-मोठ्यांनीं अनुकूल असून जेणें करून दौलत नीट होय तेंच सर्वांनीं करावें. तें एकीकडे राहून दौलत दोहोंजागा करावी हेंच तीर्थस्वरूपांचें मानस. त्यास आम्हांस कांहीं करणें नाहीं. कारण कीं, ही दौलत पहिल्यापासून एकानींच करावी. वरकडांचा भार करणारावर असावा. याप्रमाणें चालत आले असतां आतां वडिलांचें मानस कीं आम्हांस गुजरात द्यावी, आणि सर्व किल्ल्यांचा बंदोबस्त आम्हीच करूं म्हणतात, त्यास आम्हांस कांहींच करणें नाहीं. कां कीं अशानें ही दौलत चालणार नाहीं व दोहोंजागीं दौलतीचे वांटे केल्यानें लौकिकही वाईट. यास्तव सर्व वडिलांनींच करावें. आम्ही स्वस्थ भलते जागां राहूं. आपल्याआपल्यांत भांडून दौलत बुडविली हा लौकिक कशास पाहिजे ? सर्व त्यांनींच करावें हें फार चांगलें... ”

परंतु या उपदेशानें दादासाहेब थोडेच स्वस्थ बसणार ! त्यांनीं फिरून उठाव केला. वर्ष-सहा महिने मोठमोठ्या शहाण्यांनीं मध्यें पडून समजूत करण्याची शिकस्त केली. पण मेळ बसला नाहीं. शेवटीं प्रकरण निकरावर आलें. या वेळीं माधवरावांची तयारी जय्यत होती. त्यांनीं चुलत्याचा पाठलाग करून नाशकाजवळ घोडप म्हणून किल्ला आहे त्याच्याखालीं दादासाहेबांचा तळ असतां त्यांना सडकून झोडपलें ! दादासाहेब जीव घेऊन किल्ल्यावर पळून लपून राहिले. माधवरावांनीं त्यांस पकडून आणिलें आणि आपल्या बरोबर हत्तीवर घेऊन बंदीवान् म्हणून पुण्यास आणून शनिवारवाड्यांत नजरकैदेंत ठेविलें. पुढें मरतांनाही त्यांनीं ताकीद देऊन ठेविली कीं, “ दादासाहेबांना बंदीतून मोकळें करूं नका. ते सुटले तर राज्याचा घात केल्याशिवाय राहणार नाहींत. ”

अशा प्रकारें या चतुरस्र व कर्तृत्ववान् पेशव्याला अल्पावकाशांत जो भयंकर ताण बसला त्या योगानें त्याला क्षयानें पछाडलें. मातुश्रीनें स्वतः पत्र लिहून ‘ श्रम करूं नका, सूर्याचे नमस्कार घालूं नका, ’ वगैरे परोपरीनें लिहून कळविलें. त्याला माधवरावानेंही स्वहस्तें बालबोधींत मातुश्रीला जबाब लिहून पाठविल्ल

*****

कीं, “ आपली आज्ञा प्रमाण. नमस्कार टाकले. फक्त स्नान करून सूर्यदर्शन घेऊन हातानेंच नमस्कार करतो. ” पण रोग कांहीं हटला नाही. शेवटीं प्रकृति अत्यंत क्षीण झाली. थेउरास गणपतीचें स्थान आहे तेथें जाऊन राहिले. परंतु गुण येईना. तेव्हां सर्व राज्याची निरवानिरव करून कार्तिक व ॥ ८ शके १६९४ ता. १८ नोव्हेंबर, सन १७७२ रोजीं प्रातःकाळीं हा पेशव्यांचा हिरा हरपला. बायको रमाबाई सती गेली. प्रसिद्ध इतिहासकार लिहितो, —

“ पानिपतच्या संहारानें मराठी राज्याचें नुकसान झालें नाही इतकें या होतकरू पेशव्याच्या अकालीं मृत्यूनें झालें. ” अठ्ठावीस वर्षांचा एक तरुण मुलगा दहा वर्षांत वर सांगितलेली अप्रतिम कामगिरी करून दाखवितो हें एकंदर महाराष्ट्रास केवढें भूषण म्हटलें पाहिजे बरें ?

१९

न्यायदेवतेचें सामर्थ्य

“Such a noble character as Ram Shastri's made a permanent mark and few people equalled him in the influence he wielded over the public and the respect he received from all.” §

— Kincaid and Parasnis

रामशास्त्री यांचें नांव महाराष्ट्रांत अद्यापि महशूर आहे.

ता. ३० ऑगस्ट, सन १७७३ सोमवार भाद्रपद शु॥ १३ शक १६९५ ते दिवशीं दोन प्रहरीं पुण्याच्या शनिवारवाड्यांत नारायणराव पेशव्यांचा गारद्यांच्या हातून वध झाला. हा वध किंवा खून कसा झाला, कोणीं केला, यांत गुन्हेगार कोण वगैरे तपशील आतां बहुतेक निश्चित झाले आहेत. झाला

§ अर्थ—रामशास्त्र्यांची योग्यता थोर होती, तिचा ठसा मराठी राज्यावर कायमच बसला. त्याच्याइतकें वजन जनतेवर पडल्याचें किंवा त्याच्याइतका आदर संपादल्याचें दुसरें उदाहरण बहुधा दुर्मीळ होय.

*****
 हा प्रकार राज्याला अत्यंत अपायकारक ठरला. असल्या दुष्ट कृत्यांनीं फायदा तर कोणाचा होत नाहीच, पण नुकसान मात्र सर्व बाजूंनीं होतें. तसाच परिणाम याही कृत्याचा झाला. स्त्रीहत्या, पुरुषहत्या व गोहत्या मिळून एकंदर बारा खून त्या दिवशीं दिवसा-ढवळ्या पेशव्यांच्या त्या नामांकित वाड्यांत पडले. त्या वेळचा वाड्यांतला देखावा किती भीषण असेल हें कल्पनेनेच जाणलें पाहिजे. कोणत्या मुहूर्तावर शनिवारवाड्याचा पाया घातला गेला कोणास ठाऊक, पण या वाड्यांत असला प्रकार घडेल हें भविष्य कोणीं सुरुवातीला वर्तविलें असतें तर त्याची वेड्यांतच गणना झाली असती ! त्या दिवशीं या इतक्या प्रेतांचे अंत्यविधिसुद्धां वेळेसर यथासांग पार पडूं शकले नाहीत !

पेशव्यांचा व इतर खून होऊन थोडा वेळ गेल्यावर कुटुंबांत नेहमीं वागणारा वाड्यांतील जासुदांचा एक वृद्ध व पोक्त नाईक रघुनाथरावदादांपाशीं आला. ते चौकांत कपाळाला हात लावून बसले होते. हा नाईक त्यांना म्हणाला, “दादासाहेब, वाहवा ! फार मोठी करामत केलीत !” त्या जासुदाच्या तोंडचे हे शब्द बाहेर पडतात न पडतात तोंच गारदी जवळ होते, त्यांनीं त्या जासुदाला देखील तेथल्या तेथें तोडून टाकिलें ! यावरून गारदी खून चढून कसे वेफाम झाले होते हें कळून येतें. सायंकाळपर्यंत वाड्यांत जाण्याचा कोणास धीरच होईना. गारद्यांनीं वाड्याचे दरवाजे बंद करून घेतले आणि केलेल्या कृत्याची फुशारकी मारीत व देऊं केलेला पैसा टाका म्हणून आरोळ्या ठोकीत ते आंत दादासाहेबांस वेढा घालून बसले !

बाहेर मोठमोठे सरदार, कारभारी व लष्कर जमा झालें व तोफाही आणल्या. पण आंत मेले कोण, जिवंत कोण, याची बातमी बाहेर न लागल्यामुळें वाड्यावर तोफा तरी कशा डागायच्या ? आंतून फक्त रडारोय ऐकूं येत होती. पण निश्चित बातमी बाहेरच्यांस कांहींच लागेना. भवानराव प्रतिनिधि, मालोजी घोरपडे, बाबूजी नाईक वगैरे कित्येक प्रतिष्ठित गृहस्थ या वेळीं पुढें झाले, पण ते चवताळलेले गारदी कोणासच शस्त्र घेऊन पुढें येऊं देईनात. त्यामुळें त्यांनाही मोठ्या मुष्किलीनें शस्त्रें बाहेर ठेवल्यावर आंत जाण्यास प्रवेश मिळाला. रघुनाथरावांच्या मार्फत गारद्यांना नऊ लाख रुपये मिळावयाचे होते, ते आधीं टाका आणि मग काय तें बोला हें गारद्यांचें म्हणणें. शेवटीं वरील तिघांनीं दादासाहेबांना व गारद्यांना भेटून कबूल केलेल्या

*****
 पैशाची जामीनगत पटविली, तेव्हां उशीरां मध्यरात्रीच्या सुमारास गारद्यांनीं वाड्याचे दरवाजे मोकळे करून अंत्यविधीला परवानगी दिली.

प्रेतें उचलण्यास माणसेंही मिळेनात. पुष्कळ मोल देऊन कित्येक तेलंगी ब्राह्मण मुद्दाम बोलावून आणण्यांत आले. नारायणरावाच्या शरीराचे तर छिन्न-विच्छिन्न झालेले तुकडे इतस्ततः पडले होते. त्यांची मोट एका वस्त्रानें बांधून पेशव्याचें शव तसेंच स्मशानांत नेण्यांत आलें आणि मध्यरात्रीनंतर त्याला कसावसा अग्नि देऊन मंडळी परत आली. यःकश्चित् सामान्य माणसाच्या शवाला जो संस्कार घडतो तो देखील या पेशव्याच्या शवाला मिळूं शकला नाहीं ! भवितव्यतेचा केवढा हा भीषण खेळ ! असो.

पुढें यथावकाश रघुनाथरावानें छत्रपतींकडून आपल्या नांवानें पेशवाईचीं वस्त्रें आणवून प्रधानपदाचा स्वीकार केला. त्याला बारभाईंनीं पुढें गुप्त कारस्थान रचून कसा विरोध केला, आणि त्यामुळें इंग्रजांशीं आठ वर्षेपावेतो युद्ध कसें जुंपलें, हा प्रकार इतिहासांत भरपूर वाचावयास मिळतो.

त्या वेळीं पुण्यांत सुप्रसिद्ध रामशास्त्री प्रभुणे मुख्य न्यायाधीश होते. न्यायासन हा राज्यासनाचा केवढा बळकट आधार असतो याची पुष्कळ वेळां आपणाला कल्पना नसते. वरच्यासारख्या प्रसंगानें मात्र त्याची प्रतीति कळून येते. पेशव्यांच्या वाड्यांत घडलेल्या वरील भयंकर बनाव्याची हकीकत रामशास्त्र्यांना कळल्याबरोबर त्यांनीं लगेच दुसऱ्या दिवशीं त्या प्रकरणाचा अत्यंत बारकाईनें व्यवस्थित तपास सुरू केला. सुमारे दोन महिनेपावेतो तपासाचें काम चाललें होतें.

चौकशी पूर्ण झाल्यावर रामशास्त्र्यांनीं आपला अभिप्राय इतर मदतनीस शास्त्रीमंडळींच्या व अंमलदारांच्या सल्ल्यानें तयार केला, आणि पेशवे रघुनाथराव यांस सांगून पाठविलें कीं, “ आम्हांस आपल्या भेटीची जरूर आहे, केव्हां कोठें भेटावयाचें तें कळवावें.” या वेळीं रघुनाथरावांचा मुक्काम पुण्यापासून तीस-चाळीस मैलांवर भीमेच्या वाजूस होता. त्यांनीं तिकडेच शास्त्री यांस भेटीस बोलाविलें. तेव्हां रामशास्त्री पुण्याहून पेशव्यांच्या भेटीस त्यांच्या मुक्कामावर गेले. रिवाजाप्रमाणें दरवारांत सरदार, कारभारी, पेठे, प्रतिनिधि वगैरे बसले असतां भेट झाली. औपचारिक प्रश्नोत्तरें झाल्यावर दादासाहेब म्हणाले, ‘ कां शास्त्रीबोवा, आज मुद्दामसें येणें झालें ? विशेष काम काय आहे ?’

*****

शास्त्री—आमचें दुसरें कसलें काम असणार ? जें आम्हांस सरकारनें सोपविलें आहे तेंच काम.

दादा—मग त्याचा आज आमच्याशीं काय संबंध ?

शास्त्री—दादासाहेब, हें काय आपण विचारतां ? माझ्या घेण्याचें प्रयोजन आपणांस न समजण्यासारखें का आहे ? एवढा मोठा प्रसंग पुण्यांत घडला, त्याचा न्याय जर राज्यकर्त्यांकडून झाला नाही तर त्याला राज्य कोण म्हणणार ? आणि बाहेर इतर गोरगरिवांची निभावणूक तरी कशी होणार ?

दादा—व्हायचे ते प्रकार होऊन गेले. आतां त्याची चर्चा कशाला पाहिजे ?

शास्त्री—दादासाहेब, असें कसें म्हणतां ? गुन्हा घडल्यावर त्याचा तपास करणें आणि गुन्हेगारांना न्यायासनासमोर शिक्षा फर्माविणें हें कोणत्याही राज्यकारभारांतलें पहिलें व मुख्य अंग नाही काय ?

दादा—पण हें प्रकरण कांहीं इतर प्रकरणांसारखें नाही. पेशव्यांच्या घराच्या भानगडींत इतरांनीं पडण्याचें प्रयोजन काय ? तुम्हांला या उठाठेवी कोणी सांगितल्या ? आमच्या आज्ञेशिवाय तुम्ही तपास करणारे कोण ?

शास्त्री—दादासाहेब, आज निदान पंचवीस वर्षें तरी आपण पेशव्यांच्या राज्यांत सज्ञानपणें वागत आहां ; तेव्हां राज्यकारभाराच्या मूलभूत तत्वांची जाणीव आपल्याला नसेल असें आम्हीं कसें मानावें ? आम्ही पेशव्यांच्या न्यायासनाचे मुख्य अधिकारी आहों. एकंदर राज्यांत कोठेंही, कसाही गुन्हा घडला तरी त्याचा तपास लावून न्याय सांगणें हें पहिलें आमचें कर्तव्य आहे. तें कर्तव्य एकंदर राज्यकारभाराच्या अंगभूतच आहे. त्याबद्दल स्वतंत्र हुकूम घेण्याची आम्हांस बिलकूल आवश्यकता नाही. जर गुन्हा घडला नसेल आणि खोटा तपास होईल तर त्याचाही मार्ग शास्त्रांत आहेच. गुन्हा घडला नाही असें का आपण म्हणतां ?

दादा—बरं, केला तपास तो केला. पण तुमच्या तपासांत काय निष्पन्न झालें आहे ?

शास्त्री—आमच्या तपासांत पुरुषहत्या, स्त्रीहत्या व गोहत्या असे एकंदर बारा खून वाड्यांत घडले असें दिसून आलें आहे.

*****

दादा—आणि त्यांत अपराधी कोण, कसे आहेत याचा बरोबर शोध तुम्हांस लागला काय ?

शा०—होय, तोही तपास लागला आहे. सर्व अपराधी लोकांची यादी मी बरोबर आणली आहे. आणि त्यांना काय शिक्षा द्यावयाच्या त्याचा अभिप्रायही मी आपल्यापुढें मांडणार आहे. शिक्षा सांगणें हें न्यायाधीश या नात्यानें माझें काम मी करीन, पण त्या योग्य रीतीनें अंमलांत आणणें हें काम आपलें आहे. मी आपल्यास गुन्हेगार दाखवितों, त्यांना शिक्षा कशा प्रकारें करावयाची ती आपण विचारपूर्वक ठरवा.

दादा — बरं, पण कोण कोण गुन्हेगार आहेत त्यांचीं नांवें तर ऐकूं द्या.

शा० — (एक यादी पुढें करून) हे पहा तेरा गारदी. यांत आठ हिन्दु आणि पांच मुसलमान आहेत.

दादा — (यादी वाचून व थोडा विचार करून) बरं, आणखी कोण ?

शा० — (दुसरी यादी पुढें करून) हे सात मराठे आहेत.

दादा — (यादी वाचून) काय म्हणतां ? या सगळ्यांचा या प्रकरणाशीं संबंध येतो ?

शा०—होय. (तिसरी यादी पुढें करून) आणखी ही पहा तिसरी यादी. यांत २६ ब्राह्मण आणि ३ प्रभु आहेत.

दादा — ब्राह्मणांचेही अंग या प्रकरणांत होतें तर मग ?

शा०—अवश्य. मोठमोठ्या ब्राह्मणांचेही अंग निःसंशय होतें. ब्राह्मण म्हणून यांचा मुलाहिजा करावा असें मला वाटत नाहीं.

दादा — बरं, आणखी काय तुम्हांला सांगावयाचें आहे ?

शा० — आणि शेवटीं दादासाहेब, आतां मी स्पष्टच बोलणार आहे. हे सर्व गुन्हेगार असले तरी या एकंदर प्रकरणाच्या मुळाशीं या कृत्याचा मुख्य चालक तर निराळाच असल्याचें तपासांत बाहेर आलें आहे. दादासाहेब, तो संबंध प्रत्यक्ष आपल्याशीं येतो.

दादा — (एकदम वर उठून) शास्त्रीबुवा, आपण हे शब्द कोणासमोर उच्चारित आहां याचें तुम्हांला भान आहे काय ?

शा० — (शांतपणें) काय हा आपला प्रश्न ? मी देहभानावर नाहीं असें

*****
 का आपल्याला वाटते? मी कोणासमोर उभा आहे, काय बोलतो, या बोलण्याचा परिणाम काय होईल हे सुद्धा मला समजत नाही अशी का आपली समजूत आहे? न्यायासनाला भीडभाड माहीत नसते. आपण या मराठी राज्याचे मुख्य चालक आहां, पण गरीब आणि श्रीमंत, सत्ताधारी आणि सत्ताहीन, सबल आणि दुर्बल हा भेद न्यायदेवता ओळखीत नाही. खऱ्याला खरें म्हणणे, खोट्याला खोटें म्हणणे आणि पुढें आलेल्या पुराव्यावरून न्याय सांगणे हे तिचें काम. गुन्ह्याचा निवाडा देण्याचें आमचें काम आम्हीं केले आहे.

दादा—(गोंधळून) पण आम्हीं कांहीं पुतण्याचा वध केला नाही; आणि आमच्याकडे तो अपराध लागू होणे शक्य नाही.

शा०—स्वतः आपण पुतण्यावर शस्त्र उगारलें नाही ही गोष्ट खरी आहे; पण हा एकंदर कट उभारणे, गारद्यांना पैसे भरणे, आणि त्यांच्याकडून ही नानाविध अनन्वित कृत्ये करविणे या सगळ्यांचें मुख्य सूत्र आपल्याकडे लागू होतें ही गोष्ट आमच्या तपासांत निर्विवाद सिद्ध झाली आहे. इतर गुन्हेगार कोण याची यादी मी आपल्याला दिलीच आहे. त्यांना त्यांच्या गुन्ह्याच्या मानानें कमी-जास्त शिक्षा करणे आपल्या मर्जीची गोष्ट आहे. पण या कामी मुख्य गुन्हेगार दादासाहेब, आपण आहां हे स्पष्टपणें सांगणे मी माझे कर्तव्य समजतो.

दादा—(अत्यन्त संतप्त मुद्रेनें) आणि तुम्ही या मुख्य गुन्हेगाराला शिक्षा करावी म्हणणार? कोणती शिक्षा तुम्ही याला सांगणार?

शा०—शिक्षा दुसरी कोणती असणार? एकंदर बारा हत्या झाल्या, तेव्हां शास्त्रानें सांगितलेली देहान्त शिक्षा हीच आपल्याला लागू पडते.

दादा—(रागानें पाय आपटीत व तोंड फिरवीत) बस! आम्हांला तुमचें बोलणें ऐकून घेण्याची इच्छा नाही. हा तुम्ही पेशव्यांचा उघड उघड अपमान करीत आहां; आणि शास्त्रीबुवा, याचें प्राथश्चित्त तुम्हांला पुरेपूर भोगावें लागेल!

शा०—(शान्तपणें) दादासाहेब, धन्य आहे आपली! मला सुपूर्त केलेल्या न्यायासनाच्या पावित्र्यरक्षणासाठीं खरें तेंच बोलणें आणि न्याय्य तेंच सांगणे हा आपल्याला गुन्हा वाटत असेल, तर हा मी येथें आपल्यासमोर हजर

*****
 आहेत. बारा हत्या घडल्या त्यांत आणखी एकीची भर घालावयाची असेल तर खुशाल घाला. माझी तयारी आहे. आपला लौकिक चिरंतन होईल. घ्या काय करायचें असेल तें करून !

रामशास्त्र्यांची ती गंभीर व निश्चयी मुद्रा आणि धीरोदात्त वर्तन पाहून दादासाहेबांची मति कुंठित झाली. त्यांचें अंग थरथरां कांपूं लागलें, डोळे पाण्यानें भरून आले. काय करावें हें त्यांस सुचेना. ते तसेच उठून जाऊं लागले तेव्हां शास्त्रीबुवांनीं त्यांच्या अंगरख्याचा पदर धरून हटकलें, “दादासाहेब, मी आपल्यासमोर जो प्रकार मांडला त्याचा निकाल काय तो सांगा. न्याय केल्याशिवाय चाललांत कुठें ?”

दादा—आम्हांस या गोष्टीचा कांहींएक निकाल करावयाचा नाही. घडलेला प्रकार आमच्या घरांतला खाजगी आहे. त्याचें निराकरण आमचें आम्ही सुचेल तसें करूं. त्यांत बाहेरच्या न्यायाधीशाची ढवळाढवळ आम्ही बिलकूल मानणार नाहीं.

शा०—बस्स ! झालें माझे काम ! ज्या राज्यांत न्याय नाही त्या राज्यांत राहण्याची आमचीही इच्छा नाही. एवढेंच नव्हे तर आपल्या या अन्यायी राजवटींत अतःपर नुसतें पाणी घेणें देखील मी पाप समजतो. हा मी इथूनच चाललों ! आपण हे खेळ खुशाल असेच चालवा. मराठी राज्याचा नाश अशा रीतीनें करण्याचाच परमेश्वरी संकेत असेल तर आम्ही मानव तो कसा टाळूं शकणार !

असें म्हणून शास्त्रीबुवा तेथून निघाले, ते सातारा जिल्ह्यांत आपल्या राहत्या गांवीं गेले. हा गांव निजामाकडून वडिलार्जित इनाम असल्यामुळे मराठी राज्यांत मोडत नव्हता.

नारायणरावाच्या खुनाचा न्याय जरी प्रत्यक्ष रघुनाथरावाच्या हातून या वेळीं झाला नाही, तरी तो न्याय यथावकाश झाल्याशिवाय मात्र राहिला नाही. त्यास यातायात फार पडली व अवधिही पुष्कळ लागला एवढेंच. कारण रघुनाथरावाकडे पेशवाईपद टिकू द्यावयाचें नाही अशा हेतूनें नाना फडणीस, सखारामबापू वगैरेंनीं बारभाईचें कारस्थान निर्माण केलें, नारायणरावाची बायको गंगाबाई गरोदर होती तिला पुरंदरावर बंदोबस्तानें ठेविलें, आणि रघुनाथरावावर फौजा रवाना केल्या. दादासाहेब निघून

*****
इंग्रजांच्या आश्रयाला सुरतेस गेले. आठ वर्षे युद्ध चालले आणि शेवटीं नाना फडणिसांनीं त्यांस कबजांत घेतले.

या सगळ्या प्रकारानें कोणाची अत्यंत दैन्यावस्था उडाली असेल तर ती पेशव्यांची मातुश्री गोपिकाबाईची होय. विचारीला पुष्कळ पुत्र झाले, त्यांतले तीन मोठे होऊन पराक्रमी निघाले. पहिला विश्वासराव विसाव्या वर्षी पानपतावर पडला; दुसरा माधवराव दिगंत लौकिक करून अष्टाविसाव्या वर्षी क्षयाच्या व्याधीनें अकालीं मरण पावला; आणि तिसरा नारायणराव हा एकोणिसाव्या वर्षीत पाऊल टाकतो तोंच गारद्यांच्या तलवारीस बळी पडला. अशा प्रकारें तीन मोठे मुलगे एकामागून एक नाहीसे होऊन ती अनाथ अवला निपुत्रिक बनली, तेव्हां तिला काय वाटलें असेल याची कल्पनाही दुःसह आहे. ती नाशकानजीक गंगापूर येथें राहत होती. नारायणरावाच्या वधाचें वर्तमान कळतांच तिनें खरोखरीच नारळाची आई हातीं घेऊन भिक्षा मागण्यास सुरुवात केली! पुढें सवाई माधवरावाचा जन्म होऊन मराठी राज्याचें सुदैव फिरून उदयास आलें तेव्हां कारभाऱ्यांच्या आग्रहावरून तिनें तें भिक्षांदेहीचें व्रत सोडून दिलें. तरी ती अखेरपर्यंत तशीच व्रतस्थ राहिली. पुण्यास कधीं आली नाही.

कलिपुरुष रघुनाथराव यानें एकंदर पेशव्यांच्या कुटुंबाची व राज्याची कशी वाट लावली हें सर्व महाराष्ट्र जाणत होता; आणि त्यालाही पुढें आपल्या पापाची खंत वाटूं लागली. शेवटीं त्यांना इच्छा झाली, मातुश्रीसमान वडील भावजयीची भेट घ्यावी. पण 'तुम्ही सर्वासमक्ष भर गंगेंत उभें राहून स्वमुखानें एकंदर पापाचा उच्चार करून, यथाविधि प्रायश्चित्त घेतल्याशिवाय तुमचें मुखावलोकन मी करणार नाहीं.' असें तिनें त्यास निखून कळविलें. तेव्हां नाइलाजानें नाशिक क्षेत्रीं विधिपूर्वक प्रायश्चित्त घेऊन गोदावरीच्या पवित्र जलांत कृतकर्मांचा एकंदर पाढा त्यानें स्वमुखानें वाचला, तेव्हांच त्याला त्या पुण्यशील बाईचें दर्शन घडलें! त्यानंतर अल्पावधींत त्याचा इहलोकचा वास संपला. आठ वर्षे पेशवेपदासाठीं धडपड आणि पुढलीं दोन वर्षे बारभाईंचा सासुरवास मिळून दहा वर्षे त्याला अनंत यातना सोसाव्या लागल्या. त्याच्या सर्व साह्यकर्त्यांचा सूड बारभाईंनीं पुरेपूर घेतला. एवंच हे सारे कष्ट पाहिले म्हणजे देहान्त प्रायश्चित्तापेक्षांही भारी शिक्षा त्याला भोगावी लागली असें वाटल्याशिवाय राहत नाहीं.

*****

नारायणरावाचा खून ही पेशवाईच्या इतिहासांतली एक अद्वितीय घडामोड होय. रामशास्त्र्यांनीं त्या प्रकरणाचा तपास केला त्यांत त्यांना जे कागदपत्र सांपडले ते इतिहासकार ग्रँट डफ याला वाचायला मिळाले होते असें त्यानें लिहून ठेविलें आहे. 'ध' चा 'मा' केलेली चिन्ही सुद्धां शास्त्रीवुवांच्यापुढें रुजू झालेली ग्रँट डफला पहायला मिळालेली होती. सामान्य समज असा आहे कीं हा खून रघुनाथरावानें किंवा त्याची बायको आनंदीबाई हिनें करविला. पण तपासांत जें सत्य दिसून आलें तें अभ्यासकांनीं लक्षांत ठेवणें जरूर आहे.

थोरले माधवराव पेशवे वारले. त्यापूर्वीच त्यांनीं रघुनाथरावास सक्त नजरबंदींत ठेविलें होतें. मरतांना त्यांनीं एक दहा कलमी शेवटचा हुकूम म्हणून लिहून ठेविला, त्यांत त्यांनीं बजावलें होतें कीं, दादासाहेबांना मोकळे सोडूं नये. मोकळें सोडल्यास ते राज्यास अपाय करतील. त्यांना हव्या त्या सुखसोई द्याव्या पण कायमचें अटकेंत ठेवावें. बंधूंचा हा हुकूम नारायणरावाला पाळावा लागला. माधवरावांची छाप एकंदर राज्यांत अप्रतिम असल्यामुळें त्यांच्या विरुद्ध दादासाहेबांना कांहीं एक करतां आलें नाहीं. परंतु नारायणरावाचा कारभार सुरू झाला तेव्हां दादासाहेबांनीं आपले पूर्वीचे ढंग पुनः चालविले आणि निरोपानें व पत्रांनीं त्याजविरुद्ध कारस्थानें चालू केलीं. त्याबरोबर नारायणरावानें दादासाहेबांची कैद अधिकच सक्तीची केली, त्याचा त्यांना त्रास होऊं लागला आणि कसेंही करून नारायणरावास कैदेंत घालून आपण मोकळें व्हावें आणि पेशवेपद मिळवावें असा घाट त्यांनीं कांहीं मंडळींच्या साहाय्यानें रचला. पण या गोष्टी गुप्त राहिल्या नाहींत. थोडीबहुत कुणकूण बाहेर कित्येकांस लागली. नारायणरावानें मात्र त्याजबद्दल सावधपणा ठेवावा तो ठेविला नाहीं. त्याचें इतर वर्तनही थोडेंबहुत तुसडेपणाचें होतें, त्यामुळें नाना फडणिसासारखे कारभारी त्याच्याशीं जितक्यास तितकाच संबंध ठेवीत.

पण नारायणरावास ठार मारावें असा विचार खरें पाहतां कोणाचाच नव्हता. रघुनाथरावाची इच्छा देखील एवढीच होती कीं पुतण्यास बंदींत टाकून आपण राज्य करावें. नारायणरावास पकडण्याची कामगिरी त्यानें गारद्यांस सांगितली. पण राज्यासनावर असलेल्या पुरुषास पकडणें हाही एक जिवावरचा खेळ असतो. नारायणराव सहजासहजीं हातीं लागण्याचा संभव नव्हता. म्हणून गारद्यांनीं दादासाहेबांकडून आपली अशी सोडवणूक करून घेतली,

कीं नारायणराव पकडतांना जर त्याच्या जिवाला आपणांकडून अपाय झाला तर त्याची जबाबदारी आम्हांवर असू नये. तितक्यापुरती सोडवणूक रघुनाथरावानें लिहून 'नारायणरावास धरावें' असा हुकूम दिला; पुढें त्या गारद्यांनीं म्हणा किंवा खुनाच्या पश्चात् गारद्यांना वांचविण्यासाठीं दुसऱ्या कोणीं म्हणा, दादासाहेबांच्या त्या हुकुमांत 'घ' च्या ठिकाणीं 'मा' हें अक्षर दाखल केलें, असा त्या चिह्नीचा निष्कर्ष निघाला.

दादासाहेबांची बायको आनंदीबाई ही विशेष धूर्त होती. आपल्या कुटुंबांतील सामान्य रिवाजाप्राणें अशा विकट व्यवहारांची चर्चा पुरुष मंडळी बायकांशीं बहुधा करीत नसत. दादासाहेबांनीं नारायणरावाविरुद्ध कारस्थान चालविलें आहे याची थोडीबहुत वार्ता कदाचित् आनंदीबाईंच्या कानांवर गेली असेल, पण रघुनाथरावांना कैदेत जो जाच होत होता, तो दूर करण्यापुरताच त्यांचा प्रयत्न चालला असेल, अशी तिची समजूत होती. त्यास मारावें असा तिचाही मनोदय नव्हता. खुनाचा प्रकार घडला तो अवचित एकाएकीं बनून आला. शेवटीं सुद्धां नारायणरावानें चुलत्याचें कमरेस मिठी मारली तेव्हां दादासाहेब स्तब्ध राहिले, त्याचा बचाव करण्यास ते धजले नाहींत. कदाचित् त्यांचें मन फिरून, चुलते-पुतणे एक होऊन आपणा सर्वांनाच एकदम ठार मारतील अशा भीतीनें तुळ्या पवार व गारदी यांनीं नारायणरावास दादासाहेबांकडून निकरानें ओढून तेथेंच त्याचे तुकडे केले. नवऱ्याला पेशवेगिरी मिळावी अशी जरी आनंदीबाईंची इच्छा असली तरी त्यांत नारायणरावाच्या जिवाला अपाय व्हावा असें तिच्या मनांत नव्हतें, असा निष्कर्ष तपासाअंतीं दिसून आला.

सवाई माधवरावाचे नांवानें पेशवाईचीं वस्त्रें आणून वारभाईंनीं कारभार चालविला, तेव्हां त्यांनीं पुनः रामशास्त्री यांस विनंती करून न्यायाधिशिवर रुजू केलें, परंतु न्यायाचे कामांत कारभारी ढवळाढवळ करितात, म्हणून तें काम आपण स्वीकारणार नाहीं, असें रामशास्त्र्यांनीं निक्षून कळविलें. त्यावर सखारामबापू व नाना फडणीस यांनीं त्यांस शपथपूर्वक लेख लिहून दिला, तेव्हांच ते पुनः कामावर रुजू झाले. त्या लेखांत पुढील मजकूर आहे. "न्यायाचे कामीं आपणांस चौघांचा उपरोध होतो, सबब आम्ही आपले तर्फेनें शपथपूर्वक लिहून देतो कीं, आपण आमची अगर कोणाची भीड न

*****
 धरतां ईश्वरास स्मरोन न्याय विल्हेस लावीत जावा. याउपर येण्यास अनमान करूं नये. ”

(तारीख २६ सप्टेंबर, सन १७७४.)

२०

लेखणी आणि तलवार

“ With Nana Fadnis departed all the wisdom and moderation of the Maratha Government. ”

—Resident Palmer

अर्थ—नाना फडणिसाच्या मृत्यूबरोबरच मराठी राज्याचें सर्व शहाणपण व स्थिरता ल्यास गेली, असे रेसिडेंट पामरनें कळकत्यास लिहून कळविलें.

पानिपतच्या भीषण अरिष्टांतून दोन व्यक्ती केवळ आयुर्मर्यादेमुळे जीव बचावून परत आल्या. एक नाना फडणीस व दुसरे महादजी सिंदे. भाऊसाहेब गर्दीत घुसलेले पाहतांच नाना दोघां सोबत्यासह वस्त्रत्याग करून लंगोट्या लावून पळू लागले. त्यांस कापण्यासाठीं मुसलमान पाठीवर आले. सोबत्यांस तोडले. नाना भगवत्कृपेनें निभावून महिनापंधरा दिवसांनीं मागे पेशव्याचे तळावर येऊन पोचले.*

दुसरे महादजी सिंदे जवळजवळ सदाशिवरावभाऊच्या वयाचे, पानिपतच्या समरभूमीवर जखमी होऊन पळत असतां एका खड्ड्यांत पडून बेशुद्ध झाले. दैवगत्या राणेखान नांवाचा पेशव्यांचा भिस्ती त्या वाटेनें जात होता. जवळ कोणी कण्हतांना ऐकून तो पाहूं लागला त्याला महादजी आढळले. लगेच त्यानें त्यांस आपल्या वैलावर बांधून सुरक्षित जागीं आणिलें म्हणून बांचले. मात्र कायमचे लंगडे झाले, त्यामुळे महाराष्ट्रांत त्यांना थट्टेचें नांव ‘तांडव कृष्ण’ असें पडलें होतें.

* या आपल्या पत्राचें हृदयद्रावक वर्णन त्यांनीं स्वतःच लिहून ठेवलेलें वाचण्यासारखें आहे.

*****

उत्तर मराठशाहीचा एकंदर इतिहास बनविण्याचें महद्भाग्य या दोन व्यक्तींना लाभलें. एकानें दक्षिणेंत व दुसऱ्यानें उत्तरेंत मराठ्यांची सत्ता व इभ्रत शिकस्त करून कायम राखिली. एकाचें बुद्धिसामर्थ्य व दुसऱ्याचें युद्धनैपुण्य अशी ही लेखणी-तलवारीची अपूर्व जोड निर्माण झाल्यामुळे मराठी राज्याचें आयुष्य पांचपन्नास वर्षांनीं वाढलें. नाना महादजीहून सुमारे पंधरा वर्षांनीं लहान, पण रेखीव वर्तन, मोजका शब्द व हिशेबी करडा कारभार हे गुण माधवराव पेशव्यांच्या समागमांत पैदा करून त्यांनीं राज्याची अप्रतिम कामगिरी करून दाखविली. महादजीची तन्हा त्यांचे उलट होती. युद्धाचें धोरण, मनुष्याची पारख आणि संकटांत न डगमगणारी शांत वृत्ति, या गुणांच्या जोरावर ते मराठी राज्याची अप्रतिम सेवा करूं शकले. उभयतांमध्ये पुष्कळदां तीव्र कलह उत्पन्न होई, पण दोघेही समंजस, कितीही ताणलें तरी तुटेपर्यंत पाळी आणली नाहीं. उभयतांची कर्तबगारी व्यवहारांत एकमेकांस पूरक ठरली. नुसत्या लेखणीनें किंवा नुसत्या तलवारीनें राज्याचें काम भागणारें नव्हतें. दोहोंचा योग जमला हेंच विशेष.

पानिपतानंतर मराठी राज्यांत कांहीं विशिष्ट प्रकारची चमत्कारिक परिस्थिति निर्माण झाली. साडेतीन शहाण्यांची आख्यायिका प्रसिद्ध आहे, तींत या परिस्थितीचें चित्र उमटलेलें दिसतें. पेशव्यांचा कारभारी सखारामबापू बोकील, निजामाचा कारभारी विठ्ठल सुंदर व भोसल्यांचा कारभारी दिवाजीपंत चोरघोडे हे तिघे समकालीन पुरुष पुणें, हैदराबाद व नागपूर या तीन ठिकाणीं आपापल्या धन्यासाठीं विशिष्ट कारस्थानें रचून एकमेकांवर बुद्धिकौशल्याची मात करीत. त्या त्यांच्या लीला पाहून लोकचर्चेत ते तीन शहाणे निर्माण झाले. पुढें पुण्यास नारायणरावाचा वध होऊन रघुनाथरावदादा पेशवाईवर आले. परंतु पुतण्याच्या वधाचें पातक त्यांजला बाधलें. त्यांचें मुखावलोकन करूं नये अशी लोकांची भावना पाहून सखारामबापू व नाना फडणीस यांनीं हिंमत धरून वारभाईचें कारस्थान उभारलें. महादजीच्या तलवारीनें या कारस्थानास जोर चढला. रघुनाथरावदादा हद्दपार झाले. नारायणरावाची बायको गंगाबाई गरोदर होती. तिला पुत्र होऊन थोरल्या माधवरावानेंच पुनः अवतार घेतला अशा भावनेनें राष्ट्राला धीर येण्याकरितां त्या बालकास सवाई माधवराव हें नांव देण्यांत आले. रघुनाथरावाशीं वैर बांधल्याचा जिवावरचा खेळ नाना-महादजींच्या कर्तबगारीनें यशस्वी झाला. एकडे मोठे तीन शहाणे पण त्यांच्यावर

*****
 नानासारख्या अर्ध्या शहाण्यानें ताण केली हें आश्चर्य 'साडेतीन शहाणे' या शब्दप्रयोगांत व्यक्त होतें.

नोकर कितीही हुशार असले तरी वर कोणी कर्तबगार धनी असल्याशिवाय व्यवहार सुरळीत चालत नाही. प्रस्तुत रघुनाथराव शत्रु, धनी बालपेशवा, बाराभाईचीं तोंडें बारा दिशांस असा प्रकार होऊन नाना व महादजी यांजमध्ये वितुष्ट उत्पन्न होण्यास काय उशीर ! नाना फार तर एक हुशार कारकून, आपण सरदार युद्धासारखे जिवावरचे खेळ खेळतो असें महादजीस वाटे. अशा भावनेंत उभयतांमध्ये वारंवार तेढ उत्पन्न होऊन राज्याचें नुकसान होऊं लागलें. त्या वेळीं हरिपंत फडके म्हणून एक चतुर सेनानी व धोरणी मुत्सद्दी बाराभाईचे उद्योग समेटून नेणारा जवळ होता. त्यानें नाना-महादजींच्या दरम्यान शिष्टाई करून त्यांचें सौरस्य जमवून आणिलें. हरिपंताच्या मध्यस्थीनें नाना व महादजी यांनीं एकमतानें वागण्याची शपथक्रिया केली आणि ईश्वरसाक्षीनें एकमेकांस लेख लिहून दिले, त्याचा नमुना खालील पत्रांत नमूद आहे.

“ रा. बाळाजीपंत नाना गोसावी स्नेहांकित महादजी शिंदे दंडवत. आम्हांकडील अर्थ रा. रामचंद्र शिवदेव यांनीं सांगितल्यावर आपण शपथपूर्वक खातरजमा करून श्रीवरील तुळसी देतो असें निश्चयपूर्वक बोललां, आणि सरदारी माझी व फडणिशी त्यांची, बंधुत्वाप्रमाणें वर्तन करूं, ज्यांत सरदारीचें कल्याण तें संधान चालवूं, जो अनिष्ट चिंतील त्याचें पारिपत्य करूं म्हणून बोललां, तो मजकूर मशारनिल्हेनीं लिहिला तो सर्व समजोन चित्तास परमसंतोष जाला. आम्ही श्रीवरील बेलभंडार पाठविला आहे व हें पत्रक शपथपूर्वक लिहिलें आहे. आपण बंधुत्वाविषयीं संशय न मानावा. मशारनिल्हे बोलतील तें आमचें बोलणें जाणावें. ही सरदारी आपली व फडनिशी आमची असा निश्चय झाला. जेथें आपण आहां तेथें मी आहे हें शपथपूर्वक जाणावें.”

(ता. १५ मार्च, सन १७७९)

या शपथक्रियेप्रमाणें पुढें उभयतांनीं होतां होईतो वर्तन केलें हें त्यांस भूषणावह आहे. असो.

रघुनाथराव व इंग्रज यांनीं राज्य बुडविण्याचा प्रसंग आणला होता तो त्यांनीं बालपेशव्याचें संगोपन उत्कृष्टपणें करून हाणून पाडला. सदाशिवरावभाऊंचा तोतया निर्माण होऊन त्यानें बंड उभारलें, त्याला पकडून त्यांनीं ठार मारलें.

*****
 पेशव्याच्या लक्षाचा टोलेजंग समारंभ करून हिंदुस्थानभर आपला दरारा वाढविला. हैदरचा पुत्र टिपू सुलतान मराठ्यांच्या अंमलांत उपद्रव करित होता त्याचा पाडाव केला. महादजीने तर सगळें उत्तर हिंदुस्थान जिंकून माधवरावाच्या वेळचे मराठ्यांचे वर्चस्व पुनः दक्षिणोत्तर स्थापन केले. गुलाम कादरने बादशहाची विटंबना करून त्याचे डोळे काढले, त्याचा शिरच्छेद महादजीने केला आणि तमाम हिंदुस्थानांत कोठेही प्रसिद्धपणे गोवध होऊं नये अशा प्रकारचे जाहीर फर्मान बादशहाकडून मिळवून महादजी ऐश्वर्यसंपन्न होऊन पुण्यास आला. नंतर तेथे मोठा दरबार भरवून ते फर्मान जाहीर करण्यांत आले व बादशहाने पेशव्यांना दिलेले सन्मानाचे किताब व चिन्हे महादजीने त्यांना अर्पण केलीं. तो पुण्यास दोन वर्षे राहिला त्या अवधींत नाना-महादजींनी त्या होतकरू पेशव्याला राज्याचा कारभार समाजावून दिला. येणेकरून त्या पेशव्यालाही आपल्या परिस्थितीची जाणीव उत्पन्न होऊन उत्तरोत्तर पुष्कळ कामे तो स्वतः अंगावर घेऊन निकाल करूं लागला. घाशीराम कोतवालाचे प्रकरण व सचिवांचे प्रकरण या दोन कामांत या पेशव्याचे चातुर्य व हुकमत ही चांगलीच प्रगट झाली; आणि मराठी राज्याची सत्ता पूर्वीप्रमाणे हिंदुस्थानर चालू झाल्याबद्दल मराठमंडळाला एक प्रकारचा अभिमान व आनंद वाटूं लागला.

अशा या आनंदाच्या भरांतच पुण्यास महादजीची प्रकृति एकाएकीं बिघडून जवळच वानवडीच्या छावणींत त्याचा अंत झाला. मराठशाहीची तलवार गळून पडली आणि मार्गे लेखणी तेवढी अल्पकाळ राहिली. वानवडी येथे महादजीची छत्री प्रेक्षणीय आहे. महादजीच्या मृत्यूनंतर तीन महिन्यांनीं हरिपंत फडकेही मरण पावला, त्यामुळे नाना फडणीस असहाय बनले. इतरी त्यांनीं समस्त मराठे सरदारांस एकत्र जमवून निजामावर विजय मिळविला तो स्मरणीय आहे.

महाराष्ट्रांत पेशवे-निजामांचा उगम समकालीन असून आरंभापासूनच ते एकमेकांचे प्रतिस्पर्धी बनले. बाजीराव पेशव्याने निजामउल्मुल्कचा अनेकवार पाडाव केला. त्यानंतर नानासाहेबाने त्यास समूळ उखडून काढण्याचा योग आणिला असतां ते प्रयोजन अर्धवट टाकून मराठी फौजांना पानिपतावर जावे लागले. तेणेकरून निजामाचे सामर्थ्य वाढत गेले आणि उत्तरोत्तर त्याने मराठ्यांचा उच्छेद चालविला. तेव्हां सवड होतांच नाना

*****
 फडणिसांनीं पुनः मराठमंडळ एकत्र जमवून निजामावर मोहीम केली. सन १७९५ सालीं मराठ्यांच्या फौजा तरुण पेशव्यास बरोबर घेऊन निजामावर चालून गेल्या. रंगपंचमीच्या दिवशीं लढाई झाली. खडर्यांच्या गढींत निजामाला कोंडून त्याजकडून पूर्वीचे हक्क मराठ्यांनीं उगवून घेतले. मोठ्या विजयानंदानें पेशव्यांची स्वारी पुण्यास परत आली.

पण हा विजय मराठ्यांचा शेवटचा ठरला. त्याच सालच्या पावसाळ्यांत पेशव्याची प्रकृति बिघडली. रोज थोडा थोडा ताप येऊं लागला. गणपतीचा उत्सव अशा तापांतच कसाबसा निभावला. दिवसेंदिवस प्रकृति क्षीण झाली. शुक्रवार विजयादशमीचा दिवस उगवला. संबंध वर्षांतला मोठा लष्करी सणाचा तो दिवस. त्या दिवशीं मालकांना इतकीं कृत्यें करावयाचीं असत कीं चांगल्या भक्कम माणसाला सुद्धां शीण वाटल्याशिवाय राहत नसे. जवळच्या फौजांची हजिरी घेऊन मग सीमोल्लंघनास जावयाचें, नंतर दरबारांत सरदारांचे गौरव व सन्मान करावयाचे. अंगांत ताप असतांनाच पेशव्यानें या गोष्टी कशाबशा निभावल्या. सायंकाळीं हत्तीवर बसून स्वारी सीमोल्लंघनास निघाली. अंगांतील तापामुळे तोल सांवरना. तसेच दुपेष्ट्यानें हौद्यांत बांधून कसेबसे वाड्यांत परत आणले. दुसऱ्या दिवशीं एकादशी. अंगांत ताप होताच. तिसऱ्या दिवशीं रविवारीं द्वादशी. सकाळीं ताप निघाला. पण शक्ति अगदीं नाही. प्रकृति अत्यंत क्षीण. सजांत आणून बसविलें. वैद्यांनीं येऊन नाडी पाहिली. औषधाची योजना केली. आजी-ताई साठे-येऊन जवळ बसली. थोडा वेळ बोलून ती निघून गेली. इतक्यांत जवळ कोणी नाही. नोकर होते ते आजीबाई बोलत असतां दूर होते, अशा स्थितींत आजीबाई निघून जातांच पेशवे उठून उभे राहूं लागले, तों तोल गेला. सजाचा कठडा लहानच होता. खालीं कारंजें होते. तोल गेला तो सांवरला नाही आणि वरच्या सजावरून खालीं घसरून कारंजावर आले. बेशुद्ध झाले. मांडी मोडली. सोमवार कसाबसा गेला आणि मंगळवारीं चतुर्दशीच्या दिवशीं काळानें डाव साधला. महाराष्ट्राचा भाग्यरवि पार मावळला !

हा शेवटचा प्रसंग खालीलप्रमाणें वर्णिलेला आढळतो.

“द्वादशीचे दिवशीं श्रीमंतांस ज्वरांशांत वायु झाला होता. प्रातःकाळीं गणपतीचे दिवाणखान्यावर रंगमहाल आहे, तेथें निद्रेचें स्थान, तेथें गेले.

*****
 पलंगावर बसले होते. वायूचे भिरडींत काय मनास वाटलें नकळे. पलंगावरून उठून दक्षिणेकडील खिडकींत उभे राहिले. खिजमतगार यानें शालेस हात लाविला कीं, येथें उभें राहणें ठीक नाहीं. तो एकाएकीच तेथून उडी टाकली. खालीं दीड भाला खोल कारंजी हौद आहे, तेथें कांठावर आपटून आंत पडले. उजवी मांडी मोडून हाड बाहेर निघालें. दांतांची कवळी उघडी पडली. नाकावाटे रक्त निघालें. तेथून उचलून नानांनीं एनेमहालांत नेलें. तबीब आणून हाड बसवून, टाके देऊन शेक केला. चहू घटकांनंतर शुद्धीवर येऊन डोळे उघडले. वायूचा प्रकोप होताच. कांहीं सावध होऊन बोलत, कांहीं वेळ भ्रंश होऊन बोलत. आश्विन शु॥ १४ सात घटकांनंतर पौर्णिमा मंगळवार ते दिवशीं कैलासवासी जाले.”

पेशवाईचें भाग्य संपलें. पुढील इतिहास निराळाच बनला.

२१

शनिवारवाड्यावर इंग्रजांचा झेंडा

इथुनि पुढें प्रारंभ दिसेंदिस अद्भुत प्रळयाला ।

—प्रभाकर शाहीर

“पेशव्यांचे वंशांत बाजीरावासारखा बेहिमती, दुसऱ्याचा विश्वास नाहीं, जवळ शहाणें मनुष्य ठेवायचें नाहीं, अंगीं शिपाईगिरी नाहीं, त्याची वर्णना काय करावी! इंग्रजांनीं राज्याचा आटोप केला.” स. १८१८. —पे. व.

श्रीमता बाजिरायेण प्रासादो वै समंडपः

गंगासरस्वतीशस्य निर्मितोयं महाफलः ॥

—ब्रह्मावर्त येथील गंगाघाटावरील बितूर मंदिराचा शिलालेख, स. १८३०

मराठमंडळांत अनेक लहान-मोठे सरदार असून छत्रपति जरी सर्वांचा पहिला धनी, तरी शेंपन्नास वर्षांच्या प्रघातानें पेशवे हेच मराठ्यांचे पुढारी बनले होते. इंग्रजांचा पाय हिंदुस्थानांत थोडाबहुत स्थिर होताच त्यांनीं हें मराठमंडळ फोडून एकेका सरदारास पेशव्यांच्या वर्चस्वांतून अलग केलें. अशा सरदारांत गुजरातचे गायकवाड हे एक बलवान् सरदार होते. परंतु

*****

बाजीरावानें वसईचा तह करून इंग्रजांचें संरक्षण स्वीकारण्यापूर्वीच गायकवाडांनीं पेशव्यांचें नियंत्रण झुगारून इंग्रजांचें छत्र पत्करिलें. अर्थात् बाजीराव व गायकवाड यांजमध्ये पूर्वीच्या देवघेवीसंबंधें पुष्कळ तंटे उपस्थित झाले. पांच-पन्नास वर्षांचें देणें-घेणें तपासून त्याचा निकाल करणें पत्रोपत्रीं भागेना, म्हणून इंग्रजांनीं पेशव्यांस सुचविले कीं, 'गायकवाडांचा एक वकील समक्ष बोलणें करण्याकरतां तुमचेकडे येईल तर या भानगडी लवकर मिटतील.' गंगाधरशास्त्री पटवर्धन या नांवाचा एक हुशार गृहस्थ बडोद्यास रेसिडेन्सींत नोकरः होता. त्यालाच गायकवाडांनीं इंग्रजांची जामीनगिरी घेऊन पुण्यास बाजीरावाकडे हिशेबाचा निकाल करण्यासाठीं पाठविलें. सुमारें दीडदोन वर्षे गंगाधरशास्त्र्याचा मुक्काम पुण्यास झाला. पण त्याचा शिरजोरपणा आणि ताडून बोलणें बाजीरावास बिलकुल खपलें नाहीं. हा शास्त्री इंग्रजांच्या पाठिंब्यामुळें फार उपद्रव्यापी बनला आहे असें वाटून गायकवाडांतलेही पुष्कळ लोक त्याजविरुद्ध वागत होते. संधि साधेल तर त्यास मारून टाकावा असे विचार कित्येकांचे मनांत घोळूं लागले.

त्या वेळीं त्रिंबकजी डेंगळे हा बाजीरावाचा मुख्य सल्लागार होता. 'हिशेबाचा निकाल होत नाहीं तर तुम्ही आतां परत जा' असें बाजीरावानें गंगाधरशास्त्र्यास कळविलें. इतक्यांत आषाढी एकादशी आली. दरसाल त्या दिवशीं पंढरपुरास जाऊन देवदर्शन करण्याचा बाजीरावाचा रिवाज होता. त्यावरून त्यानें शास्त्री यास कळविले कीं, 'तुम्ही थोडे दिवस आमच्यावरोबर पंढरीच्या यात्रेस चला आणि देवदर्शन करून मग परत बडोद्यास जा.' त्याप्रमाणें सन: १८१५ सालीं बाजीरावाची स्वारी त्रिंबकजी डेंगळे, गंगाधरशास्त्री व मोठा लवाजमा घेऊन पंढरपुरास गेली. आपल्या जिवाला अपाय होईल अशी शास्त्री याला धास्ती बिलकुल नसल्यामुळें तो अगदीं बेफिकीर होता. परंतु बाजीराव आणि त्रिंबकजी डेंगळे यांचे त्यासंबंधानें कांहीं गुप्त वेत चालू होते. बडोद्याचेही कित्येक हेर पुणें-पंढरपूरच्या दरम्यान वावरूं लागले होते. एकादशीचा समारंभ पार पडला. पारणीं वगैरे सुटलीं. पुढें दोन दिवसांनीं आषाढ शु। १४ तारीख २० जुलै या दिवशीं संध्याकाळीं पेशवे देवदर्शन करून मुक्कामावर परत गेले. त्रिंबकजी डेंगळे मात्र मंदिरांतच बसला. त्यानें शास्त्री यास दर्शनासाठीं बोलावणें पाठविलें. शास्त्री यानें परत निरोप कळविला कीं, 'आज मला थोडेंसें बरें वाटत नाहीं. म्हणून मी आतांच दर्शनास येत नाहीं.' त्यावर त्रिंबकजीनें पुनः

*****

निरोप पाठविला, 'आतां उद्यां आपल्यास परत निघावयाचें, मंदिर जवळच आहे, थोडा वेळ येऊन दर्शन घेऊन जा.' फारच आग्रह पडल्यामुळे शास्त्री दोनचार माणसें घेऊन हलके चालत मंदिरांत गेला. दिवस मावळून अंधार पडूं लागला होता. देवदर्शन झालें. नंतर मंदिरांत घटकाभर बसून त्रिंबकजी व शास्त्री यांच्या गप्पागोष्टी झाल्या आणि शास्त्री परत निघाला. मुक्कामावर जाण्याची वाट लहानशा बोळांतून होती. त्या वाटेनें अंधारांतून शास्त्री व त्याचीं माणसें चाललीं असतां पाठीमागून चारपांच दांडगट लोक 'पैस, पैस, रस्ता सोडा,' असें ओरडत धावत आले आणि शास्त्री मार्गें वळून कोण आहे म्हणून पाहतो तोंच त्यांनीं तलवारीनें त्याचे तेथल्या तेथें तुकडे केले ! क्षणमात्र ते मारेकरी चार दिशांनीं कोणीकडे पळून नाहीसे झाले तें कळलें नाहीं. एकंदर प्रकार आकस्मिक घडला. त्या वेळीं इंग्रज रेसिडेंट एल्फिन्स्टन वेरुळास लेणीं पहाण्यास गेला होता. त्याचा असिस्टंट पुण्यास होता. त्यानें ही खबर लगेच वेरुळास कळविली. त्रिंबकजी डेंगळे व पेशवे आस्ते आस्ते पंढरपुराहून पुण्यास परत आले.

शास्त्री जेव्हां बडोद्याहून पुण्यास आला तेव्हां त्यास इंग्रजांनीं 'तुमचे जिवास अपाय होणार नाहीं' अशी जामीनगत पत्करली होती हें वर सांगितलेंच आहे. एल्फिन्स्टनला खुनाचा प्रकार कळतांच त्यानें लगेच येऊन तपास केला. तपासांत त्याची समजूत झाली कीं या खुनाचा मुख्य उत्पादक त्रिंबकजी असून त्यास बाजीरावाची फूस आहे. त्यानें लगेच 'त्रिंबकजीस आपल्या स्वाधीन करा, तो आमचा गुन्हेगार आहे, त्यास आम्ही शिक्षा करणार' अशी बाजीरावाकडे मागणी केली. बाजीरावानें ती साफ झिडकारून दिली आणि 'या खुनाशीं आमचा कोणाचा कांहीं एक संबंध नाहीं' असें कळविलें. त्यावरून एल्फिन्स्टननें वरिष्ठांकडे लिहून बाजीरावास घमकी घातली कीं, 'त्रिंबकजीस तुम्ही आमच्या स्वाधीन न कराल तर तुम्हांस राज्यास मुकावें लागेल.' तेव्हां शेवटीं नाइलाजानें बाजीरावानें ती गोष्ट कबूल केली, आणि त्रिंबकजी इंग्रजांचे कबजांत गेला. त्यांनीं त्यास ठाण्याच्या तुरुंगांत बंदोबस्तानें ठेविलें. बाजीरावाची सूचना होती कीं, 'त्रिंबकजीस काशी येथें ठेवा, अनायासें त्यास तीर्थवास घडेल.' एल्फिन्स्टनची सूचना होती कीं, 'बाजीराव मोठा हिकमती आहे, त्रिंबकजी इकडे जवळ असला तर तो नाना युक्त्या करून त्याच्याशीं संधान बांधील. सबब त्याला दूर एका

*****
 बाजूस अलाहाबादसारख्या ठिकाणी ठेवावा म्हणजे बरें. ' परंतु तिकडेही इंग्रजांचे दुसरे असे अनेक कैदी ठिकठिकाणी असल्यामुळे गव्हर्नर जनरलने उत्तरी कळविले की, ' त्रिंबकजीस तिकडेच कोठे तरी बंदोबस्ताने ठेवा. वर पहारा गोऱ्या शिपायांचा ठेविला म्हणजे त्याला बाहेरचे लोक सामील होऊ शकणार नाहीत. '

जवळ जवळ एक वर्ष त्रिंबकजी ठाण्यास राहिला. त्याच्या रखवालीस नेहमीं एक गोरा अंमलदार हजर असे. त्रिंबकजीची बंदिवासाची खोली वरच्या मजल्यावर असून खालीं या गोऱ्या अंमलदाराचे घोडे बांधण्याचे तबेले होते. तेथे मोतदार घोड्यांची चाकरी करीत. बाजीरावाने आपला एक इसम पढवून ठाण्यास पाठविला. त्याने त्या तबेल्यांत मोतदाराची नोकरी पत्करली. घोड्यांची चाकरी करतांना मोतदार लोक पुष्कळदां तोंडाने कांहीं तरी गाणी म्हणत असतात. तशीं गाणी म्हणण्याचा पाठ या मोतदाराने कैक महिने चालविला. कित्येक वेळां त्याची साथ म्हणून त्रिंबकजीही तशीच एखादी गाण्याची लकेर आपल्या वरच्या कोठडींतून तोंडाने बोले, किंवा केव्हां शीळही घाली. हा प्रकार कैक दिवस चालला. साहेवाला मराठी भाषा समजत नसे; आणि गाण्याचे शब्द तर मुळींच कळत नसत ! कुठे एकादी लावणी, कुठे एकादा अंभग, त्यांतच एकादें घोड्याचें गाणें, पण त्यांत ' खालीं तबेल्याची भिंत पडली आहे, तिथे मी भोक करून ठेवले आहे, तुम्ही अमुक वेळीं बहिर्दिशेस म्हणून खालीं या. भिंतीच्या बाहेर घोडे हजर ठेवितो. तडक बाहेर निघून जातां येईल, ' असा आशय त्या मोतदाराने आपल्या गाण्यांत त्रिंबकजीस कळविला. होतां होतां उभयतांचा संकेत ठरला आणि त्याप्रमाणे ता. १२ सप्टेंबर, सन १८१६ रोजीं त्रिंबकजीनें तुरुंगांतून पलायन केले आणि लगोलग नाशिकच्या बाजूस जाऊन एकदम प्रचंड वंडावा मांडला ! असो.

सवाई माधवराव मेल्यावर पेशवाईस धनी कोणीच उरला नाही, तेव्हां नाइलाजाने नाना फडणिसाने बाजीरावास पेशवाईवर आणिले होते. पुढे नाना फडणीस वारला, त्याजबरोबरच मराठी राज्याचें सर्व तेज नाहीसे झाले. यशवंतराव होळकराने पुण्यावर चाल केली. बाजीराव पळून वसईस गेला आणि इंग्रजांच्या फौजा मदतीस घेऊन पुनः त्याने पेशवाईपद मिळविले, या गोष्टी अभ्यासकांस माहीतच आहेत. एवढ्यावर बाजीराव संतुष्ट राहता तर आज

*****
 सुद्धा कदाचित् बडोदें, कोल्हापूरसारखें एखादें राज्य पुण्यास पेशव्यांचें संस्थान म्हणून टिकलें असतें. पण बाजीरावाच्या अंगीं राज्य करण्याची लायकी नव्हती. 'राज्य करणाराचें आहे, भोगणाराचें नव्हे' हा कित्ता त्याच्या वाडवडिलांनीं पाळला, त्याच्या अगदीं उलट समजूत बाजीरावाची. गोडबोल्या, पाताळयंत्री व हिकमती पुरुष बाजीरावाइतका दुसरा बहुधा सांपडणार नाही. पण तितकाच भेदरट, विषयलंपट, चंचल बुद्धीचा, खरेपणाची तर चाडच नाही, कर्मठपणाचें ढोंग मात्र पुरेपूर करणारा असा तो होता. पहिले पहिले दोन तीन इंग्रज रेसिडेंट पुण्यास आले, त्यांनीं त्याच्यापुढें हात टेकले. पण शेवटीं एल्फिन्स्टन हा जहांजाज गृहस्थ रेसिडेंट होऊन आला, त्यानें त्याची पुरी खोड मोडली. शास्त्री ह्याच्या खुनाचा फायदा घेऊन त्यानें त्रिंबकजीला कसें कबजांत आणिलें ही गोष्ट वर सांगितलीच आहे. शेवटीं त्रिंबकजी व बाजीराव ह्यांनीं इंग्रजांशीं युद्ध करण्याचा निश्चय केला. इंग्रजांच्या सामर्थ्यापुढें आपला निभाव कसा लागेल ह्याचा त्यांना पोंच राहिला नाही.

बापू गोखले हा बाजीरावाचा मुख्य सेनानायक होता, त्यानें आपल्या धन्याची नोकरी मरेपर्यंत कसून बजावली. तारीख ५ नोव्हेंबर, सन १८१७ रोजीं इंग्रज रेसिडेंटच्या बंगल्यावर हल्ला करून बाजीरावानें लढाईस सुरुवात केली. बापू गोखल्यानें पेशव्यास परोपरीनें सांगितलें कीं, 'आपण मालक, सतत फौजेबरोबर रहा, म्हणजे सर्व लोक मनापासून लढतील.' पण इतका दम बाजीरावास निघाला नाही. त्यानें बापू गोखल्यास निरोप पाठविला कीं, "आम्ही येथून जीव बचावून बाहेर जातो, तुम्ही इंग्रजांशीं युद्ध करा आणि ते खुद्द आमच्यावर चालून आले तर आमचाही बचाव तुम्हीच करा!"

पहिल्या चार-दोन दिवसांतच पेशव्यांच्या फौजेचा पराभव होऊन बाजीराव पळत सुटला. पुणे, सातारा, मिरज, जुन्नर, नाशिक अशी वर्तुलाकार धावपळ बाजीरावाची चालू झाली. बापू गोखल्यानें एका बाजूस बाजीरावाचें रक्षण करावयाचें आणि दुसऱ्या बाजूनें इंग्रजांशीं लढावयाचें, असा प्रकार चालला. पेशव्यानें भल्या पहाटे उठावयाचें, स्नान, देवपूजा, भोजन वगैरे आटपून दिवस उगवण्यापूर्वींच घोड्यावर बसून पळायला लागावयाचें आणि बापू गोखल्यानें मागचीं-पुढचीं दोन तोंडें संभाळायचीं! होतां होतां पंढरपूरनजीक गोपाळअष्टीजवळ बाजीरावाचा मुक्काम झाला. सायंकाळचीं भोजनें होऊन

*****
 सगळी निरवानिरव करून बापू गोखले पेशव्यांना भेटून रात्रीच्या विश्रांतीस गेला.

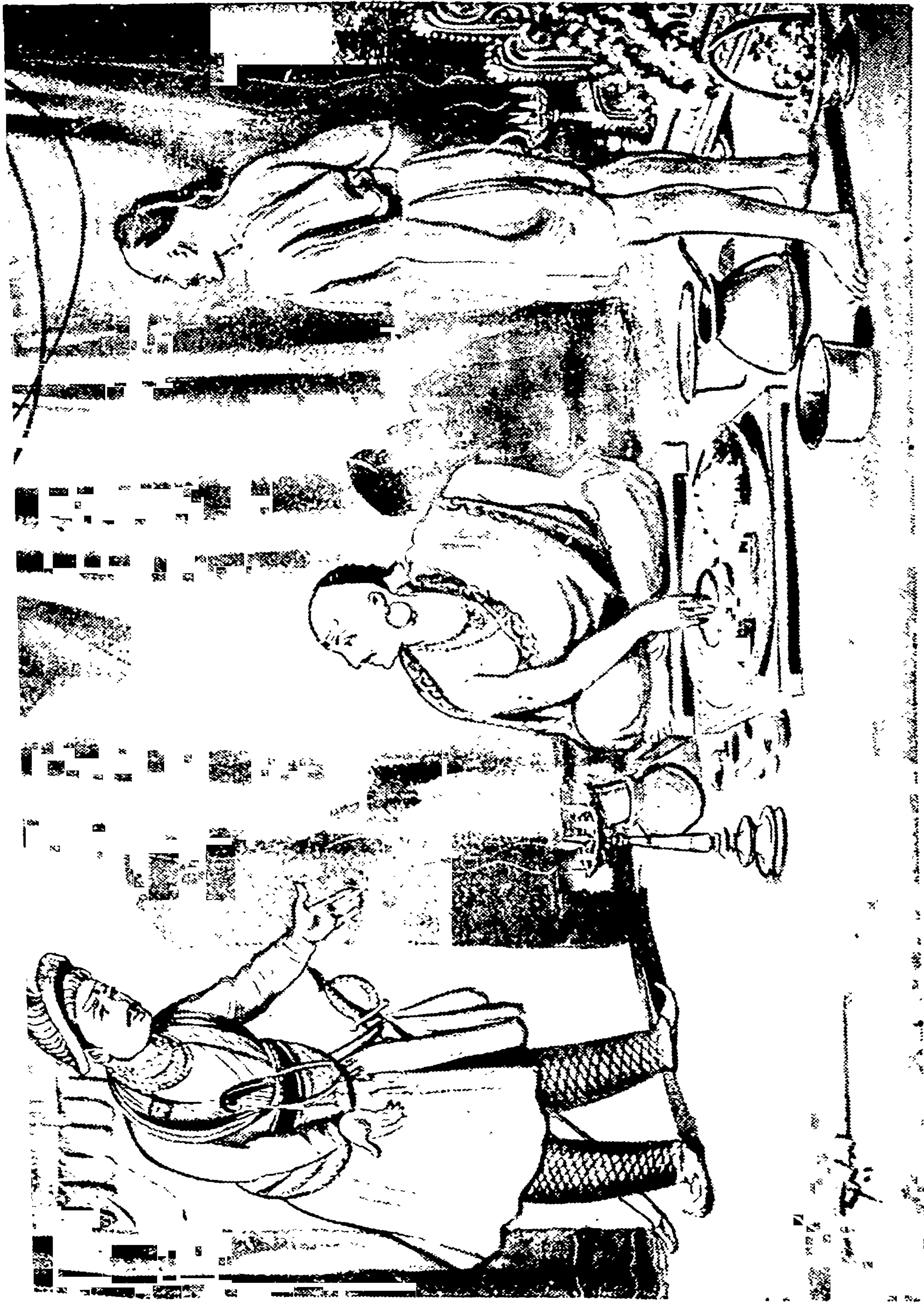
मोठ्या पहाटेस बापूस खबर आली कीं, 'इंग्रजांचा सेनानी स्मिथसाहेब जय्यत फौजेनिशीं चालून येत आहे आणि तो केव्हां येऊन आपल्यास गांठील ह्याचा नेम नाही.' तसाच बापू गोखले कपडे चढवून घोड्यावर बसून घाबऱ्या घाबऱ्या पेशव्यांकडे गेला. पेशवे नित्यनेमाप्रमाणें स्नान व देवपूजा आटपून प्राणाहुति घेणार इतक्यांत बापू गोखले आंत येऊन बोलला, "स्मिथसाहेब चालून आला. आपण ताबडतोब निघावें, नाही तर तो एकदम येऊन आपणांस गांठील."

पेशवे — वाहवा बापू! हेच का तुम्ही आमचे सेनापति? आम्हांला घासभर स्वस्थ जेवूंची देत नाहीं. मग तुमच्यासारखे सेवक पदरीं बाळगून काय उपयोग?

बापू — ठीक आहे! सेवक सेवा काय करतो ती तो आतांच दाखवील. हा मी स्मिथसाहेबाशीं गांठ घालायला निघालों! बचावून परत आलों तर आपली सेवा आहेच आणि तिकडेच खपलों तर आपण आपलें संरक्षण मर्जीप्रमाणें करावें. हाच माझा शेवटचा नमस्कार!

असें बोलून बापू तडक चालता झाला. बाजीराव भोजन आटपून बायकांसह घोड्यावर चढून पळून गेला. सगळ्या फौजेला ताकिदी देण्याला बापू गोखल्याला सवडच झाली नाही. स्वतःचे चार-दोनशें स्वार तयार होते तेवढ्यांनिशीं तो स्मिथसाहेबावर चालून गेला आणि अल्पावकाशांत जखमांवर जखमा लागून त्यानें समरांगणावर देह ठेविला. बाजीरावाची सद्दी संपली!

इकडे बाजीराव आपण होऊन पुणें सोडून गेला, हा प्रकार एल्फिन्स्टन ह्यास इष्ट वाटला. पुण्यांत बाजीराव असता तर शहराचा कबजा घेणें इंग्रजांना अवघड गेलें असतें. कदाचित् शहरांतच लढाईचा प्रसंग पडला असता. राजधानीच्या शहरांत, पेशव्यांच्या राहत्या वाड्यांत बाजीरावाला पकडणें किंवा कैद करणें सहज शक्य झालें नसतें, आणि ती गोष्ट लोकांनाही दुःसह वाटली असती.

बापू : बचावून परत आलों तर आपली सेवा आहेच...

*****

शाहीर प्रभाकर सांगतो—

कुंकवावांचुन कपाळ मंगल-सूत्रावांचुनि गळा ।
तसा सैन्यसमुदाय उदासित रंग दिसे वेगळा ॥

पुणें शहराची त्या वेळची हवाल कशी झाली होती पहा,—

“ शु। ९ ता. १७ नोव्हेंबर, १८१७ सोमवारीं ऊन पडतांच तोफांचे दोन गोळे शहरावर टाकले, आणि बुधवारचे रस्त्यानें हजार स्वार पळत गेला. फिरंगे यांनीं सरकारचे तळावरील डेरे घेऊन जाळले. गांवांत आईस लेंकरूं पुसेनासें झालें. रस्त्यांत वाट मिळेनासी झाली. कोणी पर्वतीचे डोंगरांत, कोणी कोणीकडे अशीं गेलीं. नवरा एकीकडे बायको एकीकडे अशी अवस्था झाली. गांवांत बातमी, आतां इंग्रज पुणें जाळतो. इतक्यांत गोसावीपुण्यांतील वंगला जाळला. त्यानें लोकांची फार हवालदिल झाली. इतक्यांत ‘ गोखले यांची हवेली कोणती ?, पुरंदरे यांची कोणती ? ’ असें पुसत बुधवार रस्त्यानें एक सांडणीस्वार गेला. सरकारचे चारी वाडे ओस पडले. एक शूद्र कीं ब्राह्मण राहिला नाही. तों दिवस दोन प्रहर आला. तेव्हां गांवांत बातमी आली कीं, इंग्रज नाकेबंदी करतो. बाहेर कोणास जाऊ देत नाही. थोड्या वेळानें गांवांत दौंडी आली कीं, “ द्वाही बाबासाहेबांची, हुकूम कंपनी बहादरांचा. लोकांनीं दुकानें उघडावीं. आमचेकडून उपद्रव होणार नाही. ” हरेश्वरभाई नगरशेट यास एल्फिन्स्टनसाहेबांनीं बोलावून नेलें. बाळाजीपंत नातू आणि चार साहेब बसले होते. साहेबानें हरेश्वरभाईस विचारलें, ‘ पुण्यास धनी कोण ? जशी आमच्या बेटाची अवस्था केली तशी आम्ही करूं. ’ तेव्हां भाई बोलले, “ रयत गरीब, त्यांजकडे काय आहे ? ” त्या वेळेस बाळाजीपंत नातू यांनींही तीच विनंती केली. त्यावरून साहेब बोलले ‘ शहर राखणें असेल तर निशाणें लवकर लावा. ’ असें ऐकतांच साहेब व बाळाजीपंत नातू तीनशें कुडतीवाले घेऊन शहरांत शनिवारवाड्यापार्शीं येऊन किल्ल्या आणून दरवाजे उघडले. उभयतांनीं आंत जाऊन गादीस कुर्निसा केल्या आणि आकाशदिव्याचे काठीस निशाण लाविलें, आणि शंभर लोक वाड्यापार्शीं ठेवून पुढें बुधवारचे हवेलीपार्शीं आले. तेथें आठ आसामींचा पहारा ठेवून इतर वाड्यांत जाऊन तसेच पहारे ठेविले. तों अस्तमान झाला. तोफेचे गोलंदाजास शिरस्त्याप्रमाणें तोफ सोडावी म्हणून सांगितलें. तो

9930

391

पोवाडे

*****
 म्हणाला, 'दारू नाही व गज नाही!' दुसरे दिवशीं बंदोबस्त करून दिला..."

अशा रीतीने बाळाजीपंत नातूने पुढाकार घेऊन बाड्यावर इंग्रजांचे निशाण लाविले, म्हणून शहराचा बचाव झाला. नाही तर इंग्रजांनी शहर लुटून संपत्ति सर्व नेली असती; आणि हजारां लोकांची प्राणहानि झाली असती ती वेगळीच. बाळाजीपंत नातू इंग्रजांच्या पक्षाला मिळाल्याबद्दल पुष्कळ लोक त्याला दूषणे लावितात; परंतु खुद्द पेशवा निघून गेला, इंग्रजांचे राज्य स्थापन झाले, हा प्रकार उघड दिसत असतां युक्तीने बाळाजीपंताने रक्तपात टाळून इंग्रजांचे निशाण पेशव्यांच्या बाड्यावर लाविले, ह्याबद्दल त्याची प्रशंसाच करणे युक्त होईल. असो.

बाजीराव पळत पळत नर्मदेच्या वाजूस गेला, आणि शेवटीं ३ जून, सन १८१८ रोजीं मालकमसाहेबास शरण जाऊन नर्मदेच्या कांठीं त्यानें राज्याची सोडचिठ्ठी लिहून दिली. इंग्रजांनीं त्यास कानपूरजवळ विठूर ऊर्फ ब्रह्मावर्त येथे नेऊन ठेविले. अशा रीतीने शिवाजीमहाराजांनीं स्थापिलेले मराठ्यांचे राज्य संपले. त्याबद्दल बाजीरावास काय वाटले असेल ते असो; पण दुसऱ्या एकाही पेशव्यास न लाभलेले शहात्तर वर्षांचे दीर्घायुष्य भोगून ब्रह्मावर्तास तेहतीस वर्षे वास केल्यावर हा शेवटचा पेशवा ता. २८ जानेवारी, सन १८५१ रोजीं मरण पावला.

IRBK-0106279

IRBK-0106279

म. प्र. सं. राजे, वाचक-श्री...	क्र. सं. ३१३१६१
डा. क्र. ६२७९	क्र. ३१३१६१
दि. २०/११/६१	क्र. ३१३१६१